

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

від найдавніших часів і до сьогодні

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

від найдавніших часів
і до сьогодні

СПЕЦСЛУЖБА ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА
ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ
(1926-1936 рр.)

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

**ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
І ДО СЬОГОДЕННЯ**

Наукове видання
у п'яти томах

Київ
2022

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

ТОМ III

В. С. Сідак, Т. В. Вронська, О. В. Скрипник

**СПЕЦСЛУЖБА ВІЙСЬКОВОГО
МІНІСТЕРСТВА
ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР
В ЕКЗИЛІ
(1926 – 1936 рр.)**

Редакційна колегія

Грицак В. С., Смолій В. А. (співголови),
Сідак В. С., Белов О. Ф., Кудінов С. С.,
Фармагей О. І., Лисенко О. Є., Рубльов О. С.,
Степанков В. С., Ярмиш О. Н., Вронська Т. В.

Київ
2022

УДК 351.746.1(477):354.61ДЦ УНР"1926/1936"(091)
С34

*Рекомендовано до друку Вченими радами
Інституту історії України Національної академії наук України
та Національної академії Служби безпеки України*

Сідак В. С., Вронська Т. В., Скрипник О. В.

С34 Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення : у 5-и томах. Т. 3: Спецслужба Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі : наук. вид. – Київ : 7БЦ, 2022. – 260 с.: іл.

ISBN

Книга є ґрунтовним дослідженням функціонування розвідки та контррозвідки Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі у 1926-1936 рр. На основі широкого кола унікальних джерел й опублікованої літератури аналізуються передумови створення відповідних підрозділів, їх структура, основні напрями та методи роботи; розкриваються особливості взаємодії з розвідками інших країн і протистояння з радянськими органами державної безпеки, подаються соціально-політичні портрети осіб, причетних до таємної роботи.

Праця розрахована не лише на фахівців, а й широке коло читачів.

2-ге видання.

УДК 351.746.1(477):354.61ДЦ УНР"1926/1936"(091)

ISBN

© Сідак В. С., Вронська Т. В., Скрипник О. В., 2022

© Національна академія Служби безпеки України, 2022

ЗМІСТ

Том III

СПЕЦСЛУЖБА ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ (1926 – 1936 РР.)

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1.	
Політичні передумови становлення військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі	20
РОЗДІЛ 2.	
Організація військової спецслужби	39
РОЗДІЛ 3.	
Особливості розвідувальної та контррозвідувальної діяльності II секції Генштабу Військового міністерства	66
РОЗДІЛ 4.	
Пропагандистська та контрпропагандистська діяльність	108
РОЗДІЛ 5.	
Персоналії уенерівської спецслужби у контексті їхньої професійної діяльності	136
РОЗДІЛ 6.	
З думками про майбутнє: після завершення діяльності військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі	221
ПІСЛЯМОВА	230
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	234
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	238
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР	242
ІЛЮСТРАЦІЇ	244

ВСТУП

Довгим і тернистим був шлях нашої країни від проголошення у січні 1918 р. повної суверенності й самостійності Української Народної Республіки до прийняття Верховною Радою України у 1991 р. Акта про незалежність. Він складається з кількох етапів. Один із них – період існування Державного Центру УНР¹ в екзилі з моменту створення наприкінці 1920 р. і до Другої світової війни, коли з об'єктивних причин на певний час була призупинена його діяльність.

Державний центр УНР, що діяв в еміграції, – це на той час політична установа, уряд, який став одним із спадкоємців і наступників українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Оминаючи суперечки щодо легітимності чи нелегітимності ДЦ УНР в екзилі, зауважимо, що серед інших емігрантських угруповань у міжвоєнний період він справді мав найбільші шанси стати провідною політичною силою української еміграції завдяки авторитетові організатора збройної боротьби за українську державність і носія традицій найтривалішого її існування в добу національно-визвольних змагань. За ним стояв закон², прийнятий ще на рідній землі у 1920 р.

¹ В історичній літературі є два терміни «Державний Центр УНР в екзилі» й «екзильний уряд УНР», які є синонімами.

² 12 листопада 1920 р. Директорією УНР був ухвалений закон «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці», котрий став основою існування й діяльності екзильного уряду УНР аж до складення ним повноважень у 1992 р.

Свої політичні цілі та напрями діяльності найбільш активні діячі ДЦ УНР висловили наприкінці 1925 р. у відповідній декларації:

«І. Вважаємо, що основним завданням, спільною для всіх метою, головною вимогою, що її ставить перед кожним українцем сучасність, є звільнити Україну від всіх окупантів, що посідають її терени.

II. Виходячи з того, що в процесі попередньої збройної боротьби активній частині українського народу довелось залишити батьківщину, вважаємо, що доля судила нам продовжити цю боротьбу тут на еміграції цілком в інших, відмінних умовах та обставинах.

III. Відірвані від ґрунту, не маючи безпосередньо зв'язку з народом ми відрікаємося від усякої думки нав'язати йому свою волю в справі майбутнього його соціального і політичного устрою. Волі і щастя йому бажаючи і прагнучи, ми за ним визнаємо право сказати останнє слово, на виразника цього слова не претендуємо.

IV. Тут на еміграції ми хочемо тільки чесно і до кінця свій обов'язок перед своїм народом і батьківщиною виконати, причому цей обов'язок ми розуміємо так:

а) рішуче боротися на всіх міжнародних і чужоземних форумах проти окупантів;

б) невпинно пропагувати державно-національні ідеї...;

в) боротись з ренегатами і зрадниками...»¹.

Опинившись за межами України внаслідок поразки у визвольних змаганнях, представники уенерівської еміграції, принаймні її лідери, добре усвідомлювали тогочасні реалії та вкрай несприятливу для продовження боротьби обстановку. Проте вони не облишили намірів повернутися на рідну землю для відновлення незалежної держави і після загибелі у 1926 р. свого лідера Головного Отамана С. Петлюри та організації Генштабу

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. Особисті документи В. Шевченка. – Спр. 460 а. – Арк. без нумерації (далі – б/н).

Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі активізували свою діяльність.

У декларації екзильного уряду з нагоди десятиріччя Центральної Ради (1927 р.), серед іншого, наголошувалося: «Звіт з своєї діяльності уряд УНР дасть на українській землі. Туди поверне він із тим прапором, що з ним ми вийшли, скріпивши ідею нашої державності ширшим досвідом і чином... Доки наступить сповідна година, маємо робити все для її здійснення там, на рідній землі, де фактично має вирішитися наша національно-державна справа, і тут, за кордоном, де справедливе її вирішення в інтересах українського народу має знайти певне визнання та допомогу. Тому стежимо за настроями і потребами, що повстають на рідній землі, і готуємо способи їх задоволення...»¹.

Реалізація цих намірів вимагала таємної політичної боротьби. Необхідно було проводити відповідну організаційну роботу, готувати ґрунт для майбутніх дій, підтримувати зв'язок з Україною, інформуючи там своїх симпатиків та однодумців про існування ДЦ УНР в екзилі та його діяльність, а також отримувати об'єктивні відомості про політичну й економічну обстановку в УСРР з метою орієнтування, вироблення адекватної тактики боротьби тощо. Праця ця могла здійснюватися лише за умов діяльності спеціальних служб або ж органів, їм подібних. І тому наприкінці 1926 р. у Генеральному штабі реорганізованого Військового міністерства екзильного уряду УНР був заснований структурний підрозділ (II секція) для виконання завдань воєнно-розвідувального характеру та підтримання безпосередніх зв'язків із своїми прибічниками в Україні.

Отже, у 20-х роках ХХ сторіччя розпочався якісно новий період діяльності уряду УНР, який сконцентрував свої зусилля на продовженні національно-визвольної боротьби. З огляду на зміну

¹ Шульгін Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгін. – К., 1998. – С. 122.

оперативної обстановки спеціальні служби УНР були реорганізовані та створені нові.

Таким чином, військова спецслужба ДЦ УНР в екзилі покликана до життя самим перебігом подій, проблемами, що виникли у той час, і була такою, як того вимагали тогочасні умови.

Очевидним є той факт, що ця інституція продовжила справу розвідувальних і контррозвідувальних підрозділів Партизансько-повстанського штабу, який після невдалого Другого зимового походу 1921 року припинив свою діяльність.

З огляду на нові умови, запекле протистояння з радянськими органами держбезпеки, не завжди прихильне ставлення урядів країн перебування очільники уенерівської спецслужби за допомогою провідних діячів екзильного уряду напрацьовували нові специфічні форми та методи діяльності. Їхня робота обтяжувалася багатьма об'єктивними та суб'єктивними реаліями життя поза межами батьківщини. Використовували вони і досвід, напрацьований своїми попередниками – спецслужбами доби визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Вивчення цієї сторінки історії продиктовано необхідністю створення цілісної концепції бачення історичного шляху розвитку національних спецслужб України в усі періоди їх існування.

Період діяльності військової спецслужби, про який йдеться у пропонуваній праці, порівняно з попереднім (1917 – 1921 рр.), досить скромний за своїми здобутками, що цілком зрозуміло, враховуючи тогочасні умови. Проте неможливо встановити повну картину розвитку і діяльності спецслужби, якщо піти шляхом пізнання лише окремих етапів її функціонування, ігноруючи або обходячи мовчанкою інші.

Важливість та актуальність цієї праці пояснюється ще й тим, що як позитивний, так і негативний досвід функціонування національних спецслужб, аналіз їх діяльності на різних історичних етапах можуть стати в нагоді й сьогодні – у нових умовах існування незалежної держави.

Пропонована читачеві праця є продовженням студіювання історії вітчизняної розвідки та контррозвідки. Спираючись на свідчення безпосередніх учасників подій та нові документальні джерела, автори висвітлюють та аналізують діяльність військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі.

Хронологічні межі дослідження (1926 – 1936 рр.) визначені не лише як такі, що пов'язані з відновленням роботи розвідки і контррозвідки ДЦ УНР в екзилі, а й також як період, коли активізувалася діяльність радянських спецслужб проти «петлюрівського підпілля» на території УСРР. Саме з цією метою була проведена низка спеціальних операцій, об'єктом яких стала уенерівська еміграція. Обмежуючи таким чином хронологічні рамки роботи, автори, разом із тим, вважали за доцільне часом виходити за їх межі, аби більш предметно й аргументовано висвітлити окремі питання, що розглядаються.

Перші роки незалежності України позначилися активізацією військово-історичних досліджень, у межах яких виокремився науковий напрям вивчення історії розвідки та контррозвідки України. До другої половини 1990-х існуюча історіографічна прогалина частково компенсувалася збірниками документів і матеріалів з цієї тематики. У 1998 р. В. С. Сідак опублікував фундаментальну монографію «Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії)»¹. Відтоді студіювання діяльності національних спецслужб опинилося серед перспективних напрямів української історіографії. Те ж саме стосується і вивчення різноманітних сторінок життєдіяльності української еміграції, а серед неї – уенерівської. У деяких працях загального характеру, в яких висвітлюється історія функціонування екзильного уряду, життя та побут

¹ Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. С. Сідак; Ін-т історії України НАН України, Академія СБ України. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.

військовиків Армії УНР у таборах інтернованих в Польщі, Чехословаччині та Румунії, побіжно згадуються окремі діячі, причетні до організації та діяльності спецслужби ДЦ УНР в екзилі. Найбільш наближені до досліджуваної проблеми наукові доробки В. П. Трощинського, А. В. Кентія, І. В. Срібняка, М. І. Павленка¹.

Український дослідник, співробітник Служби безпеки України Олександр Лісов, проаналізувавши у своєму дисертаційному дослідженні новітню вітчизняну історіографію, зокрема і науковий доробок учених з історії розвідки та контррозвідки ДЦ УНР, дійшов висновків, з якими автори праці виловлюють свою солідарність: «У сучасній вітчизняній історіографії спецслужб ДЦ УНР можна виокремити п'ять змістовних груп: 1) джерелознавчі та археографічні праці; 2) роботи загального характеру, в яких висвітлюється історія функціонування ДЦ УНР, розвиток суспільно-політичної обстановки; в УСРР та на етнічних українських землях, фактори оперативної обстановки; праці, присвячені силам, засобам і методам боротьби радянських силових структур з ДЦ УНР та організованою підпільною мережею в УСРР; дослідження історії українських військових формувань, інтернованих у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії; 3) дослідження функціонування структур розвідки та контррозвідки ДЦ УНР у 1920 – 1939 рр.; 4) публікації з історії спеціальної діяльності ДЦ УНР та

¹ Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трощинський. – К., 1994. – 259 с.; Кентій А. В. Українська Військова Організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998. – 81 с.; його ж. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1920 – 1941 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 201 с.; Срібняк І. В. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1923 рр.) / І. В. Срібняк. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 187 с.; Павленко М. Українські військові формування на теренах Румунії 1920 – 1923 рр. / М. Павленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 62 с.; Павленко М. Українські військовополонені та інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади та умов перебування (1919 – 1924 рр.) / М. Павленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 352 с. та ін.

повстансько-партизанського руху у різних регіонах України; 5) дослідження історико-біографічного характеру щодо персоналій керівників спеціальних підрозділів ДЦ УНР».

Далі згаданий науковець зробив такі узагальнення:

«– для сучасної вітчизняної історіографії характерним є підвищений інтерес до періоду Української революції 1917 – 1921 рр., а саме тому найбільша кількість досліджень спеціальної діяльності ДЦ УНР пов'язана з 1921 р.;

– у роботах, хронологічні межі яких охоплюють 1922 – 1926 рр., побіжно згадуються окремі розвідувальні та контррозвідувальні акції уенерівської еміграції, але системні дослідження спеціальної діяльності ДЦ УНР цього періоду нам невідомі;

– діяльність розвідки та контррозвідки ДЦ УНР у 1926 – 1936 рр. досліджено у монографії В. С. Сідака та Т. В. Вронської і, незважаючи на те, що ця робота побачила світ у 2003 р., вона й досі лишається єдиною публікацією з теми, яка охоплює вказані хронологічні рамки»¹.

Зважаючи на останнє твердження, слід зазначити, що пропонується праця фактично продовжує започатковане у 2003 р. вивчення цієї теми за рахунок нових джерел й уточнених фактів.

Аналізуючи науковий доробок з історії екзильної розвідки та контррозвідки в означених хронологічних межах, окремо варто згадати праці польських учених-істориків З. Карпуся, В. Резмера, Я.-Я. Бруського, О. Вішки та інших, які досліджували діяльність уенерівської еміграції на теренах Польщі під час перебування в таборах інтернованих та у міжвоєнний період. Так, зокрема, у книжці Яцека Бруського, присвяченій «петлюрівцям»², є відомості щодо причетності окремих з них до розвідки та контррозвідки

¹ Лісов Олександр. Новітня вітчизняна історіографія створення та діяльності розвідки і контррозвідки України у 1917 – 1991 роках: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / О. Лісов. – К., 2017. – С. 66 – 67.

² Jan Jacek Bruski. Petlurowcy Centrum Panstwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie. – Krakow, 2000. – 600 с.

екзильного уряду. Монографія польського дослідника Анджея Пеплонського про діяльність спецслужб Польщі у міжвоєнний період¹ подає окремі дані, котрі вказують на співпрацю польських та уенерівських розвідників.

У 1993 р. з'явилося видання «Державний Центр УНР», у якому побачили світ виступи й наукові статті вчених української діаспори та вітчизняних дослідників щодо діяльності екзильного уряду у різні часи його існування². Втім, воно далеко не вичерпне, і лише уривками опосередковано вказує на факти існування розвідки й контррозвідки, не розкриваючи конкретики їхньої роботи. Певні згадки про окремі персоналії уенерівської спецслужби містяться у науково-довідкових виданнях³ та працях українських вчених Ярослава Тинченка, Сергія Білоконя, Романа Ковалю та Олександра Скрипника⁴.

Окремі згадки про ведення таємної боротьби містяться у науковій та мемуарно-публіцистичній літературі сучасників тієї доби та інших представників української діаспори. У деяких працях побіжно згадується і військова спецслужба Державного Центру УНР в екзилі⁵.

¹ Andrzej Peplonski. «Wywiad polski na ZSRR. 1921 – 1939». – Warszawa, 1996. – 393 с.

² Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філядельфія-Київ-Вашінгтон, 1993. – 494 с.

³ Литвин М., Науменко К., Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 275 с.; Енциклопедія українознавства. – Словникова частина: у 10 т. – Т. 11. Додатковий. – Париж-Нью-Йорк, 1995.

⁴ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : наукове видання / Я. Ю. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.; Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; Коваль Роман. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – 615 с.; Скрипник О. Таємний легіон Української революції / О. Скрипник. – К.: Ярославів вал, 2015. – 320 с.:іл.

⁵ Шульгін Олександр. Названа праця. – 342 с.; Ливицький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен-Філядельфія, 1984. – 71 с.; Маркус В. Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921-

На сторінках різноманітних збірників та часописів, зокрема таких, як «За державність», «Гуртуймося», «Табор», «Тризуб», «Вісті комбатанта» та ін., українські емігранти згадують свою культурно-просвітницьку діяльність, життя в умовах еміграції, однак, коли справа стосувалася роботи у військовому міністерстві ДЦ УНР, і тим більше його спецслужби, то їхні спогади стають дуже стриманими та обережними. Це пояснюється передусім тим, що робота підрозділу велась конспіративно, приховувати її доводилося і від влади країн перебування, і від агентів ОДПУ, і від самих емігрантів. Провідні діячі Державного Центру, торкаючись цієї утаємниченої сфери, одностайно підкреслювали, що ще зарано відкрито про це говорити, не настав час для цього. У своїй промові на першій сесії ради УНР (1948 р.) тодішній її президент Андрій Лівицький, характеризуючи досліджуваний нами час, наголошував: «Ті інтимні конспіративні зносини, яким наш Уряд надавав особливого значення, давали нам багатий матеріал про настрої українських народніх мас, про боротьбу активну чи пасивний опір проти московських насильників. Ще не настав час викладати подробиці про ті інтимні відомості, які приходили з нашого Сходу...»¹. Так вважав і міністр закордонних справ Олександр Шульгін, й інші провідники ДЦ.

Навіть усвідомлюючи неминучий суб'єктивізм багатьох поглядів і оцінок, важко переоцінити спогади про епістолярну спадщину колишнього начальника екзильної спецслужби Миколи Чеботаріва, які вийшли друком у виданні «Визвольні змагання очима

1939). Міжнародно-правова та порівняльна аналіза // Сучасність. – 1986. – Ч. 12. – С. 70 – 84; Роєнко Віктор. Україна або смерть! – К., 1997. – 239 с.; Бульба-Боровець Тарас. Армія без держави (Спогади). – Львів, 1993. – 166 с.; Небелюк Мирослав. Під чужими прапорами. – Париж-Ліон, 1951. – 207 с.; Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. – Оттава, 1995. – 96 с.; Наріжний Симон. Українська еміграція 1919-1939. – М., 1999. – Ч. 2. – 271 с. та ін.

¹ Промова Президента Української Народньої Республіки достойного Андрія Лівицького // Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. – С. 140.

контррозвідника»¹. Вони в цілому мають достатньо високий рівень достовірності, логічно поєднані між собою і є важливим джерелом вивчення історії розвідки та контррозвідки історії визвольних змагань, міжвоєнного періоду, характеристики їх активних учасників та чільних діячів. Ці спогади відрізняються від інших тим, що їх автор принаймні намагається розглядати події не через окуляри своєї партійної належності, а з позиції тогочасної політичної, ситуаційної доцільності та користі справі.

Побіжно торкаються теми діяльності ОДПУ-НКВС проти унерівської еміграції колишні чекісти у своїх мемуарах².

Джерельна база, питому якої ставлять матеріали епістолярного жанру – спогади та листування, доповнена документами, які тривалий час були недоступними не лише широкому загалу дослідників, а й фахівцям з історії спецслужб. Вони мають велику цінність для студіювання доволі специфічної проблеми функціонування національної спецслужби за межами власної землі. Завдяки їм загальновідомі події постають у новому прочитанні, дають всім нам змогу інакше поглянути на власне минуле.

Однією із найважливіших складових джерельної бази праці стало листування державних та військових діячів у досліджуваній період, яке зберігається у так званому «Празькому українському архіві», вивезеному НКВС СРСР після Другої світової війни з Чехословаччини. Більшу частину цих безцінних реліквій віднайдено у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). З них вдалося дістати дані та свідчення про

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Вст. стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

² Агабеков Георгий. Секретный террор / Г. Агабеков. – М., 1996. – 447 с.; Беседовский Григорий. На путях к термидору / Г. Беседовский. – М., 1997. – 461 с.; Судоплатов Павел. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930 – 1950 годы / П. Судоплатов. – М., 1997. – 688 с.; Орлов Владимир. Двойной агент / В. Орлов. – М., 1998. – 349 с. та ін.

функціонування розвідки й контррозвідки Державного Центру і зміст їхньої діяльності, а також відомості про людей, котрі цю роботу проводили.

Окремі документи, які опосередковано вказують на існування спецслужби екзильного уряду та її діяльність, виявлені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Там же віднайдено і частину матеріалів щодо життя й діяльності провідних діячів спецслужб ДЦ, колишніх військовиків Армії УНР.

При підготовці роботи були використані також різноманітні справи з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), архіву управління СБ України у Хмельницькій області, залучено нові документи з Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗР України). Уривки із звітів, довідок про стан боротьби радянських органів державної безпеки з «українською контрреволюцією» стали суттєвим допоміжним матеріалом, який дав змогу із достатньою мірою достовірності (внаслідок зіставлення документів двох супротивних сторін) доходити висновків щодо ефективності діяльності як радянських, так і екзильної спецслужб. Останнє дуже важливо для встановлення об'єктивної картини, особливо у галузі діяльності спецслужб. Адже, як правило, вивчаючи проблеми, пов'язані з історією розвідки та контррозвідки, дослідники спираються на доступні їм джерела з вітчизняних архівів. Лише інколи випадає нагода скористатися матеріалами закордонних архівосховищ. І перші, і другі можуть подати матеріал різної ваги і значущості. Користуючись свідченнями лише однієї сторони, дослідники інколи йдуть хибним шляхом і отримують недостатньо повну чи навіть викривлену картину та не можуть дійти неупереджених висновків щодо ефективності чи неефективності певних розробок і операцій

спецслужб. Цілком очевидно, що для об'єктивності бажано (в ідеалі) мати обопільний матеріал. Навряд чи можливо заперечити, що лише такі документи здатні відтворити найбільш повну картину дії, протидії і, нарешті, ефективності роботи обох сторін, які вступають у двобій на таємному «фронті».

У роботі використані також свідчення на допитах в органах НКВС колишніх учасників описуваних подій. Вони певною мірою сприяли відтворенню цілісної картини організації та особливостей діяльності розвідки та контррозвідки ДЦ УНР в екзилі. Разом із тим, автори з застереженнями ставилися до цього джерела, усвідомлюючи низький ступінь його достовірності та враховуючи умови, в яких вони отримувалися.

До дослідження залучені деякі документи Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) з відомостями стосовно центральних персоналій.

Інформаційно насичений пласт джерел, що дозволив комплексно проаналізувати організацію та особливості діяльності екзильної спецслужби, виявлений у колишньому Центральному державному особливому архіві СРСР¹, котрий сьогодні входить до складу Російського державного військового архіву (РДВА). Доступ до цього архівосховища і раніше був обмежений, а нині взагалі неможливий для вітчизняних дослідників. Завдяки цим надзвичайно цінним документам вдалося встановити структуру II секції Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі, джерела її фінансування тощо. Ідеться про матеріали колишньої польської «двуйки» – Другого відділу Генштабу Військового міністерства Польщі, у тісній співпраці з яким працювала розвідка Державного Центру. Згадані архівні джерела є складовою комплексу трофейних документів, вивезених із Західної України та Західної Білорусії у 1939 р., та

¹ Центральний державний особливий архів СРСР (ЦДОА СРСР) створений 9 березня 1946 р. Пізніше отримав назву – Центр зберігання історико-документальних колекцій (ЦХІДК). Тепер – Російський державний військовий архів (РДВА).

матеріалів, віднайдених військами радянської армії у травні – червні 1945 р. у Чехословаччині та Німеччині.

Уведення в дослідницьке коло джерел різного походження, інформативного потенціалу, ступеня вірогідності, повноти відображення тих чи інших явищ і процесів; верифікація інформації, критичний аналіз опрацьованих матеріалів заклали передумови комплексної наукової реконструкції організаційних засад і функціонування військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі.

Варто зауважити, що характер джерельної бази – брак узагальнювальних документів, інших звичних для дослідника матеріалів (регламентуючих, нормативних документів, звітів тощо) відповідним чином вплинув на роботу. Вона побудована дещо незвично. Оповідь про шлях до становлення спецслужби, її організацію, а також аналіз конкретної діяльності іноді ведеться мовою уривків з листів осіб, причетних до роботи цього відомства. У тих умовах, коли уенерівська еміграція, її лідери та співробітники військової спецслужби, зокрема, були розкидані по різних країнах, не маючи змоги ані спільно напрацьовувати конкретні плани, ані навіть більш-менш періодично зустрічатися, форми та методи таємної політичної боротьби могли коригуватися переважно за допомогою листування. Звичайно, що найбільш серйозні питання вирішувалися під час особистих зустрічей лідерів ДЦ, керівників військового відомства та його спецслужби. Однак таких зустрічей, як засвідчують джерела, було мало. Проблеми та деталі поточної роботи вирішувалися шляхом обміну кореспонденцією. Це, безперечно, далеко не найкращий спосіб, а іноді навіть і згубний, але в тих умовах один із можливих.

Представлені у праці портрети найбільш яскравих постатей, що становили кадровий стрижень військової спецслужби, формували стратегію і тактику, дають змогу, на нашу думку, глибше усвідо-

мити атмосферу тієї доби. Адже кожна політичну проблему з більшим або меншим успіхом розв'язують люди. Роблять це відповідно до своїх умінь та політичного сумління. І тому, коли ми досліджуємо політичні явища або відповідні сфери життєдіяльності, великого значення набувають відкриті чи завуальовані мотиви вчинків окремих осіб. Ті мотиви, імпульси є, зазвичай, результатом виховання, політичної свідомості. Як правило, поряд із ситуаційною доцільністю, вони можуть бути визначальними рушійними силами, підґрунтям для певних дій. Особисті стосунки між головними персоналіями впливали як позитивно, так і негативно на ефективність роботи.

РОЗДІЛ І.

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СПЕЦСЛУЖБИ ДЦ УНР В ЕКЗИЛІ

Історія людства взагалі і спецслужб зокрема свідчать, що останні виникають під впливом дії певних соціальних чинників. Так і створення у міжвоєнний період військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі було історично закономірним, необхідним і соціально зумовленим явищем.

Державний Центр УНР почав діяти 12 листопада 1920 р. на території Польщі. Він включав еміграційний уряд республіки з відповідними міністерствами, в тому числі військових, внутрішніх та зовнішніх справ. Кожна з цих інституцій мала хоч і невеликий, але усталений штат. За розпорядженням С. Петлюри був вироблений певний план перебування ДЦ і Армії УНР у Польщі. Передусім унормовано правове становище українських військ, котре регулювалося інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р., за якою Армія УНР трактувалася як дружня та союзна. Однак такий стан речей тривав недовго. Події розгорталися не найкращим для ДЦ чином, і він був змушений поступово згорнути свою роботу.

Відколи Армія УНР була інтернована польською владою, діяльність військових у так званій «таборовий період» спрямовувалась переважно на збереження армії. Тривала робота із спеціального вишколу, а також у культурно-просвітницькому напрямі. Урядові установи здебільшого зосереджувалися у Тарнові й частково в Ченстохові на території Польщі. Але дуже швидко – після

підписання у березні 1921 р. у Ризі польсько-радянського договору – Уряд УНР змушений був перейти на нелегальний стан.

До кінця 1922 р. він ще сподівався на швидке повернення в Україну й спрямовував всі зусилля у цьому напрямі. Саме тому ко-лишні вояки не намагалися швидко інтегруватися у місцеві соціальні структури і перебували у невизначеному стані.

За визнанням чільних уенерівських діячів, 1922 – 1925 рр. були найкритичнішими для Уряду УНР в екзилі, який переживав внутрішню кризу, гоїв свої рани. Невдачі в минулому, невідоме майбуття та пошук шляхів для ефективної діяльності цієї інституції викликали нарікання й критику Уряду, провокували взаємні обвинувачення та сварки поміж окремими групами української політичної еміграції.

Діячі ДЦ дискутували щодо проблеми організаційної структури «визвольного центру на чужині». Серед пропозицій розглядалися такі: чи зберегти Уряд, хоча він може існувати лише в еміграції; чи створити натомість якийсь комітет або раду, яка б скеровувала українську політичну діяльність за кордоном. «Перемогла ідея збереження екзильного уряду, як доказ того, що український народ не капітулював й продовжить свою боротьбу не як якась опозиція проти існуючої в Україні влади, але і маючи за кордоном легітимних речників та домагаючись не лише полегшень для українського населення, але й відновлення цілковитої суверенності української держави. Таким чином було втримано Державний Центр, що складався з екзильного голови держави (Голови Директорії Головного Отамана С. Петлюри) і уряду (Ради Міністрів)»¹.

Після закінчення терміну перебування українських вояків у таборах для інтернованих в Польщі, Чехословаччині й Румунії, переміщення емігрантів (через різні причини) з одних країн

¹ Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 19 – 20.

в інші, завершення в основному процесу репатріації становище української політичної еміграції в Європі у другій половині 20-х років певним чином стабілізувалося. Вже визначилася внутрішня організація української спільноти на чужині, налагоджувалося політичне, громадське і культурне життя. Разом із тим, перспективи повернення на Батьківщину все більше і більше віддалялися.

Друга половина 20-х років ознаменована новим періодом у функціонуванні ДЦ УНР в екзилі. Убивство Симона Петлюри 25 травня 1926 р. – переломний момент. Для одних політиків очевидною та нагальною стала потреба подальшої консолідації, для інших зникли останні перепони на шляху згортання своєї діяльності в Державному Центрі. Його структурна реорганізація викликала пожвавлення роботи за новими важливими напрямками. ДЦ УНР в екзилі зосередився на підтриманні зв'язків між політичними діячами та колишніми військовиками УНР, подальшій праці над основними політичними, економічними заходами небільшовицької України, навчанні колишнього старшинського складу Армії УНР, підтриманні постійних контактів з антибільшовицьким підпіллям в УСРР, інформаційній діяльності на міжнародній арені та культурно-освітній роботі серед української еміграції. Пост Головного Отамана отримав А. Лівицький, головою екзильного уряду УНР став В. Прокопович, а його заступником і міністром внутрішніх справ О. Лотоцький. Останнього на цих посадах пізніше змінив А. Яковлів. Міністром закордонних справ до 1936 р. був О. Шульгін. Після його відставки через розбіжності з А. Лівицьким керівництво закордонними справами зосередив у своїх руках голова уряду В. Прокопович. Військовим міністерством до 1940 р. керував генерал В. Сальський та двоє його заступників – генерали М. Безручко й О. Удовиченко. Уряд УНР мав свої установи в

трьох європейських столицях – Варшаві, Парижі й Празі¹.

Важливим кроком до організаційного зміцнення уенерівської еміграції стало утворення в Польщі, Чехословаччині, Франції, Болгарії, Югославії, Туреччині українських громад, на ґрунті яких згодом почали формуватися різноманітні угруповання, зокрема товариства колишніх уенерівських військовиків. 6 листопада 1926 р. у Празі був заснований Союз організацій колишніх вояків Армії УНР, ініціаторами створення якого виступили ветерани Першої світової війни та визвольних змагань. Однак, незважаючи на певні початкові переваги перед іншими еміграційними угрупованнями, вірус розпорошеності, політичних чвар, властивий такому середовищу, уразив і цю структуру.

Вже перші роки перебування за межами батьківщини розхитали корабель української політичної еміграції, провідники якої й раніше не могли дійти згоди у низці принципових питань державотворення. Вони по-різному оцінювали причини поразки, мали дещо відмінні погляди на шляхи майбутньої діяльності. Замість об'єднання однодумців у боротьбі за незалежність України реальністю стали перманентні суперечки, замішані іноді на гіпертрофованих амбіціях, спроби звинуватити один одного у прорахунках недалекого минулого. Конфліктність упродовж всього досліджуваного періоду – головна характерна риса української еміграції.

Видатний український історик, громадський і політичний діяч В. Липинський так описував у 1926 р. становище українського народу після поразки визвольних змагань: «Трьох синів рідних має сьогодні наша мати... – Україна: хлібороба-гетьманця і неомонархіста, більш або менш соціалістичного інтелігента-демократа й республіканця, і пролетара-большевіка та інтернаціоналіста. Мати наша тяжко хвора. Всі сини її порізнені, кволі, слабосилі й сильної, об'єднуючої їх всіх національної ідеї вони досі для громади своєї

¹ Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 20.

сотворити були не в силі. Тільки один інстинкт любові сина-громадянина до матері-громади може продиктувати нашому розумові те, що до врятування України, для зорганізування нашої громади в акцію потрібно. Наша власна... будуччина покаже, чи був взагалі за наших часів на Україні отой український національний громадський інстинкт і зокрема – у кого з синів України любов до матері – у кого з нас національна ідея українська – була найглибша і найсильніша»¹.

Однак, хоча представники уенерівського табору й були втягнуті тогочасною атмосферою суцільного протистояння у вир відцентрових подій, поки що вони залишалися найбільш активним елементом української політичної еміграції, розпорошеної по Європі.

Закономірність наведеного вище твердження впливає із багатьох факторів. По-перше, ще за часів визвольних змагань саме уенерівські військовики становили найбільш активну, рішучу й організовану силу. По-друге, більшість із них була не лише загартована у боях та ідеологічно, але й мала здобутий ще за часів Першої світової війни фаховий досвід, зміцнений профільною освітою, отриманою у вищих та середніх військових закладах Російської імперії. Час і події довели, що, незважаючи на поразку у визвольних змаганнях, вони виявилися найбільш послідовними в боротьбі за досягнення омріяної мети – незалежності України. Ця справа стала сенсом і змістом всього їхнього життя.

Але боротьбу, чи, принаймні, ідею боротьби, доводилося впроваджувати і плекати не на своїй землі, а в умовах еміграції – на території інших країн.

Західний світ, на підтримку якого розраховував екзильний уряд, крім окремих його представників, в цілому українською справою не цікавився. Франція, Велика Британія і США залишились байдужими до долі УНР. Та що казати про них, коли навіть для своєї

¹ Липинський В. Листи до братів хліборобів / В. Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 62.

української різноколірної еміграції Державний Центр не був загально визнаним.

У Польщі, Чехословаччині, Румунії, Франції, Туреччині, Болгарії, Югославії, інших країнах, де знайшла притулок уенерівська еміграція, уряди по-різному ставилися до українців, які не з своєї волі пристосовувалися до нового оточення і нових умов життя.

У перші роки перебування в еміграції політичні вигнанці з України не втрачали сподівань на швидке повернення на рідну землю, а тому оселилися ближче до неї – у Польщі та Чехословаччині. Перша спочатку надала гостинний притулок для Уряду УНР. Але у 1923 р. польський уряд змушений був відмовитися від підтримки Петлюри, після чого певна частина колишніх вояків Армії УНР переїхала до Чехословаччини. «Людяне ставлення чехів до емігрантів, можливість здобути вищу освіту, що надавалася молоді, незабаром перетворили Прагу на головний центр української політичної еміграції», – зазначав Орест Субтельний¹. З середини 20-х років на краще змінилося ставлення до українських емігрантів і в Польщі, чому сприяло повернення до влади у 1926 р. Юзефа Пілсудського. Вже тоді польський уряд займав позицію, яка дозволяла уенерівській еміграції на певному відтинку часу мати досить серйозні сподівання на відновлення дієздатної армії і підготовку на польському терені своєрідного плацдарму для початку бойових дій у разі виникнення сприятливої ситуації. Переїнявши владу, Пілсудський дозволив утворити Генеральний штаб українського Військового міністерства².

В Югославії, Туреччині й Болгарії, уряди яких ставилися більш прихильно до російської еміграції, українцям доводилось важче.

Таким чином, становище українських емігрантів у кожній із згаданих вище країн було неоднаковим, проте практично в кожній

¹ Субтельний О. Україна. Історія. 2-е видання / О. Субтельний. – К., 1992. – С. 475.

² Литвин С. Вбивство С. Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми / С. Литвин // З архівів ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 404 – 405.

з них вони зазнавали дискримінаційних утисків. В окремих державах для них існувало обмеження на пересування як всередині країни, так і за її межами. Навіть після того, як деякі правові питання, пов'язані з перебуванням українських політичних емігрантів, вирішилися, їх загальний правовий статус залишався не до кінця визначеним.

Інтегрування українців у європейський західний світ відбувалося важко, непросто і болісно. Проте слід відзначити, що процес натуралізації, тобто набуття українськими емігрантами громадянства тих держав, де вони осіли, під кінець 20-х років став інтенсивнішим¹. Це відбувалося тому, що більшість із них усвідомила реальність свого становища, зрозуміла необхідність облаштуватися за місцем проживання, знайти стабільну роботу, отримувати освіту, бо ж повернення додому вже не здавалося таким швидким. Саме тоді багато уенерівських емігрантів почало шукати шляхи до вступу у вищі військові та цивільні навчальні заклади Польщі, Румунії.

Спільним для всієї української еміграції досліджуваного періоду був низький матеріальний рівень життя. Люди, яких поразка у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр. змусила залишити рідні домівки, опинились на нових землях здебільшого без жодних засобів до існування.

За твердженням польського вченого О. Вішки, до 50 % уенерівських емігрантів у Польщі наприкінці 20-х років залишалися безробітними. Вони жили за рахунок тимчасових підробітків, допомоги із благодійних фондів (польських та українських) тощо. У цій країні працювало «Бюро по працевлаштуванню» для допомоги українським емігрантам у пошуку роботи². Більш-менш сталим на загальному фоні було матеріальне забезпечення частини колишніх вояків Армії

¹ Троцинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – С. 56 – 60.

² Вішка О. Український центральний комітет у Польщі 1921 – 1939. – С. 68 – 70.

УНР, які за контрактом або на постійній основі служили в арміях країн перебування¹. Регулярне субсидування від поляків (принаймні у 1926 – 1936 рр.) отримував екзильний уряд, зокрема і його Військове міністерство, про що йтиметься нижче.

Проте варто визнати, що більшість пересічних емігрантів-українців, принаймні у середині та наприкінці 20-х років, на теренах Європи відчували скрутне матеріальне становище.

Але часто це виявлялося не найтяжчим випробуванням у їхньому новому житті. Відомо багато прикладів, коли буремні події перетворили ще вчора щасливе особисте життя на справжню трагедію. Вояки Армії УНР покинули своїх близьких та рідних на території тепер уже радянської України. У 20-х – 30-х роках члени родин військовиків, які залишалися в УСРР, спокутували «наслідки» участі своїх батьків, чоловіків, братів у національно-визвольних змаганнях. Вони стали не лише ізгоями на рідній землі, в той час як їхні чоловіки були не тільки її вигнанцями, а й заручниками радянської системи. Загальновідомо, що у досліджуваний період, особливо з 1933 р., коли розпочалася паспортизація в УСРР, та й у подальшому родичі колишніх вояків Армії УНР зазнавали репресій з боку радянської влади та її каральних органів.

Так у загальних рисах у середині 20-х років виглядало соціально-політичне та матеріально-побутове становище української спільноти, зокрема й уенерівського еміграційного табору. В таких умовах розгорталася діяльність розвідки й контррозвідки ДЦ УНР в екзилі.

¹ За даними, які наводить польський учений В. Резмер, у польських збройних силах українців служило: у квітні 1922 р. – 14 894 (7, 91 % особового складу Польського Війська), 1924 р. – 20 024 (11,12 %), 1930 р. – 31 636 (10,47%), 1937 р. – 24 319 (11,86 %). Серед офіцерів-українців було не так вже й багато – за даними на 1930 р. нараховувалося 44 офіцери постійної служби, а контрактних старшин-українців у 1934 р. – 33. (Українці у Польському війську (1921–1939). В. Резмер // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Тези наукових доповідей. – К., 2001. – С. 14 – 15).

Які ж внутрішні і зовнішні чинники покликали до життя військовою спеціальною службою Державного Центру, створили передумови її діяльності?

Переконаємося, ситуація була справді вкрай складною та важкою, не на користь українській політичній еміграції, і переважна її більшість це усвідомлювала. Зважаючи на реалії життя й свій стан, певна кількість колишніх вояків Армії УНР, «опустивши руки», відійшла від активної боротьби. Але далеко не всі занепали духом і втратили сподівання на досягнення омріяної мети. Підґрунтям таких уповань була насамперед надія на пробудження свідомості українського народу, а отже – протидію тоталітарному режиму в УСРР. Оптимісти уенерівського табору не виключали такого методу досягнення своєї мети, як інтервенція інших держав проти СРСР (за їх підтримки, якщо «інтервент буде толерантним»).

У 20-х роках екзильний уряд УНР ініціював міжнародний Прометеївський рух¹ (Прометеїзм), головним напрямом діяльності якого було «об'єднання і координація політичної еміграції з країн СРСР на міжнародній арені для боротьби з колоніальним становищем їхніх народів в Радянському Союзі...» та «...створення своїх незалежних держав»².

Микола Лівицький³, звертаючись до подій того часу, завдань,

¹ Міністерство закордонних справ та Генеральний штаб Військового міністерства Польщі надавали фінансову підтримку Прометеївському руху та його керівникам у своїй країні. Протягом десяти років (з 1928 до 1938) спостерігалася тенденція до скорочення його субсидування. Так, у 1931 – 1932 рр. воно становило 1 263 709 зл., а вже у 1937 – 1938 рр. зменшилося до 803 110 зл. // РДВА. – Ф.453. – Оп.1. – Спр. 5. – Арк. 142.

² РДВА. – Ф. 453. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4; Довідник з історії України (А-Я): Посібник для серед. загальноосв. нав. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. доопр. І доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 624.

³ Лівицький Микола Андрійович (1907 – 1989) – український громадсько-політичний діяч, син наступника С. Петлюри Головного Отамана Андрія Лівицького. З початку 1930-х рр. став активним учасником національно-політичного життя української еміграції. У 1967 – 1989 рр. – Президент ДЦ УНР в екзилі.

які стояли перед Урядом ДЦ, та прогнозів українських політиків щодо розвитку ситуації у різних варіантах, наголошував: «...упадок Советського Союзу, а значить і визволення України, може прийти або внаслідок революції в Україні (підтриманої такими ж революціями серед інших неросійських народів), що було зовсім не виключене і не неможливе в тодішніх умовах; або ж упадок... прийде внаслідок війни з тими чи іншими європейськими державами. Могло бути і сполучення обох цих чинників: зовнішня війна і внутрішня революція. На внутрішню революцію покладалися більші надії і вважалося, що це було б корисніше під багатьма поглядами для української визвольної справи»¹.

Ці плани, за визнанням М. Лівіцького, складені ще за життя С. Петлюри, але спроби їх здійснення розпочалися здебільшого вже після 1926 р., що зумовлювалося різними зовнішніми та внутрішніми обставинами. Прогнозована тактика впливала і на пошук партнерів, і на співпрацю спецслужб ДЦ з відповідними органами інших держав.

Виходячи з цих та інших міркувань, представники уенерівського табору української еміграції не вважали справу національно-визвольної боротьби вичерпаною і безнадійною. За їх переконанням, її необхідно було продовжувати, а без спецслужб, як відомо, це неможливо.

Розглядаючи передумови та причини створення спецслужб ДЦ УНР в екзилі у досліджуваній період, доцільно згадати її попередників доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.), зокрема, з моменту створення екзильного уряду (лис-топад 1920 р.). Адже багато в чому завдання, форми та методи їх роботи збігалися.

Після виходу уряду УНР за межі України одним із першочергових його завдань було реформування спеціальних служб з урахуванням нових умов. Протягом 1921 р. працювала спецслуж-

¹ Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 21 – 22.

ба загальнодержавного рівня – Департамент політичної інформації (ДПІ), який входив у структуру Міністерства внутрішніх справ УНР і складався з шести відділів (загального, внутрішнього, закордонного, реєстраційного, пресового та зв'язку), та військова спецслужба – Розвідочна управа Головної Команди Військ УНР¹ з розвідувальним і контррозвідувальним підрозділами. Розвідочна управа відігравала провідну роль, оскільки повалення радянської влади в Україні планувалося за допомогою збройної сили ззовні, а також партизансько-повстанських загонів на території УСРР.

Не вдаючись до аналізу функціонування та організації згаданих спецслужб, як, зрештою, і діяльності розвідки й контррозвідки Партизансько-Повстанського Штабу (ППШ)², створеного навесні 1921 р. з метою підготовки повстання для повалення радянської влади в Україні, підкреслимо, що ці інституції у нестандартній та складній обстановці виконували можливу за тих умов роботу. Їм вдалося налагодити збір розвідувальної інформації в УСРР, особливо стосовно боєздатності військ, їх дислокації, стану економіки, внутрішньополітичної ситуації тощо. Проте ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників завадили ДЦ УНР та його спецслужбам реалізувати в 1921 р. свої плани.

Припускаємо, що у наступні п'ять років, тобто до 1926 р., робота спецслужб, хоча вони й не були належним чином оформлені організаційно та структурно, тривала, але у дещо звуженому обсязі.

Як визнає більшість активних діячів тогочасної уенерівської еміграції, найважливішим і найголовнішим напрямом праці ДЦ УНР в екзилі, який *«завжди мав пріоритет перед іншими, на який зверталось постійно найбільше уваги, – це відтинок зв'язків*

¹ Головна Команда Військ УНР – вища військова інституція Армії УНР, накази якої підписувалися Головним Отаманом Військ УНР С. Петлюрою і військовим міністром.

² Про це докладніше див.: Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії).

з Батьківщиною – Україною (тут і далі курсив наш. – Авт.); цей відтинок праці звичайно натрапляв на великі труднощі в умовах, в яких його треба було організовувати і проводити»¹. Звичайно, цю діяльність належало проводити у конспіративних, нелегальних умовах за участю зорганізованих для цієї роботи відповідних працівників.

Передусім належало ретельно вивчати політичну й економічну обстановку в УСРР, а саме: ставлення населення до більшовиків, уряду УНР, рівень національної свідомості громадян, міжнаціональні відносини; культурно-освітню ситуацію в Україні – ставлення більшовиків до української мови та церкви, організацію навчання в школах, ефективність пропагандистської роботи існуючої влади; економічне становище країни – обсяги обробітку землі, стан промислових підприємств та залізниці, торгівлі, ціни на продукти харчування й то-вари повсякденного вжитку; обороноздатність радянських військ на території України, їх чисельність і призначення, ставлення до них населення.

Ці відомості можна було отримати переважно розвідувальним шляхом завдяки агентам, що переправлялись через спеціально організовану на кордоні з радянською Україною мережу розвідувальних пунктів.

Отримані дані після аналітичного опрацювання використовувались для підготовки протестних матеріалів щодо становища в Україні й репрезентації їх на міжнародних форумах, та й взагалі давали змогу орієнтуватися у подіях і виробляти відповідну тактику боротьби.

Необхідність переправлення на радянський бік часописів та іншої друкованої продукції (в межах пропагандистсько-інформаційної роботи) для ознайомлення населення УСРР з діяльністю Державного Центру вимагала роботи спеціальних емісарів-маршрутників, які через ті ж розвідувальні пункти перекидалися за кордон.

¹ Городиський Зенон. Державний Центр УНР, його дія і значення в період після Другої світової війни (1948 – 1992) / З. Городиський // Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. – С. 80 – 81.

Ще однією суттєвою об'єктивною причиною створення уенерівських спецслужб було «зацікавлення» політичним життям української еміграції з боку радянських спецслужб. Такий інтерес виливався в активну боротьбу ОДПУ проти українського руху. Про те, наскільки турбувало радянське керівництво існування Державного Центру УНР в екзилі, може свідчити хоча б позиція голови уряду УСРР В. Чубаря, котрий у тогочасній столиці України – Харкові у промові на з'їзді комсомолу в березні 1926 р. говорив: «Ви не уявляєте собі, товариші, що поруч з радянським урядом робітників і селян є за кордоном ще другий «уряд» УНР Симона Петлюри – «уряд» без території, без людей. Але цей «уряд» готується за допомогою Чемберлена знову спробувати зруйнувати наше будівництво, пошкодити трудящому народові йти мирним шляхом до соціалізму. Щоб остаточно знищити цю небезпеку, ми мусимо не тільки покласти надію на червону дипломатію та її переговори, але й стежити за тим, щоб у нас тут не було прихильників нової боротьби з нами, прихильників спілки з буржуазією»¹.

Українська еміграція дуже швидко відчула результат анонсованого Чубарем «стеження» та занепокоєння радянського керівництва самим фактом існування і тим більше діяльністю за кордоном уряду УНР.

Реально оцінюючи роздратування радянської влади діяльністю ДЦ УНР в екзилі та спричинені цим відповідні акції, С. Петлюра у 1925 р. слушно наголошував: «Українська політична еміграція – це сіль в очі сучасним червоним окупантам України. Вони роблять все, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її – на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти»².

¹ Литвин С. Вбивство С. Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми. – С. 403.

² Там само. – С. 404 – 405.

Таким чином, саме існування ДЦ УНР в екзилі становило загрозу радянській владі і спонукало до боротьби з ним «компетентних органів» усіма можливими засобами.

Агентура ОДПУ активно і досить ефективно працювала практично в усіх закордонних центрах української політичної еміграції. Форми і методи цієї діяльності були різноманітними – розкол єдності еміграції, фізичне знищення найбільш авторитетних провідників, проведення інших цільових спецоперацій тощо.

Водночас активізувалася відповідна робота радянських органів держбезпеки і всередині СРСР. В одному із документів ДПУ УСРР («Орієнтування по активній українській к.-р.» від 2 березня 1926 р.) підкреслювалося: *«...нашим черговим завданням є виявлення всієї цієї публіки (симпатиків української еміграції в Україні. – Авт.) та охоплення її нашою агентурою на всі 100 %. Роботу цю треба повести самим плановим порядком, так щоб жоден із зазначеної вище публіки не залишився не врахованим і не уникнув нашої уваги...»*¹.

Такий стан речей, безумовно, змушував провідних діячів унерівської еміграції, колишніх військовиків Армії УНР вживати всіх можливих для того часу заходів у відповідь. Якщо говорити професійною мовою – здійснювати контррозвідувальний захист ДЦ УНР в екзилі. Такою протидією, насамперед виявленням і знешкодженням більшовицьких агентів, мала займатися контррозвідка Державного Центру.

З огляду на розбіжності у політичних орієнтирах, у виборі союзників та й, зрештою, конкуренцію за чільне місце серед української еміграції, суперництво поміж окремими її відгалуженнями і, відповідно, діями з боку «опонентів» зі свого ж середовища з дискредитації, підриву авторитету провідників

¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 445. – Арк. 21.

та ін., виникла потреба роботи із запідозреними, виявлення провокаторів, непевних тощо. Це також стало завданням відповідних співробітників контррозвідки.

Задля об'єктивності варто підкреслити, що й представники уенерівського еміграційного табору також не лише не цуралися аналогічних дій (ініціювання розколу, компрометація очільників, провокації тощо) серед інших політичних відгалужень еміграції, а й силами своєї спецслужби робили те саме досить енергійно.

Зрозуміло, в ситуації майже повної ізоляції, нелегального становища, в якому знаходився певний час Уряд ДЦ, при активній протидії радянських спецслужб та відповідних органів деяких країн перебування, в умовах глибокої конфліктності й політичної боротьби всередині самої української еміграції таку розкладову діяльність і захист від неї можна було забезпечити лише за умов роботи спецслужб або підрозділів з аналогічними функціями.

Вимушене інтегрування українських емігрантів в суспільне середовище країн осідку спричинило виникнення нових проблем із тамтешніми правоохоронними органами, для яких українські вигнанці та їхні політичні нелегальні угруповання стали об'єктом постійної уваги. Існувало багато інших питань, що їх подекуди доводилося вирішувати «у закулісному режимі» саме працівникам спецслужби Державного Центру.

Аналіз передумов створення екзильної спецслужби залишатиметься неповним, якщо не згадати ще один суттєвий чинник. Йдеться про інтерес, який виник до діяльності української еміграції, уенерівської зокрема, з боку розвідок деяких країн. Така зацікавленість неминуче викликала вже згадуваний контррозвідувальний захист. Справді, контррозвідка військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі мусила працювати у цьому напрямі, виявляти «зацікавлення» та розробки іноземних спецслужб і протидіяти їм.

Однак треба відверто сказати, що у досліджуваній період спец-

служба ДЦ УНР не могла бути самодостатньою через низку об'єктивних та суб'єктивних причин. Це призводило до того, що іноземні розвідки, зокрема Польщі, Румунії, Франції, Японії, які прагнули «вивчити» уенерівську еміграцію з метою подальшого використання її можливостей у галузі розвідувальної діяльності на теренах УСРР, частіше розглядалися екзильною спецслужбою як потенційні партнери, а не противники.

Співпраця з кожною із згаданих розвідок різнилася за характером, змістом та значущістю. Це залежало як від збігу інтересів до здобуття певної інформації щодо СРСР, так і від рівня матеріальної підтримки уенерівських спецслужб іноземцями.

До речі, саме згаданим партнерством спецслужби ДЦ УНР з іноземними розвідками дуже цікавилися радянські органи державної безпеки, які у зв'язку з цим не лише пильніше «доглядали» за уенерівцями, але й використовували їх середовище як своєрідний плацдарм для проникнення до спецслужб європейських країн.

Принагідно варто зауважити, що перше місце за рівнем співробітництва з розвідкою екзильного уряду протягом усього досліджуваного періоду утримували спецслужби Польщі. Детальніше про це йтиметься далі.

Траплялись випадки, коли українська еміграція слугувала іноземним спецслужбам не лише засобом та джерелом отримання розвідувальної інформації. Її як своєрідну «ширму» досить ефективно використовували таємні служби держав навіть інших континентів не лише з суто розвідувальною метою, але й у виборенні сфер впливу в Європі.

Яскравим прикладом у цьому контексті, зокрема, може слугувати діяльність на початку 30-х років на європейському континенті американських розвідувальних органів під прикриттям так званого «Українського бюро», очолюваного Яковом Макогоном (1880 – 1956) – українцем-галичанином за походженням, американцем за

місцем проживання, офіцером американського військово-морського флоту часів Першої світової війни.

Історія виникнення «Українського бюро» досить загадкова. Офіційна версія, тиражована зусиллями Макогона у середовищі різних кіл української еміграції, зводилась у загальних рисах до того, що головною його метою є допомога боротьбі української еміграції проти радянської окупації батьківщини. Саме для цього в 1931 р. Макогон організував у Женеві штаб-квартиру «Українського бюро». Він був одружений з дочкою колишнього (1918 р.) головнокомандувача американських військ у Європі генерала Першинга, видавав себе за нащадка гетьмана Розумовського.

«Українське бюро» мало свої філії у багатьох країнах Європи. Його керівник відвідував їх і встановлював зв'язки з представниками різних течій української політичної еміграції, пропагуючи ідею об'єднання їхніх інформаційних установ. При цьому він натякав, що за ним стоять українці США і Канади. Член Проводу українських націоналістів (ПУН) Д. Андрієвський, згадуючи про це, зазначав: «Я виніс враження, що Макогон не лише мав претензії підпорядкувати собі інформаційну службу українців, а навіть контролювати українську політику на Заході і на те мав належні засоби та зв'язки... Мимохідь виринала думка, що Яків Макогон працює для якоїсь розвідки...»¹.

Провідні керівники ОУН вважали, що «американці хочуть показати себе, випередити нас (оунівців. – Авт.) й бути зовнішньо конкурентами у керівництві українським національним рухом, але ми повинні попередити їх»². Утім, спокуса використати американські долари для розвитку оунівського руху змусила Є. Коновальця відкинути застереження своїх побратимів щодо реальної мети діяльності Я. Макогона, його далекоглядних планів та намірів. Американець

¹ Андрієвський Дмитро. Обставини 30-х років і провід українських націоналістів // Євген Коновалець та його доба / Д. Андрієвський. – Мюнхен, 1974. – С. 659.

² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 74182: У 3-х т. – Т. 1. – Арк. 88.

у повну міру використав ідею створення оунівської мережі по всій Європі і тиражував її як власну, але вже з іншим забарвленням.

Подорожуючи європейськими країнами, Я. Макогон встановлював зв'язки не лише з оунівцями. Він мав тривалі контакти з тими особами, які могли дати найбільш вичерпну інформацію стосовно окремих держав. Так, контактуючи із колишньою депутаткою польського сейму Оленою Кисілевською, він отримував інформацію про Польщу. Депутат румунського парламенту, сенатор, відомий український політичний і культурний діяч В. Залозецький задовольняв його інтереси щодо Румунії. Цікаво, що останній згодом (у 1935 р.) назвав Я. Макогона «більшовицьким агентом»¹. У Парижі останній мав своєю довіреною особою В. Панейка – колишнього міністра закордонних справ ЗУНР.

Такий широкий діапазон контактів Макогона, його намагання поширити свої зв'язки та впливи через дипломатичні кола і в інших країнах справді свідчили про серйозність намірів американця.

Але даремно оунівці й інші представники української еміграції розраховували на фінансові інвестиції з-за океану. Вірогідно, не безпідставними були припущення (як з боку представників українських еміграційних угруповань, так і радянських спецслужб), що підтримка українського руху – це лише вдалий і вчасно розіграний козир у добре спланованій грі американських спецслужб. Завдяки українській еміграції та її розвідці й контррозвідці Макогон тривалий час отримував розвідувальну інформацію про СРСР, яку використовував у бюлетенях, що виходили у Женеві та Лондоні.

Цікавими в цьому відношенні є свідчення П. Кожевникова² на допиті в НКВС у жовтні 1946 р.: «...Взявши до уваги специфічність

¹ Зеленко Костянтин. Великобританія і Україна //Євген Коновалець та його доба... / К. Зеленко. – С. 897.

² Петро Кожевников – учасник Першого конгресу українських націоналістів (28 січня – 3 лютого 1929 р., м. Відень), член першого проводу ОУН (керівний орган, організований 3 лютого 1929 р.).

роботи американських розвідувальних органів, треба сказати, що Макогон використовував мене в отриманні інформації у низці питань, в яких я був обізнаний, не проводячи для цього будь-якої вербовки»¹. Добре усвідомлюючи, наскільки обережно треба ставитися до свідчень, отриманих на допитах в НКВС, все ж можна припустити, що П. Кожевников говорив правду.

У червні 1941 р. Макогон після десятирічного перебування в Європі змушений був повернутися до Америки².

Наведений приклад не поодинокий. Еміграційні анклавні, як вже зазначалося, завжди були об'єктом підвищеної уваги з боку іноземних розвідок, оскільки становили собою достатньо дешеве і зручне джерело для добування розвідувальної інформації.

Таке, навіть досить побіжне ознайомлення із станом української еміграції на європейському терені й передумовами функціонування військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі, свідчить про те, що її створення було не випадковим чи спонтанним, а цілком закономірним та зумовленим об'єктивними реаліями тогочасного буття. Політичні завдання й орієнтири Державного Центру УНР вимагали відповідної таємної боротьби. Це й покликала до життя спецслужбу, обумовило діяльність розвідки та контррозвідки.

¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 74182. – Т. 1. – Арк. 132.

² Яків Макогон помер у 1956 р. у Бостоні.

РОЗДІЛ 2.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВОЇ СПЕЦСЛУЖБИ

У складних умовах перебування ДЦ УНР в еміграції військова спецслужба у міжвоєнний період посіла належне їй місце в структурі Центру. Специфічна ситуація змушувала розвідку та контррозвідку перманентно змінювати тактику своєї діяльності з урахуванням нових обставин.

Як вже наголошувалося вище, робота міністерства військових справ активізувалася з другої половини 1926 р. завдяки організації Генерального штабу, поділеного за напрямками роботи на три секції¹.

На військове відомство, за свідченнями тогочасного міністра закордонних справ уряду УНР на чужині Олександра Шульгіна, були покладені завдання: *«Підтримувати зв'язок поміж вояцтвом, яке опинилось за кордоном, і з Україною, слідкуючи пильно за всім тим, що там діється, ширючи серед українського громадянства наші державницькі ідеї»*².

Військове міністерство у досліджуваний період, як уже зазначалося, очолював відомий український військовий діяч генерал Володимир Сальський. Генеральним штабом керували посплідовно генерали Віктор Куш, Павло Шандрук та полковник Аркадій Валійський.

¹ В окремих працях підрозділи Генерального штабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі називаються відділами. В деяких архівних документах, особистому листуванні співробітників військового відомства та спецслужби вони зветься секціями. Автори також схильні дотримуватися саме такої назви.

² Шульгін Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – С. 37.

До компетенції I секції Генерального штабу, очолюваної полковником Архипом Кметою, належали перереєстрація колишніх військових Армії УНР, можливий для тих умов їх вишкіл та розробка майбутньої структури армії.

Функції II секції полягали у проведенні розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, а також поширенні на теренах радянської України пропаганд пропагандистської літератури (відозви, «летючки», часописи), яка виготовлялась у III (пропагандистській) секції¹.

Пропагандистське відомство очолювали спочатку Іван Базяк, потім Петро Сікора. Обидва ці діячі офіційно не входили до складу військової спецслужби, але мали до неї пряме відношення. Недаремно у листах провідних діячів уенерівської еміграції, в тому числі й співробітників II секції, трапляються згадки про них – представників іншої ресорти (підрозділу), до компетенції котрої входили завдання, дотичні до розвідувальної діяльності в УСРР. Листи Петра Сікори до безпосередніх виконавців завдань уенерівської спецслужби, керівників її окремих підрозділів – це подекуди справжні інструкції дотримання конспірації або настанови і застереження щодо певних операцій. У матеріалах державних архівів, де зберігаються документи колишніх радянських спецслужб, зокрема і Служби безпеки України, знаходимо документи про згаданих осіб, в яких вони іменуються не інакше, як «відомі розвідники-петлюрівці». Третя секція практично була допоміжною у тій роботі, яку проводила військова спецслужба. Взаємодія цих підрозділів підпорядковувалася єдиній меті, скоригованій специфічними завданнями розвідки та контррозвідки.

У центрі нашої уваги перебуватиме II секція, яка розробляла тактику та проводила розвідувальну й контррозвідувальну діяльність ДЦ УНР в екзилі. Її головним завданням, за визначенням Миколи Лівіцького, було «утримування нелегальних зв'язків

¹ Лівіцький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 23.

з Україною і її населенням, до чого належала також справа організації таємних невеликих осередків, які мали б у відповідний час розпочати повстанську чи революційну акцію»¹. Але це не виглядало самоціллю. Коротко основні напрями діяльності II секції, а власне розвідки і контррозвідки, можна сформулювати наступним чином:

- вивчення внутрішньополітичної ситуації в УСРР;
- моніторинг настроїв різних верств населення в Україні;
- здобування інформації про боєздатність, технічне оснащення окремих родів військ, тактику дій великих армійських об'єднань на території радянської України;
- з'ясування становища у прикордонні з метою успішного перекидання агентів;
- політична пропаганда серед населення УСРР шляхом розповсюдження на її терені відповідної літератури;
- налагодження зв'язків із симпатиками уенерівської спрямова-ності в радянській Україні, підготовка їх до рішучих дій у перспективі;
- обмін політичною інформацією з іноземними спецслужбами-партнерами;
- допомога Державному Центру у виробленні належної політичної лінії та напрямів ефективних дій як на терені України, так і в еміграції;
- з'ясування лояльності кандидатів до еміграційних уенерівських угруповань;
- виявлення ймовірного компромату на діяльних членів громад;
- здійснення пропагандистських заходів серед української еміграції;
- дискредитаційна, розкладова робота проти політичних опонентів в еміграційному середовищі;

¹ Лівіцький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 23.

– боротьба з агентами ОДПУ як у власних лавах, так і виявлення їх у середовищі інших політичних еміграційних угруповань;
– протидія місцевим поліцейним апаратам та іншим інституціям країн перебування та ін.

Звертає на себе увагу, що у 1926 – 1936 рр. спецслужба військового відомства Державного Центру, як, до речі, й у 1921 р., мала пріоритет порівняно з подібною інституцією МВС. Принаймні про діяльність спецслужби загальнодержавного рівня, яким був у перший рік існування екзильного уряду Департамент політичної інформації МВС, нам до цього часу нічого не відомо¹.

Діяльність II секції розпочалася з моменту її створення при військовому міністерстві Генерального штабу. Протягом року (з кінця 1926 р. по січень 1928 р.) нею керував полковник Микола Чеботарів². Потім її очолював (до розформування 1 січня 1936 р.) генерал Всеволод Змієнко.

Спецслужба реформованого військового відомства екзильного уряду у 1926 – 1936 рр. діяла в організаційно-структурних формах, що визначалися тогочасними умовами та завданнями. Штат налічував менше людей, ніж у 1921 р. оскільки весь екзильний уряд зазнав значного скорочення і функціонував вузькою колегією з десятка осіб, що відповідали за ті напрями діяльності, які можна було з більшою чи меншою ефективністю провадити в умовах еміграції³.

Навіть дотепер ми не маємо достеменних відомостей щодо структури, штату та фінансування спецслужби у перший рік її

¹ Хоча у досліджуваній період Міністерство внутрішніх справ (очолюване послідовно О. Саліковським, О. Лотоцьким, М. Ветухівим) й існувало, але чим воно займалось в жодному із відомих нам документів та в особистому листуванні провідних діячів екзильного уряду тієї доби достеменних відомостей немає.

² В окремих джерелах трапляється написання – Чоботарів.

³ Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – С. 73.

існування. Можна лише стверджувати, що це був час її становлення, напрацювання нових методів роботи, пошуку ефективних шляхів вирішення завдань, котрі впливали з умов перебування в еміграції. Про це свідчать рядки особистого листування М. Чеботаріва із В. Шевченком, до матеріалів якого ми звернемося трохи нижче.

Чітко структурованою за напрямками діяльності II секція Генштабу військового міністерства Державного Центру стала вже з 1928 р., тобто з того часу, коли її очолив Всеволод Змієнко.

Посилаючись на інформацію, отриману від Змієнка, 2-а експозитура II відділу Польгенштабу (ПГШ)¹ в одному зі своїх документів досить ретельно висвітлила організаційну структуру уенерівської спецслужби.

Робота першого – розвідувального – сектора II секції Генерального штабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі під назвою «Наступ», який з моменту заснування очолював сотник Василь Недайкаша, а з липня 1934 р. – сотник Володимир Шевченко, полягала у *«...збиранні інформації про загальну ситуацію в радянській Україні (спостереженні за Червоною армією, комуністичною партією, комсомолом, трудовими колективами тощо), у підборі й навчанні резидентів, встановленні контактів з українськими комуністами»*.

Контррозвідувальний сектор під назвою «Оборона», очолюваний генералом Всеволодом Змієнком і поручником Яковом Фартушним, мав завдання *«охорони уенерівських організацій від проникнення «комуністичних агентів», а також дослідження спільно з першим сектором настроїв і політичної орієнтації в інших еміграційних групах, особливо тих, з якими УНР співпрацювала або які їй протидіяли»*.

¹ 2-га експозитура (відділення) II відділу Генерального Штабу військового міністерства Польщі безпосередньо займалася питаннями співпраці з уенерівською еміграцією.

І, нарешті, так званий «сектор досліджень (вивчення)»¹, котрим керував Володимир Шевченко, «...вивчав Радянську Україну, спеціально висвітлюючи стан сільського господарства, промисловості, фінансів, освіти, комуністичної партії, комсомолу та адміністрації»². Джерелами такого «вивчення» була радянська преса, а також різні статистичні, пропагандистські й інші інформаційні та друковані видання, що надходили до Польщі та інших країн осідку унерівської еміграції. Фактично III сектор військової спецслужби здійснював аналітичну роботу і постачав (паралельно із розвідувальним сектором) пропагандистську секцію Генерального Штабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі матеріалами для виготовлення пропагандистської літератури з метою подальшого її переправлення до УСРР й розповсюдження на міжнародних форумах і серед української еміграції.

Серйозних підстав для сумніву щодо достовірності наведеної вище організаційної структури з посиланням на польські джерела немає. Вона досить органічно вплітається у відомості з архіву Служби зовнішньої розвідки України та ті, що вдалося отримати з листування діячів унерівської еміграції й інших наявних джерел.

Зокрема, вагомим доповненням для розуміння організації діяльності унерівської спецслужби є аналітична довідка Іноземного відділу (ІНВ) ДПУ УСРР за квітень 1934 р. під назвою «Про структуру, діяльність і характеристику керівного складу «головного штабу У.Н.Р.»»³. У ній відсутнє посилання на джерела добування цієї інформації. Водночас наведені відомості дають змогу припустити, що довідка була складена на підставі свідчень осіб, які близько знали провідних діячів спецслужби УНР, а то й самі активно займалися цією діяльністю, зокрема, розвідкою, оскільки висвітленню роботи

¹ Цей підрозділ військової спецслужби екзильного уряду у деяких документах згадується під назвою «Студії», а поляки іноді називали його «сектором обліку».

² РДВА. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61.

³ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 50 – 79.

цього напряму приділено найбільше уваги.

Згідно з документом розвідувальна секція «Наступ», яка фігурує як референтура, поділялася на два відділи: 1) робота в [більшовицькій] Україні і Росії; 2) робота на території інших держав і серед ворожих уряду УНР українських організацій.

У підпорядкуванні першого відділу були прикордонні пункти у Корці, Острозі, Лановцях, Рівному, Ракитному, Могилянах, Гусятині, Кременці. Після 1930 р. залишилося лише чотири перших, а інші ліквідували через нестачу коштів на їх утримання.

Перед першим відділом стояли такі завдання: «1) розгортання розвідувальної мережі на випадок війни або революції у Радянському Союзі; 2) впровадження [до органів радянської влади] інформаторів; 3) впровадження [до лав противників існуючого режиму] організаторів, які мали згуртувати навколо себе антирадянський елемент і спрямувати його роботу у потрібному УНР напрямку»¹.

У документі викладено бачення очільників екзильної спецслужби щодо структур агентурного апарату. Подається характеристика його окремих категорій і організації роботи цього важливого інструменту розвідувальної діяльності. Зокрема, зазначається, що агентура поділяється на три категорії: розвідники, резиденти і кур'єри.

Перед розвідниками ставилося завдання щодо добування інформації, переважно військового характеру, у чітко визначеному місці. Наголошувалося, що «згідно з інструкцією перекидання розвідника з місця на місце заборонене, як і заборонено змінювати місце свого перебування самому розвіднику. Зв'язок із розвідником здійснюється за допомогою кур'єра та іншими способами (листи, оголошення та ін.). Для кожного розвідника розробляється спеціальний план зв'язку з урахуванням всіляких несподіванок. На випадок війни розвідувальна мережа УНР вливається у загальну

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 52.

польську розвідувальну мережу»¹.

Щодо резидентів зазначається, що вони *«призначаються для різного роду організаційної роботи, пропаганди, провокацій та інших виступів проти Радянської Влади»*. У свою чергу, поділялися на такі категорії: «1) резиденти, до обов'язків яких належить періодичне інформування з громадсько-політичних і економічних питань; 2) резиденти, до обов'язків яких належить лише організаційна робота з насадження мережі, але в жодному разі не збирання інформації»².

Після низки провалів у роботі уенерівської спецслужби, зокрема пов'язаних із процесом «Спілки визволення України» (СВУ) – показової справи, сфабрикованої у надрах ДПУ УСРР для знищення та дискредитації провідних діячів української інтелігенції, зокрема і пов'язаних з урядом УНР в екзилі, внаслідок якої було репресовано багато лідерів національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. – у роботу з резидентами внесли суттєві корективи. Їм заборонили надсилати звіти поштою, оскільки радянські органи держбезпеки таку кореспонденцію зазвичай перехоплювали і це призводило до численних провалів. Акцент зробили на доставку інформації кур'єрами. Понад те, суттєво скоротили кількість резидентів і спланували їхню діяльність на довгострокову перспективу. Щодо цього у документі зазначено: *«Робота резидентів розрахована на тривалий час і не обмежується календарними датами, а лише обсягом роботи. Співробітництво резидента може бути з партіями, з групами, які навіть не відповідають напрямам УНР, навпаки, для прикриття резидент повинен прагнути бути членом партії, займаючи в ній той ухил, який найбільше розкладає цю партію»³.*

Особливі вимоги висувалися до кур'єрів. Крім того, що їх використовували для зв'язку з розвідниками й резидентами і

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 52.

² Так само. – Арк. 53.

³ Так само. – Арк. 54.

поновлення втрачених контактів, їм ще делегували додаткові функції: *«Кур'єри можуть підшукувати нових резидентів і розвідників, коли наявне відповідне знайомство або коли є надійні люди, до яких можна без боязні підійти»*. Крім цього, *«у виняткових випадках кур'єр може бути використаний для розвідки загального характеру (у разі військових переміщень, укріп[леної] смуги), якщо в цьому районі немає резидента або розвідника»*. Водночас кур'єри не можуть бути використані як безпосередні організатори для політичної і економічної розвідки і вони не несуть відповідальності за зрадницьку роботу розвідника або резидента, навіть якщо він був ними самими завербований¹.

«До процесу СВУ зв'язок був переважно письмовим, – зазначається в одному з аналітичних документів органів радянської держбезпеки. – Користувалися шифрами і тайнописом. Кожен резидент мав свої рецепти. Після процесу СВУ письмовий зв'язок припинився. Найбільш надійний засіб зв'язку – кур'єр (за п'ятирічну практику загинуло 2 кур'єра). Кур'єр був оснащений підробленими радянськими документами якогось мешканця прикордонної смуги. 99% кур'єрів були озброєні. Зброя передбачалася на випадок зіткнення на кордоні з прикордонною охороною і на випадок спроби місцевих мешканців його затримати»².

У згадуваній вище квітневій (1934 р.) довідці ІНВ ДПУ УСРР підкреслювалося також, що керівники уенерівської спецслужби значну увагу надавали підготовці кур'єрів, розвідників і резидентів. Для цього їм належало оволодіти навичками та вміннями здійснювати моніторинг настроїв різних прошарків населення, добре орієнтуватися в місцевості, ретельно вивчати маршрути пересування, досконало знати політику партії у місті й на селі, опановувати різними способами технічного зв'язку, не

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 55.

² Там само. – Арк. 68.

залишати за собою слідів, знати конкретному випадку розроблялася лінія поведінки згаданих співробітників.

Більш системного характеру така робота набула, як зазначається в архівних документах, приблизно з 1931 р. Цьому передувала низка нарад осіб, причетних до уенерівської розвідки, на яких обговорювали питання організації роботи, конспірації тощо.

Зокрема, заслуговує на увагу методика підготовки резидента, яка включала кілька стадій. Передусім рекомендувалося формувати у нього почуття впевненості, ініціативності, стійкості й наполегливості в роботі над собою та ненависті до ворогів. На другому етапі він мав навчитися орієнтуватися в психології людей і вміло використовувати здобуті знання. В контексті останнього підкреслювалося, що «людина керується підсвідомим почуттям, яке може бути використане в будь-яких цілях», а з іншого – що «маси ніколи не підуть за ідеєю, а підуть за гаслами, які повинні завжди в собі містити пробудження пристрастей і надій»¹.

І, нарешті, на третьому етапі вишколу резидента рекомендували звертати увагу на особливості роботи з різними верствами населення за їхнім соціальним статусом. Такий системний підхід приносив свої результати.

З огляду на репресії, спричинені сфабрикованою в ДПУ справою «СВУ», відбулося певне коригування системи організації роботи уенерівської розвідки в УСРР. Раніше підпільна робота прибічників ДЦ УНР на радянській території організовувалася через мережу так званих п'ятірок. Вони діяли за наступним алгоритмом: старший п'ятірки вербував 4-х інших членів, які знали лише його. Головним їх завданням визначалася антирадянська агітація. Під час репресій, пов'язаних із згаданою справою, майже всі вони були розстріляні, ув'язнені до таборів або заслані наприкінці 20-х – на початку 30-х років.

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 58.

Це змусило другу секцію внести корективи у свою діяльність. Постановили організувати так звані «тихі організації»¹.

Особливістю діяльності цих осередків було те, що резидент не мав права повідомляти певній особі, що вона є агентом і повинна вести антирадянську агітацію. Належало поступово й обережно організовувати роботу з потенційними кандидатами таким чином, щоб вони свідомо приймали рішення про необхідність долучення до активної боротьби з радянським режимом в інтересах боротьби за відновлення державності України. Тобто йшлося про залучення агентури на ідейній основі.

Для дотримання конспірації в роботі кожному кур'єру, розвіднику і резиденту присвоювали особисті номери. Зокрема, у Корещькому прикордонному пункті – від 1 до 100, в Острозькому – від 100 до 200, у Рівненському – від 200 до 300, у Кременецькому – від 300 до 400, у Центрі – від 500 і більше. Прикордонні пункти і навіть керівник першого сектору не мали права тримати в себе матеріали про агентуру. Всі біографічні відомості зберігалися в очільника II секції. Натомість керівник сектору мав при собі детальну карту, де був позначений розвідувальний пункт і номер агента. Таких карт, як вказувалося у документі, було три: «окрема карта резидентів-організаторів, інформаторів і розвідників». Так само існував список номерів кур'єрів із зазначенням номерів агентів, з якими вони зв'язані.

Керівник першого сектору зберігав список номерів резидентів і агентів, яких кожен з них завербував. Це виглядало так: № 608 – 625, 645 і т. п. Крім цього мав при собі всі завдання для кожного резидента і способи зв'язку з ним. Перекидання кур'єрів через кордон відбувалося лише з відома керівника секції. *«Навіть ті кур'єри, які фактично були прикріплені до того чи іншого пункту, посилалися на Україну лише за наказом шефа. Центральні кур'єри*

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 62.

керівникам прикордонних пунктів були невідомі Керівникові прикордонного пункту заборонялося розпитувати прізвища, оскільки до його обов'язків належало лише перекидання через кордон, або зустріч й направлення за місцем призначення. У такого кур'єра заборонялося відбирати матеріали інформаційного характеру. Це була сувора система, якої дотримувалася і польська влада»¹.

Окрім керівника II секції, до її штату входило десять осіб. Більшість негласних помічників працювали на екзильну розвідку та контррозвідку поза штатом, інакше кажучи, на громадських засадах. Якщо штатні працівники отримували регулярну платню, то помічники військової спецслужби фінансувалися нерідко на розсуд її керівника, Військового міністра та спецслужб-партнерів, зацікавлених у їх діяльності, й кошти йшли переважно на оперативні потреби. Дійти такого висновку дозволили свідчення учасників тих подій та окремі фінансові документи другого відділу польського Генштабу.

До роботи військової спецслужби Державного Центру прямий стосунок мали багато інших уенерівських діячів, здебільшого колишніх вояків Армії УНР, які працювали не у «централі штабу, а в теренах, на кордонах із ССРСР», зазначає у своїй праці про діяльність ДЦ УНР в екзилі у міжвоєнний період син президента екзильного уряду Микола Андрійович Лівицький².

Встановити зі стовідсотковою вірогідністю особи всіх штатних працівників (окрім згаданих керівників II секції та її підрозділів) дотепер неможливо. Проте відомо, що поза штатом в той або інший час з уенерівською спецслужбою співпрацювали практично всі голови товариств колишніх вояків Армії УНР, представники Військового міністра ДЦ УНР в екзилі у Румунії, Болгарії, Чехословаччині, Туреччині, Югославії.

З деяких джерел дізнаємося про причетність до військової спецслужби, окрім названих вище, заступника міністра закордонних

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 68.

² РДВА. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 27.

справ екзильного уряду Р. Смаль-Стоцького та активного громадського діяча Левка Чикаленка. Останній, наприклад, за свідченням М. Ливицького, зустрічався у 1927 р. у Берліні із членами так званої Спілки Визволення України, хоча в 1930 р. під час процесу у справі СВУ у Харкові склав за кордоном заяву, в якій заперечив свій зв'язок із її членами, «щоб трохи полегшити долю підсудних»¹. Радянські органи державної безпеки, вірогідно, небезпідставно не раз зазначали, що Л. Чикаленко «обробляв перебіжчиків з УСРР з метою їх перекидання на Україну із завдання розвідки УНР», а Р. Смаль-Стоцький «...був у курсі всієї роботи розвідки УНР і фактично керував нею з колишнім її начальником Змієнко...»². Дійсно, Р. Смаль-Стоцький, виконуючи свої професійні обов'язки у Державному Центрі, мав певні можливості у встановленні контактів із іноземними розвідками.

На жаль, детальніше розповісти сьогодні про співпрацю згаданих вище провідних діячів Державного Центру з військовою спецслужбою не дозволяє брак достовірних матеріалів. Про інші персоналії у контексті їх професійної діяльності йтиметься нижче після того, як будуть розглянуті проблемні питання діяльності розвідки та контррозвідки Державного Центру УНР в екзилі.

Знайомлячись з організацією уенерівської спецслужби, не можна пройти повз таке серйозне питання, як взаємини з іноземними розвідками, про що вже згадувалося побіжно у попередньому розділі. Важливість такої співпраці у контексті цього дослідження важко перебільшити.

Це партнерство у різні часи мало свої об'єктивні та суб'єктивні причини, характерні особливості, позитивні й негативні сторони. Його аналіз має бути неупередженим і позбавленим тавруючих висновків. Відкинувши розпливчаті або пишномовні твердження учасників визвольних змагань 1917 – 1920 рр. щодо незалежності та послідовності у боротьбі після виходу в еміграцію, треба відверто

¹ Ливицький Микола. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 31.

² РДВА. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 34.

визнати, що за об'єктивними реаліями тієї доби вони не могли бути у повну міру самодостатніми. Державний Центр ДЦ УНР в екзилі змушено шукав надійних партнерів, інакше саме його існування, не кажучи вже про якусь практичну діяльність, було б неможливе. Незрозумілою лише залишається у цьому контексті позиція сучасників тієї доби, котрі обходять це питання і таким чином дозволяють тлумачити його як своїм опонентам, так і прихильникам у довільний спосіб.

Як вже наголошувалося, у досліджуваній період умови роботи на європейському терені (велика залежність від місцевої влади, матеріальні труднощі, спільні інтереси тощо) призвели до того, що військова спецслужба ДЦ УНР в екзилі, зокрема й розвідка, працювала у тісному контакті з розвідками інших країн. Це були як розвідки країн перебування, так і держав, розвідки яких мали свої стратегічні інтереси у відповідному регіоні, вже опанованому спецслужбами уенерівців. Архівні матеріали, зокрема й особисте листування провідних діячів екзильного уряду, свідчать про те, що в деяких країнах уенерівська розвідка співпрацювала одразу з двома, а іноді і з трьома розвідками!

Відомі факти співпраці уенерівської спецслужби з розвідками Румунії, Японії, Франції і Великої Британії. Коли, висвітлюючи таку співпрацю, дослідники згадують німецький Абвер, то окремо наголошують, що «колишні петлюрівські офіцери із можливого співробітництва виключались, оскільки знаходились на польській службі...»¹. Але, на нашу думку, відкидати таку можливість повністю не варто. З румунською розвідкою співпраця відбувалася в досить обмеженому режимі через її активну роботу на Німеччину. А тому інтереси з нею могли збігатися лише в дуже вузькому діапазоні. Японська розвідка на початку 30-х років мала спільний зв'язок регіональний інтерес з уенерівською розвідкою на Далекому

¹ Мадер Юлиус. Говорят генералы шпионажа. В кн.: Отто Скорцени и секретные операции Абвера / Ю. Мадер. – М., 2000. – С. 355.

Сході, де знаходилася одна в областей компактного проживання українців – «Зелений Клин» («Зелена Україна»). Більш конкретно про співпрацю з розвідками окремих країн йтиметься у наступному розділі.

Та все ж головним партнером уенерівської спецслужби залишалася Польща. Це стосується як організаційної допомоги з боку останньої, так і співпраці в окремих розвідувальних пунктах на кордоні Польщі та УСРР, використання спільної агентури тощо. Та й, зрештою, фінансування, здійснюване другим відділом Генерального штабу військового міністерства Польщі («двуйкою»), було основним джерелом матеріального забезпечення щоденної практичної роботи й утримання конкретних осіб, що безпосередньо організовували діяльність військової спецслужби або допомагали їй.

Певні аналогії можна віднайти у структурах спецслужб ДЦ УНР та Польщі. Справами розвідки і контррозвідки у військових міністерствах обох урядів займалися саме другі відділи їхніх Генеральних штабів. Така ж схожість спостерігалася ще на самому початку діяльності Державного Центру. Так, у його спеціальному органі – ППШ – керівним органом розвідувальної роботи був саме 2-й відділ.

Не зупиняючись детальніше на структурних аналогіях, звернемо свою увагу на особливості співпраці польської та уенерівської спецслужб у досліджуваний період.

Взаємовідносини «двуйки» з відповідним підрозділом ДЦ УНР (після тривалої, зумовленої об'єктивними обставинами, перерви) відновилися, як засвідчують наявні документи, у 1927 р. «До травневого перевороту (1926)¹, – підкреслюють самі поляки, – взаємини «двуйки» з УНР не мали організаційних форм і виявлялися

¹ У середині травня 1926 р. у Польщі за допомогою військової сили під проводом Юзефа Пілсудського був здійснений державний переворот, внаслідок якого відбулася відставка президента Войцеховського і прем'єра уряду В. Вітоса. 31. 5. 1926 р. Національні збори (сойм і сенат) обрали Пілсудського президентом, але він відмовився (згодом президентом став І. Мосціцький). З 1926 р. Пілсудський був призначений Головним інспектором Збройних сил Польщі, що давало

швидше в реалізації концепції «про обов'язкову підтримку цього руху», причому у енерівцям досить нерегулярно виділялася різна допомога»¹.

Характеризуючи свою співпрацю з Державним Центром, поляки виокремлювали такі категорії з-поміж українських емігрантів у енерівської орієнтації, так чи інакше пов'язаних з «двуйкою»:

а) особи, які конкретної роботи для «двуйки» не виконували, але були кадровим резервом для майбутньої України, залежної від Польщі. До них слід зарахувати стипендіатів та офіцерів-контрактників;

б) особи, які здійснювали звичайну «двуйкарську» роботу, зовні «прометейську», тісно контактуючи з II відділенням Польгенштабу. Їх можна поділити на тих, хто:

1) підтримував безпосередні контакти з 2-ою експозитурою або з офіцерами II відділу Генерального штабу військового міністерства Польщі – керівниками закордонних представництв (відділень);

2) співпрацював з II відділом Генерального штабу за посередництва II секції Генштабу військового міністерства ДЦ УНР в екзилі².

Проте, знаючи персональний склад першої категорії, польська «двуйка» не володіла відомостями щодо другої. У звітах та фінансових документах їх зазначали лише кількісно (10 осіб) або під умовними номерами. У відомих нам документах польської спецслужби її діячі не раз журилися з цього приводу: «Наявні матеріали щодо II секції стосуються переважно плинної агентури з прикордоння, яку залучали з-поміж митників, куркулів, інших елементів із значно обмеженими можливостями. Вірогідно існувала й солідна політична агентура, проте від кого вона залежала з'ясувати неможливо»³.

Це, на нашу думку, свідчить на користь енерівської спецслужби,

йому всю повноту влади над армією. Згодом (1926 – 1928 рр. і з 1930 р.) Пілсудський – прем'єр-міністр Польщі.

¹ РДВА. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 59.

² Так само. – Арк. 59.

³ Так само. – Арк. 62.

яка не вважала за потрібне вводити за лаштунки внутрішньої роботи навіть своїх найближчих партнерів, аби не наразити конкретних людей на небезпеку розкриття їх практичної діяльності.

Певний інтерес, на нашу думку, становлять оціночні позиції II відділу Польгенштабу стосовно української еміграції, зокрема уенерівської. Цікаві вони хоча б тому, що дозволяють зрозуміти, чим, окрім тогочасних договірних зобов'язань між урядом Польщі та Державним Центром, керувалися досить прагматичні діячі польської спецслужби, встановлюючи тісні контакти і беручи на своє утримання українських колег. Здоровий глузд та й окремі факти підказують, що відбувалося це не лише з філантропічних міркувань...

У донесенні особливого інформаційного реферату корпусної округи № 5 польської «двуйки», який називається «Українська еміграція – організація політичних партій» (грудень 1928 р.), подається узагальнювальна характеристика всього різнобарвного українства, що опинилося на теренах європейських країн: «...Усіх емігрантів об'єднує одна засаднича ідея – досягти утворення незалежної України... У них немає одностайності щодо: а) способів досягнення незалежності України; б) територій, що мають увійти до складу Української держави; в) форми уряду, який мав би представляти майбутню Україну...». Торкаючись вже власне уенерівської еміграції, підкреслюється: «Їхня програма полягає в досягненні незалежності України на тих українських землях, що не входять до складу Республіки Польщі». І, нарешті, вже досить відверто визначаються мотиви співпраці поляків з уенерівцями: «...Польща надає моральну, фінансову і правову підтримку здебільшого з двох причин:

а) поляки за допомогою цієї групи забезпечують собі можливість підняти повстання на Великій Україні, якщо б політична ситуація того вимагала, аби в такий спосіб послабити авторитет радянської влади і змусити її поступитися на їхню користь;

б) поляки до того часу не відмовилися від відновлення кордонів у межах з 1772 року, тобто включення до Польщі правобережних

українських земель і забезпечення собі виходу до Чорного моря. Ця концепція належить Пілсудському, який власне з допомогою петлюрівців хоче досягнути своєї мети»¹.

Певна прямолінійність цитованого документа не применшує його вагомості для цього дослідження. Разом із тим, на нашу думку, в жодному разі не можна сприймати ці концептуальні висловлювання польської сторони спрощено. Помилковим було б вважати, що поляки маніпулювали уенерівською спецслужбою, не зважаючи на її інтереси. Хоча тішити себе надіями щодо дотримання повного паритету у співпраці також не варто.

На жаль, прикладів на користь останнього твердження більш ніж достатньо. У період, про який йдеться, як, до речі, і в попередні роки співпраці польської та уенерівської спецслужб, Польща не завжди мала українців за рівноправних партнерів. Контроль вже згадуваної «двуйки» за діяльністю уенерівських спецслужб був надто пильним і здійснювався за посередництва керівника підсектора «Б-V» 2-ої експозитури II відділу Генерального штабу військового міністерства Польщі поручника Гуттри (отримання грошей, директив та інструкцій, підготовки рапортів, звітів тощо) або керівників представництв сектору «Б» в країнах осідку уенерівської еміграції².

Іноді поляки наполягали, щоб оперативна робота здійснювалась із дотриманням їхніх пріоритетів. Це викликало, навіть з урахуванням тогочасних реалій (матеріальна залежність тощо), глухе роздратування з боку провідних діячів Державного Центру й призводило до «оргвисновків» щодо окремих співробітників екзильної спецслужби, про що йтиметься нижче.

«Колеги» часто-густо дозволяли собі вимагати від уенерівців повної підпорядкованості, погрожуючи у разі непокорив'язненням українців у концентраційному таборі в Березі Картузькій...

¹ РДВА. – Ф. 308. – Оп. 19. – Спр. 153. – Арк. 7, 9.

² Так само. – Арк. 66.

Неприховане невдоволення аж до вжиття дискримінаційних заходів виявляли польські спецслужби у разі контактів своїх українських партнерів із розвідками інших країн або ж ворожими щодо них політичними угрупованнями української еміграції.

Так, в одному із документів польської спецслужби читаємо: «2 відділ Генерального штабу¹ неодноразово доводив співробітникам уенерівської військової спецслужби їхню подвійну і навіть потрійну розвідувальну діяльність (з німцями, литовцями), що засвідчує зв'язок деяких петлюрівців з іншими розвідками. Наприклад, з джерела (шифр 0.2-211) відомо, що директор «АТЕ»² (Телеграфне Агентство Експрес) проводив на польському й українському напрямі розвідку на користь Німеччини, у чому 2 відділ переконався через впровадженого агента до агентурної мережі німецької розвідки»³.

Невдоволені зустріччю Миколи Лівицького з Євгеном Коновальцем у 1936 р. у Швейцарії, яка відбувалася, між іншим, за дорученням президента ДЦ УНР в екзилі А. Лівицького, військового міністра В. Сальського і прем'єра В. Прокоповича, поляки викликали на допит з цього приводу Р. Смаль-Стоцького. Самого Миколу Лівицького після повернення його до Варшави заарештували на невеликий термін, а в помешканні батька, Андрія Лівицького, за його відсутності було зроблено обшук⁴.

Наводячи приклади такої поведінки польської спецслужби, її намагань наприкінці 20-х та у 30-ті роки підпорядкувати собі уенерівських колег, а також порівнюючи з аналогічною роботою у 1921 р. і визначаючи контакти у галузі розвідки між Польщею та екзильним урядом як нерівноправні, можна, звичайно,

¹ Йдеться про Польгенштаб.

² Директором «Телеграфного Агентства Експрес» у 1929 – 1939 рр. був відомий український діяч, колишній член Української Центральної Ради Микола Ковалевський.

³ РДВА. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57, 65.

⁴ Лівицький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. А. Лівицький. – Мюнхен – Філядельфія, 1984. – С. 60.

вкотре висловити жаль та невдоволення цим фактом. Але варто все ж пам'ятати, що фінансувалися українські розвідувальні пункти й уенерівська агентура, яка перекидалася на радянський бік, польською владою, зокрема, II відділом польського Генерального штабу. Тому зазіхання «двуйки» на інформацію, отримувану екзильною розвідкою, і навіть певний диктат у цій галузі, на погляд поляків, були виправданими. Оцінюючи нерівноправність партнерства, слід також ураховувати реалії тієї доби, оскільки ситуація складалася для української еміграції не найкращим чином і вибір кола справжніх союзників був невеликий. Та й, зрештою, існуючі між польською владою та уенерівським урядом угоди, тогочасні геополітичні умови і, що найголовніше, спільний ворог – СРСР – створювали реальний ґрунт для такого партнерства.

Не вдаючись далі до полеміки з означеної вище проблеми, зауважимо, що вона варта поглибленого вивчення із залученням великого масиву наявних документів обох сторін.

Торкаючись співпраці уенерівської спецслужби з іноземними розвідками й аналізуючи її організацію взагалі, зупинімося детальніше на дуже важливій проблемі матеріального забезпечення, яка вже неодноразово побіжно зачіпалася вище.

Пошук документів, які б проливали світло на джерела та обсяги фінансування розвідки й контррозвідки ДЦ протягом тривалого часу, не приносив більш-менш відчутних результатів. Уривчасті відомості не давали повного уявлення про цю важливу ділянку, від якої значною мірою залежало як саме існування уенерівської спецслужби, так і її ефективна робота.

Відсутність таких конфіденційних матеріалів, як обсяги фінансування та його суб'єкти, цілком зрозуміла, адже вони були утаємниченими не лише від працівників польських спецслужб, а й від переважної більшості емігрантів.

Утім, сам факт фінансування не був секретом для еміграційної спільноти. Всі знали, що екзильний уряд та більшість його установ отримували гроші від поляків. Але хто і скільки, напевне не здогадувалися.

Начальник розвідувального пункту на кордоні України і Польщі Іван Литвиненко-Морозенко¹, залучений до роботи у 1924 р. Миколою Чеботарівим, даючи свідчення на допиті у НКВС про діяльність військової розвідки на початку 30-х років, говорив: «За рахунок яких коштів, тобто хто субсидує діяльність розвідки УНР офіційно ніхто ніде не говорив, але кожному з тих, хто працював у розвідці, було відомо, що розвідка УНР утримувалася на кошти польського уряду»². Про це ж писав довіреним людям Володимир Змієнко, згадував пізніше у своїх спогадах Тарас Бульба-Боровець, обережно натякали у своїх листах окремі діячі ДЦ УНР.

Один із документів, виявлений авторами у вітчизняних архівах, давав певне, але не вичерпне уявлення про цю проблему. Він мав заголовок «Попередній місячний бюджетний кошторис з фонду «Н». Розділ «214» цього кошторису називається «Українські влади і організації, що співпрацюють з Польщею»³, де в параграфі 11 зазначається: «...Штаб армії УНР. п. І. – Міністр Військових справ. Сплачується керівнику реферату «Б-у». Отримав і розписався ген. Сальський... а) Міністр Військових справ ген. Сальський, особиста субсидія – 500⁴; б) Фонд розпорядження м-ва (міністерства. – *Авт.*) військових справ – 180...»⁵.

Згодом цікаві узагальнювальні відомості щодо цього делікатного питання вдалося віднайти у польських джерелах, датованих 1927 – 1936 рр., які зберігаються в архівних фондах вже згадуваного

¹ Іван Данилович Литвиненко мав псевдо «Морозенко», «Данило Солончак» та ін.

² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 10418. – Арк. 109.

³ Належність цього документа, що міститься в одному з фондів ГДА СБУ, слідчими НКВС приписувалася Варшавській політичній поліції. Проте у нас є підстави заперечувати його походження, оскільки наведені цифри повністю збігаються із тими, котрі подає у зв'язку із фінансуванням згаданих установ та осіб другий відділ Польгенштабу і швидше за все належить цей документ військовій спецслужбі Польщі, а не політичній поліції.

⁴ Цитований документ не вказує, якою валютою велись зазначені виплати. Як правило, польське військове відомство розраховувалось своєю національною валютою – злотими.

⁵ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр. 74412. – Арк. 185.

Особливого архіву СРСР. Докладні дані про фінансування є не по всіх роках. Утім і вони дають змогу скласти певне уявлення стосовно матеріальної підтримки з боку польської сторони.

Показово, що у розрізних документах, в яких ідеться про фінансування «урядом Польщі» української еміграції, зокрема екзильного уряду УНР, не вказується, через яку саме установу провадилась виплата грошей. Наявні в нас матеріали дозволяють дійти висновку, що робилось це через Міністерство закордонних справ Польщі та «двуйку», яка тісно контактувала з еміграційними структурами й «опікувалася» ними. Хоча не можна повністю виключати ймовірність того, що матеріальна допомога надходила також через інші установи.

Відомо, що фінансування розвідки й контррозвідки ДЦ розпочалося у 1927 – 1928 рр. З аналітичної довідки, складеної у надрах «двуйки», та інших документів можна довідатись про отримання коштів екзильними установами та спецслужбою, зокрема, у 1932 – 1933 рр. та 1935 р.

Зіставлення окремих відомостей дозволило дійти висновку щодо пріоритетності у фінансуванні уенерівської еміграції та її окремих відомств. Так, практично однаковими були щомісячні виплати (з квітня 1932 р. до грудня 1933 р.¹) на весь штаб Армії УНР (включно з II секцією) і «оперативні потреби» відомства В. Змієнка, котрі становили відповідно 4100 й 4000 злотих.

На тлі загального зменшення фінансування ДЦ УНР у наступні роки пріоритети, визначені поляками, залишалися незмінними. У 1935 р. II секція та десять її працівників щомісяця отримували близько 1970 злотих. Особиста субсидія військового міністра В. Сальського становила 500 злотих щомісячно і відповідно голів секцій: першої – 442, другої – 450, третьої – 350 злотих». Більш повне уявлення щодо пріоритетів у фінансуванні різних структур польською «двуйкою» дає таблиця² щомісячних субсидій за 1935 р.

¹ З квітня 1932 р. до грудня 1933 р. на оперативні витрати II секції «двуйкою» було асигновано загалом 81 520 злотих.

² РДВА. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61; Ф.453. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 9, 10 – 10 зв., 12 – 12 зв., 14 – 14 зв.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВОЇ СПЕЦСЛУЖБИ

Організації (заклади, групи, союзи, видавництва)	Утримання осіб	Різне	Загальний бюджет
1. Уряд УНР	Президент – 2100	Зв'язківець – 50 Допомоги – 300	2450
2. Архів	–	–	240
3. Заст.міністра внутр. справ.	Зарплата заст. мін. – 150	Адм.витрати - 100	250
4. Відділення українців у:			350
а) Чехословаччині			450
б) Болгарії			400
в) Румунії			
5. Відділення Уряду УНР у Франції	Прем'єр – 586 Голова місії у Парижі – 595 Заступник – 498 2 секретарі – 930 Голова організації Серкль – 398 Вдова Шульгіна – 166	Адм.витрати – 1542	4715
6. Бібліотека, музей	Бібліотекар – 269	Адм.витрати – 350	619
8. Штаб Армії УНР Міністерство військових справ	Міністр – 500 Комендант охорони Головного отамана – 400 Керівник – 442	Особий фонд – 180	1080
I секція	2 співробітники – 558 Керівник – 450	Адм. витрати – 225	1225
II секція	10 співробітників - 1 520 Керівник – 390	Адм.витрати – 190	1970
III секція	Помічник – 275	Політ. інф. – 150	1005
9. Військові організації Югославії Румунії Чехословаччини у Каліші			340 240 150 60
10. Видавництва: «Тризуб», «Табір», «Гуртуймося», «Ми», «За державність», «Маньчжурський вісник»			4689
11. Різне: «АТЕ»	Законспіровані осередки: у Празі – 250 у Берліні – 300 у Львові – 50		600
Український науковий інститут у Варшаві	Співробітники – 475		475
Український Центральний Комітет (УЦК)		Адм.витрати – 300	300
Українська секція в Історичному бюро			300
Загалом:			23018

Наведена таблиця дає багато інформації для роздумів й викликає чимало питань. Завдяки цим відомостям стає зрозумілою навіть доля окремих людей, навколо яких певний час зберігався ореол таємничості. Зокрема, з'ясовується, що перший керівник уенерівської спецслужби М. Чеботарів, залишивши посаду, не відійшов від роботи і знаходився у підпорядкуванні міністра військових справ В. Сальського. В той же час незрозуміло, чому не фінансувалися українські військові організації у Варшаві і т. п. Диспропорція у матеріальній підтримці окремих організацій та видавництв також вимагає певних тлумачень.

Наявні відомості дозволяють твердити, що крім зазначених витрат польська «двуйка» вкладала кошти у різноманітні зібрання та форуми уенерівської еміграції, вже згадуваний «прометеївський рух» і навіть виплачувала матеріальну допомогу вдовам провідних діячів екзильного уряду.

Польська спецслужба звертала також значну увагу на конкретних осіб, які з певних міркувань отримували щомісячні субсидії. Ці дані зібрані в архіві польської «двуйки» в окремому переліку. Дублюючи окремі цифри з наведеної вище таблиці подаємо його у тому вигляді, в якому він зберігся до цього часу, за винятком осіб, прізвища котрих у перекладі не зрозумілі (переклад з польської зроблено співробітниками СМЕРШ у 1946 р.)¹.

Постійне керівництво	Штатні співробітники і організаційна служба видавництв і закладів	Ті, що знаходяться на утриманні
Президент Лівицький – 2100	Іножарський – 500	Мурська (вдова) – 300
Смаль-Стоцький – 150	Яковлів – 150 Кабачків – 150	

¹ РДВА. – Ф. 453. – Оп. 1. – Арк. 37.

Сальський	– 500 – 180		Чеботарів	– 400
Прокопович	– 500	Косенко	– 498	Шульгіна
		Микитюк	– 465	
		Миргус	– 465	
		Шумицький	– 460	
		Нечай	– 425	
		Рудичів	– 299	
Удовиченко	– 485	Ковальський	– 480	
Филонович	– 150			
Порохівський	– 190			
Прохода	– 100			
		Куц	– 374	
		Голосов	– 150	
Шандрук	– 442			
Чикаленко	– 390	Танцюра	– 275	

Загальна сума персональних щомісячних виплат з фондів польської «двійки» становила у 1935 р. – 14 178 злотих. Однак наведені дані в сумі становлять – 10 839, тобто різниця, яка не увійшла до переліку, складає 3 339 злотих. Хоча сьогодні ми не можемо встановити достеменно, кому конкретно польська служба, окрім названих осіб, допомагала матеріально, чисельність їх відома – 10 осіб.

Про підвищену увагу польських спецслужб до унерівської еміграції в цілому свідчить той факт, що саме вона переважала в загальному щомісячному фінансуванні політичних національних організацій, рухів та осіб, які діяли на теренах Польщі у 1935 р. Ця частка становила майже третину від загальної суми (23 018 з 70 912 злотих)¹.

З наведеного вище може скластися враження, що матеріальне забезпечення спецслужби ДЦ УНР було достатнім і стабільним.

¹ РДВА. – Ф. 453. – Оп. 1. – Арк. 37.

Однак це не зовсім так. Якщо керівники спецслужби та 10 штатних працівників отримували гарантовану платню, то позаштатні (котрих було значно більше) залежали від фінансування так званих «оперативних потреб» або ж інших обставин. Та й гарантована платня була недостатньою, про що свідчить висловлювання одного з отримувачів т. зв. «субсидій» від польської «двуйки» представника військового міністра на Балканах В. Филоновича у листопаді 1935 р.: «...Дуже тяжко стало тут жити й на мої 150 злотих далеко не поїдеш, злидні і вічні непорозуміння в родині...»¹.

Розглядаючи досить важливе і делікатне питання фінансування, варто зауважити, що не лише екзильний уряд УНР та його військова спецслужба отримували матеріальну допомогу від іноземних країн – політичних союзників і стратегічних партнерів. Інші угруповання української еміграції (гетьманці, оунівці) також користувалися послугами «спонсорів», зокрема і в сфері розвідувальної діяльності. Так, з документа, котрий висвітлює джерела фінансування ОУН з 1 серпня 1936 р. до 31 липня 1937 р., тобто за 12 календарних місяців, дізнаємося, що до так званого «визвольного фонду» організації, який становив у зазначений термін 126 282 доларів США, 50 тис. надійшло від Німеччини, а 30 тис. – від Литви. Безпосередньо на розвідку зі згаданого фонду оунівці витратили за рік 20 тис. доларів².

Наведені вище цифри, пріоритети у фінансуванні дозволяють дійти висновків, яких саме орієнтирів дотримувалась кожна з країн, що субсидувала спецслужби конкретних політичних українських еміграційних угруповань. Підозрювати ці країни в альтруїзмі даремно, адже не є і ніколи не було таємницею, що спец-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 181 а. – Арк. б/н.

² Веденєєв Дмитро. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів (1920–1930 рр.) / Д. Веденєєв // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 114.

служби кожної з них намагалися якомога ефективніше використати колишніх громадян України як зручне і достатньо дешеве джерело розвідувальної інформації. Інша справа, що інтереси цих країн і певних еміграційних гілок у різний час і у різних політичних ситуаціях збігалися...

Чітка структурованість уенерівської військової спецслужби, постаті авторитетних й досвідчених осіб, котрі очолювали її підрозділи та співпрацювали з нею, навіть у тогочасних несприятливих умовах дозволяли сподіватися, що робота у цій утаємниченій і надзвичайно необхідній для Державного Центру галузі вестиметься грамотно і цілеспрямовано.

Хоча розвідка екзильного уряду в досліджуваний період не була самодостатньою, необхідно все ж підкреслити, що навіть за умов тодішнього несприятливого буття пріоритетними для неї безумовно залишалися завдання, продиктовані потребами ДЦ УНР зокрема, та визвольної боротьби в нових умовах еміграції в цілому.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ТА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ II СЕКЦІЇ ГЕНШТАБУ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА

Держава без території – в такому алогічному і незвичайному феномені, яким за об’єктивними реаліями став Державний Центр УНР в екзилі, діяльність розвідки та контррозвідки спрямовувалася на виконання завдань, продиктованих специфічними умовами ведення таємної політичної боротьби не з власної, а з чужої території.

Втративши територію, але зберігши ідею державності та мету – відновлення незалежної України – лідери екзильного уряду скоригували роботу військової спецслужби у напрямі підготовки ґрунту для майбутніх дій, а саме – здобування об’єктивних відомостей про внутрішньо-політичну ситуацію в УСРР та боєздатність радянських збройних сил з метою вироблення адекватної тактики подальшої боротьби.

II секція Генштабу Військового міністерства, окрім виконання суто розвідувальних завдань, зосередила свої зусилля на попередженні, виявленні та припиненні ворожої діяльності в структурах ДЦ, а також здійснювала пропагандистську діяльність в еміграційних колах країн перебування.

Як уже підкреслювалося, дотепер відсутні змістовні узагальнювальні документи, що вичерпно висвітлювали б, яким чином розвідка ДЦ УНР у 1926 – 1936 рр. виконувала завдання, продиктовані

новими умовами перебування в еміграції. Відомості про це дають деякі архівні документи другого відділу Генштабу військового міністерства Польщі, спогади безпосередніх учасників тих подій, їхнє листування та свідчення на допитах у НКВС заарештованих уенерівських діячів. Однак, на жаль, не всі ці джерела можна вважати вичерпними та 100% достовірними. Відтак, реконструювати та проаналізувати роботу розвідки Державного Центру у повному обсязі досить складно.

Допоміжними у цьому плані є матеріали про діяльність спеціальних інституцій ДЦ УНР в екзилі у 1920 – 1921 рр. Напрями роботи розвідки у досліджуваний період багато в чому збігалися з тими, що були визначені Департаментом Політичної Інформації МВС екзильного уряду у перший рік існування: зв'язок з Україною з метою збору інформації; пропагандистські заходи; взаємний обмін інформацією політичного характеру з іноземними спецслужбами; допомога Державному Центру у виробленні політичної лінії та напрямів ефективних дій як на терені України, так і в еміграції.

Те ж саме можна сказати і про діяльність 2-го (розвідувального) відділу Партизанського-Повстанського штабу, який в 1921 р. займався розвідкою на відповідних ділянках прикордонної смуги, переправляв через кордон агентуру, приймав кур'єрів, що прибували з відомостями від розвідок повстанських формувань, опитував осіб, котрі приїхали з території УСРР. Поступове накопичення досвіду розвідувальної роботи зумовило появу в тому ж році документа «Проект організації розвідки на терені України», спрямованого передусім на уніфікацію та вдосконалення організаційної структури розвідапарату повстанського руху в Україні. Водночас у ньому віддзеркалилися тогочасні погляди на завдання, форми і методи розвідки, призначеної для оперативного забезпечення бойових дій¹.

¹ Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії) // В. С. Сідак. – К., 1998. – С. 229, 233.

Утім, цілком зрозуміло, що об'єктивні обставини змусили провідних співробітників екзильної спецслужби не лише творчо використовувати напрацьовані раніше методи розвідувальної роботи, а й шукати інші, більш придатні для нових умов.

Головна мета розвідувальної роботи спецслужб ДЦ УНР в екзилі, принаймні у другій половині 20-х – на початку 30-х рр., полягала у використанні здобутих даних для підризу існуючої в Україні радянської системи. Це зумовило її головні напрями: агентурне проникнення до урядових та партійних структур радянської України з метою вивчення політичного курсу і способів його реалізації; здобування інформації про боєздатність, технічне оснащення, розвиток окремих родів військ, тактику дій великих армійських з'єднань; активні заходи пропагандистського характеру на терені України; з'ясування становища у прикордонні для успішного перекидання агентів.

Розвідувальну діяльність, як вже зазначалося, скеровував та організовував сектор «Наступ» II секції Генштабу Військового міністерства екзильного уряду, очолюваний спочатку сотником В. Недайкашою, а згодом В. Шевченком. Загальне керівництво, як відомо, здійснювали у свій час М. Чеботарів та В. Змієнко під вищою орудою Військового міністра В. Сальського.

Інформація здобувалася не лише оперативним шляхом, а й завдяки вивченню відкритих джерел: матеріалів періодичної преси та часописів радянської України, виступів провідних партійних і державних діячів тощо, а також друкованої продукції української еміграції опонентського спрямування. Цей напрям роботи унерівської спецслужби забезпечував її інформаційно-аналітичний підрозділ – сектор досліджень¹.

II секція Генерального штабу військового міністерства ДЦ при-

¹ В деяких документах цей підрозділ II секції згадується як «сектор вивчення».

діляла багато уваги підтриманню безперервного зв'язку з аген-
турою, а також придбанню нових таємних джерел інформації в
УСРР.

Нагадаємо, що активізація роботи військової спецслужби увін-
чалася створенням мережі розвідувальних пунктів¹ у європейсь-
ких країнах, котрі мали спільний кордон з СРСР, Україною зок-
рема. Основна розвідувальна робота УНР велась з території Польщі,
але розвідпункти функціонували також в Румунії, Чехословаччині,
Туреччині, за деякими відомостями у Болгарії і навіть Персії та на
Далекому Сході.

Через згадані пункти на територію України з розвідувальною
метою, а також для доставки туди пропагандистської літератури,
пошуку та налагодження зв'язків з симпатиками уенерівському
уряду переправлялася спеціальна агентура.

Керівники спецслужби Державного Центру уважно ставилися
до підбору агентури, з урахуванням тогочасних умов та наявного
кадрового потенціалу. Залучали як пересічних громадян, так і дос-
відчених ветеранів-військовиків. Перших, як правило, використо-
вували для пересилання пропагандистської літератури, других –
для більш делікатних завдань, зокрема, для вербування агентів
розвідки УНР, перед якими, у свою чергу, ставилось завдання
вербування 1 – 2 осіб. Тобто будувалася «система трійок» для по-
дальшої роботи. Перед агентами-вербувальниками і завербована-
ними ними агентами ставилось завдання вести антирадянську агі-
тацію, поширюючи інформацію про можливість повернення в Ук-
раїну уряду УНР, його активну роботу в еміграції тощо.

До розвідувальної роботи ДЦ УНР в екзилі були причетні без-
посередньо зацікавлені у цьому працівники III секції Генштабу
Військового міністерства ДЦ. Пропагандистська література для
розповсюдження в УСРР, виготовлена у цій секції, перекидалася
на радянську територію через згадані розвідувальні пункти на

¹ У 1921 р. контрольні (розвідувальні) пункти ППШ працювали в прикордонних
місцевостях – Рівному, Дубні, Корці, Тернополі, Кременці та ін.

кордоні та інші канали, опановані уенерівською спецслужбою. Ця робота проводилась завдяки контактам із товариствами колишніх вояків армії УНР і безпосередньо через представників військового міністра в окремих країнах осідку. Здійснювалася вона зусиллями так званих «емісарів-маршрутників», які з виготовленою пропагандистською секцією літературою, часописами, газетами, листівками тощо переправлялись через кордон у спеціально облаштованих місцях.

В одному із листів керівника III секції Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі Петра Сікори до представника воєнміна на Балканах Василя Филоновича, присвяченому тонкощам переправлення пропагандистської літератури на Україну, читаємо: «Інколи Ви будете отримувати посилку від мене через одну установу, про що крім Вас і мене ніхто не мусить знати». У цьому ж посланні дописувач просив інформувати його про те, яку кількість літератури здатний переправити адресат: «...а) для безпосереднього перетранспортування з Варшави (не в листах), б) в листах (в конвертах) як передавались би з Варшави і кидались в скриньки на місці. Те ж по Персії, Царгороду¹...». І на закінчення додавав: «...Я дуже радий, що будемо разом працювати. Наше завдання туди направити найбільшу кількість (розуміється з найменшими витратами). Треба буде якусь кількість направити і на Кубань (через Новоросійськ, Єйськ, Темрюк і Туапсе). Вірю, що при Вашій допомозі все піде добре... Може, коли випадково будете мати якусь адресу українських колоній в СРСР (Саратовщина, Вороніжчина, Омська округа, Середня Азія, Німецька республіка і инш.), то буду дуже вдячний, якщо такі адреси будуть передані мені. Бажано: село, район чи повіт, округа чи губернія»².

Із наведеного вище листа переконаємося, що робота спецслужби

¹ Царгород, Константинополь – попередні історичні назви Стамбулу.

² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 177.

ДЦ по розширенню території розвідувальної та пропагандистської діяльності не обмежувалась Європою. Архівні документи радянських спецслужб свідчать про те, що уенерівська розвідка мала своїх інформаторів і в радянській Росії. Так, у довідці Іноземного відділу ДПУ УСРР від 28 квітня 1934 р. «Про розвідувальну мережу розвідки У.Н.Р.» зазначається: *«Після реорганізації розвідувальної мережі та впровадження резидентури розвідка УНР у Радянському Союзі залишила 8 резидентів-інформаторів, з якими налагоджений кур'єрський зв'язок. Ці резиденти перебувають у таких пунктах: Ленінград, Москва, Київ, Харків, Магнітогорськ, Дніпропетровськ, Одеса»*¹.

II секція Генштабу Військового міністерства екзильного уряду налагодила виготовлення (фальшування) паспортів (закордонних радянського зразку) для тих, кому треба було нелегально перетнути кордон і легалізуватися в Україні з відповідним розвідувальним завданням. Підроблялися також і бланки перепусток у прикордонну смугу, необхідні для пред'явлення владі країни осідку (Польща, Румунія, Чехословаччина).

Досить цікаві дані щодо розвідувальних пунктів уенерівської спецслужби можна знайти в протоколах допитів заарештованих НКВС Якова Михайловича Водяного (1939 р.), Гната Єрмиловича Порохівського і вже згаданого вище Івана Даниловича Литвиненка-Морозенка (1946 р.). Їхні свідчення, разом із іншими джерелами, дозволили скласти певне уявлення про дислокацію розвідпунктів, персональний склад працівників, методи роботи, фінансування тощо. Зважаючи на умови та обставини отримання такої інформації, ми свідомо враховуємо деяке її перебільшення. Є у свідченнях і певні розбіжності, наприклад, стосовно дислокації розвідпунктів.

Як відомо, фінансування розвідувальної роботи, як і всієї уенерівської спецслужби в цілому, здійснювалося польською «двуйкою».

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 77–80.

Гроші отримувало військово міністерство УНР, зокрема II секція його Генштабу, й розподіляла їх за призначенням: на утримання розвідпунктів, виплати агентурі тощо. Начальник контрольного розвідувального пункту щомісяця отримував 350 злотих платні. Начальники розвідувальних пунктів – по 300 злотих... Окрім цього, на кожен розвідпункт у середньому виділялося 200 марок, або 100 злотих на виплату агентурі, – свідчили на допитах в НКВС причетні до роботи розвідки ДЦ УНР в екзилі І. Литвиненко-Морозенко та Я. Водяний¹.

Варто наголосити, що у досліджуваній період найбільш жваво та ефективно розвідувальна діяльність уенерівської спецслужби велась з території Польщі.

З боку Польщі розвідувальною діяльністю опікувався Іван Литвиненко-Морозенко, залучений Миколою Чеботарівим для роботи на спецслужби ДЦ УНР².

У червні 1927 р. він очолював розвідувальний пункт у Могілянах (поблизу м. Острога), а з осені 1928 р. – перебрався у Рівне, де займався розвідувальною діяльністю до 1935 р. Потім переїхав до Варшави і до січня 1936 р. знаходився у розпорядженні В. Змієнка. Свідчень щодо причетності І.Литвиненка до уенерівських спецслужб у пізніший період не віднайдено.

У підпорядкуванні центральному контрольно-розвідувальному пункту на Волині (м. Рівне) знаходились пункти у Корці (створений у серпні 1927 р., на чолі послідовно перебували Я. Гальчевський, Я. Малиновський, Стахівський), Лановцях (створений у червні 1927 р., існував до весни 1930 р., очолювався Я. Гальчевським, Я. Водяним), Могілянах (заснований у 1927 р., діяв

¹ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 177 а. – Лист П. Сікори до В. Филоновича (не датований). – Арк. б/н.; Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. – Спр. П-29303. – Арк. 89.

²ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 74182 у 3-х т. – Т. 3. – Арк. 116; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1923 р.). – С. 116.

до 1931 р., після І. Литвиненка посаду начальника обіймав Ю. Огородник), Костополі (працював з червня 1927 р. до березня 1928 р., де керував Дітківський), Острозі (створений у 1931 р., ліквідований у травні 1933 р., очолював Я. Малиновський)¹. За свідченнями Я. Водяного, розвідувальні пункти ДЦ УНР з 1928 р. працювали і у м. Гусятині та с. Барсуках².

Час від часу з метою конспірації і введення в оману супротивника ці пункти змінювали свою дислокацію – одні ліквідовувались, інші переносились, але загалом протягом зазначеного періоду їх функціонувало п'ять – шість.

Згадані вище уенерівські розвідувальні пункти, дислоковані поблизу українсько-польського кордону, мали звітувати про здійснену роботу Рівненському контрольному пункту і особисто І. Литвиненку, котрий очолював його. Їх керівники доповідали і про кожного окремого агента, який перекидався за кордон, а також про дані, отримані на території Радянського Союзу. Коли інформація викликала підвищений інтерес, агента доправляли на контрольний пункт, а в деяких випадках навіть і до вищого керівництва розвідки у Варшаві. Разом із тим, І. Литвиненко вказував на випадки, коли керівництво військового міністерства перекидало завербованих агентів на територію України через розвідувальні пункти, які підлягали Рівненському контрольному пункту, без попереднього узгодження з ним.

За вказівками керівника II секції військового міністерства І. Литвиненко отримував перепустки для переходу кордону уенерівською агентурою від польської бригадної розвідки, яка у своїй діяльності підлягала Львівській експозитурі. Бланки перепусток видавалися вже підписаними, пронумерованими, з чистими графами для прізвища та імені. Але це не свідчить про надто тісні контакти регіональних розвідувальних уенерівських відділів (пунктів) та їх

¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 10418. – Арк. 105.

² Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. – Спр. П-29303. – Арк. 71, 88.

працівників з поляками. В той час з боку керівництва екзильної спецслужби існувала сувора заборона на встановлення таких безпосередніх зв'язків і контактів. Здійснювалося це винятково на рівні розвідувального сектору II секції Генерального Штабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі у Варшаві¹.

Крім вже згаданих розвідувальних пунктів у європейських країнах, що межували з УСРР, відповідна робота та переправлення агітаційної літератури здійснювались і через Персію, де голова II секції В. Змієнко мав свою людину, «яка працювала на Індо-Європейському Телеграфі та завідувала лінією Границя СРСР – Тавріз»².

Довірена особа, яка підтримувала контакти з керівництвом спецслужби ДЦ УНР в екзилі, була і в Німеччині. В архівних документах радянських спецслужб є згадування про те, що ще у 1930 р. до Іноземного відділу ДПУ УСРР з центрального апарату ОДПУ надійшло повідомлення: «Представником петлюрівської контррозвідки у Берліні є Шпилінський»³. У іншому документі зазначалося: «За наявними в ІНВ ОДПУ відомостями, петлюрівський сотник Шпилінський, що мешкає в Берліні і вважає себе представником УНР, родом із міст. Ташані Полтавської округи. Мати й сестра Ш. родом нібито з Переяславля, мешкають нині в Полтаві... Шпилінський підтримує увесь час переписку з ген[ералами] Удовиченком і Шандруком. Заснував у Берліні «Військово-Наукове Т[овариств]во»⁴. Крім цього, є згадування про листування з Сальським і Змієнком.

Щодо особи самого Шпилінського і його конкретної роботи на користь уенерівської спецслужби відомостей небагато. Лише

¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 10418. – Арк. 104.

² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176 в. – Лист В. Филоновича до В. Сальського від 19 травня 1929 р. – Арк. б/н.

³ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12617. – Т. 8. – Арк. 408.

⁴ Так само. – Арк. 410.

зазначається, що «Шпилінський Олександр Опанасович у 1918 р. разом з відступаючими німецькими військами виїхав до м. Берліна, де закінчив Комерційний Інститут і працює»¹.

Окремо варто зупинитися і на спробах розвідки ДЦ УНР в екзилі опанувати ще один регіон, який знаходився на відстані кількох тисяч кілометрів від центрального осідку екзильного уряду. Йдеться про вже згадуваний вище «Зелений Клин» – один із найбільших на Далекому Сході регіонів компактного проживання українців. Його історія сягає ще у ХІХ століття, коли царською владою здійснювались добровільні масові переселення українців з метою освоєння Далекого Сходу.

У 1930 р. до начальника ІІ секції Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі В. Змієнка та військового міністра В. Сальського звернувся військовий аташе Японії у Польщі з пропозицією організувати розвідувальну роботу на терені СРСР силами української еміграції у Маньчжурії. Аташе обіцяв всебічну підтримку.

Сальський та Змієнко на пропозицію японської розвідки щодо спільної роботи погодились, але коли про це стало відомо полякам, останні суворо заборонили вести будь-які переговори з цього питання.

Оскільки саме польське «фінансове джерело» було головним у матеріальному забезпеченні військової спецслужби ДЦ УНР, то відповідно і право вирішального голосу в багатьох випадках належало полякам. Утім, різноманітні джерела вказують на те, що попри заборони польської сторони розвідка УНР, зважаючи на власні пріоритети, відповідний розвідувальний пункт все ж організувала, і Змієнко час від часу отримував інформацію з Далекого Сходу². Свідченням цього є лист генерала Сальського, у якому він

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12617. – Т. 8. – Арк. 416.

² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 178 б. – Лист В. Сальського до В. Филоновича від 4 листопада 1931 р. – Арк. б/н.

наголошував: «...Ще в 20 роки вони (японці. – Авт.) хотіли бачити Далекий Схід республікою українською, бо знали, що українці на Зеленій Україні творять по селах переважну більшість людності, однак бракувало там інтелігенції, щоб належно розвинути державницьку акцію. Ця справа тепер стає актуальною... Перш за все й там є певні кадри нашої національно виробленої інтелігенції, а саме головне – наша еміграція може вислати туди сотні і тисячі своїх людей: військових і політичних діячів... спочатку для підготовки акції, а потім для керування боротьбою і для обняття влади. Під поглядом воєнним є всі шанси для успіху боротьби Зеленої України проти СРСР, наколи лише Японія погодиться засадничо підтримати нас політично і допомогти нам технічно і збройно...». І на завершення військовий міністр підкреслював: «Прошу в спосіб цілком довірочний, використовуючи всі ці дані для інформування виключно японських відпоручників, для нав'язання контакту з якими треба вжити всіх заходів»¹. Звичайно, ці наміри із урахуванням реалій тієї доби було надто важко втілювати в життя. Але скористатися силами існуючої там української громади у розвідувальних цілях з метою добування інформацій про реальний стан справ в СРСР, що становили обопільний інтерес як для Японії, так і для ДЦ, було справою ймовірною та перспективною.

Про конкретні кроки, зроблені для реалізації цих планів, свідчить хоча б коротка довідка Іноземного відділу ДПУ УСРР від 29 липня 1932 р. під назвою «Діяльність УНР на Далекому Сході». У ній наголошується на тому, що «генерал Сальський, з метою встановлення тісного зв'язку і обміну інформацією з японцями, близько зійшовся з японським посольством у Варшаві і почав часто його відвідувати. За заявою японського посла у Варшаві, велику роль у взаємовідносинах УНР з японцями відіграють

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 178 б. – Лист В. Сальського до В. Филоновича від 4 листопада 1931 р. – Арк. б/н.

японські посли в Парижі і Берліні, а він є лише передавальною ланкою щодо інформації Токіо». А наприкінці документа зазначається, що «ген[ерал] Сальський дав згоду щодо відправлення на Далекий Схід разом з козаками 30 старшин волонтерів для організації на Далекому Сході повстанського штабу»¹.

Активно розвідувальна робота провадилась на певному відтинку часу і з Туреччини, яка мала морське сполучення із Одесою через Стамбул. Діяльність спецслужби екзильного уряду в цьому регіоні здійснювалась, як і в інших, під пильним контролем В. Сальського, В. Змієнка та П. Сікори. Останній взагалі був дуже зацікавлений у цьому каналі, оскільки саме через нього з кінця 1928 р. найбільш жваво в Україну йшов потік спеціальної літератури, виготовленої пропагандистською секцією Військового міністерства УНР. Через цей же канал з УСРР до Туреччини за допомогою спеціальних агентів надходила інформація розвідувального характеру та друкована продукція, гостро необхідна спецслужбі ДЦ. І тому є сенс більш детально розглянути її діяльність саме в Туреччині.

Якщо Польща, Чехословаччина, Румунія у зв'язку з розвідувальною діяльністю вже згадувалася в окремих джерелах, то так звана «турецька карта» залишалася поза увагою. До цього питання, хоча й досить побіжно, звертався у своїх спогадах Георгій Агабеков².

Ускладнення розвідувальної діяльності ДЦ УНР в екзилі через вже згадані вище спеціальні пункти на суходольному кордоні з УСРР (ефективна робота ОДПУ для викриття уенерівської агентури, зміцнення радянської прикордонної служби тощо) змусили II секцію Генштабу шукати нові «коридори» для проникнення в Україну й організації там розвідувальної діяльності. Показово, що

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 5.

² Агабеков Георгій Сергійович – радянський розвідник (колишній начальник східного сектора Іноземного відділу ОДПУ, резидент ОДПУ на Близькому Сході), у 1930 р. перейшов на Захід.

ця «пошукова діяльність» майже повністю збіглася у часі із відповідним зацікавленням турецьким регіоном і радянських спецслужб, що призвело до гострого протиборства обох розвідок. Звичайно, цей двобій, зважаючи на різну «боездатність» сторін, не мав близьких переможних перспектив для спецслужби ДЦ. Стартові позиції, об'єктивні й суб'єктивні умови ведення таємної боротьби були надто нерівними...

Варто наголосити, що у 1928 р. до Туреччини була прикута особливо пильна увага спецслужб СРСР не лише у зв'язку з уенерівською еміграцією. Ця країна стала плацдармом для ведення розвідувальних чекістських спецоперацій і щодо інших сусідніх з Туреччиною країн. За свідченнями Г. Агабекова, у цьому регіоні зосереджувалася «найбільша агентурна мережа радянської резиден-тури з центром у Константинополі». Звідти проводилась робота «по Сирії, Палестині та Єгипту. Фактично це місто відігралося роль бази для ведення розвідки на арабському Сході»¹.

Події 1919 – 1920 рр. «викинули» на терени Туреччини, Болгарії та Югославії десятки тисяч людей з армій білогвардійських генералів А. Денікіна, П. Врангеля. Серед них спочатку нараховувалось до 30 тис. українців у Туреччині. Звідти вони згодом роз'їхалися до інших країн, залишилося близько 8 тис.². У 1923 р. з Туреччини виїхали останні дипломатичні представники колишнього посольства УНР, «які кинули українську справу в Туреччині, і нікому її не доручили», – підкреслював в одному із листів (1929 р.) до А. Ливицького голова української громади колишній сотник М. Забелло. Українці залишились без представництв, тобто реальної підтримки, і розпоршились, не маючи єдиного центру. Існувало кілька гуртків, які нічим між собою не були зв'язані. У

¹ Агабеков Георгий. Секретный террор. – С. 255.

² Наріжний Симон. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919 – 1939. – С. 125.

1925 р. зусиллями колишніх військовиків-українців був заснований «Ініціативний гурток по об'єднанню українців в Туреччині», до якого поступово долучалися українські емігранти в цій країні. Через три роки відбулося злиття всіх українських громад у єдиний осередок, який очолював спочатку М. Зоц-Кравченко, а згодом М. Забелло.

Згодом ця громада стала предметом обопільної зацікавленості двох спецслужб – уенерівської та радянської. Провідні діячі ДЦ УНР в екзилі планували використати через неї зручний «коридор» для налагодження зв'язків з Україною й перекидання туди пропагандистської літератури. Довідавшись про таке «зацікавлення», ОДПУ обрало українську громаду в Стамбулі для використання у спецоперації з виявлення шляхів керівництва наявними в Україні підпільними групами з боку лідерів уенерівської еміграції.

Як впливає із спогадів добре обізнаного у деталях розвідувальної роботи у згаданому регіоні Г. Агабекова, здійснював цю операцію Іноземний відділ ДПУ УСРР під контролем ОДПУ СРСР. Почалася вона з того, що в українській громаді в Стамбулі був завербований один із її провідних діячів. Через нього планувалося переконати уенерівське керівництво в існуванні на теренах радянської України великої кількості симпатиків УНР і таким чином спровокувати спецслужби ДЦ до налагодження стосунків із своїми «прихильниками» у фіктивних підпільних організаціях. Через отримувачів літератури, виготовленої пропагандистською секцією Генштабу Військового міністерства ДЦ і переправленої в Україну, там виявлялися симпатички уенерівської еміграції.

Зазначена акція ІНВ була не поодинокую. В той період радянська розвідка проводила з тією ж метою ще кілька подібних операцій, але вже іншої «регіональної дислокації». Ці спецоперації стали продовженням низки започаткованих у 20-ті роки оперативних ігор, які включали в себе такий метод, як легендування. Найбільш відомі з них – «Синдикат-2» та «Трест». В основу спецоперацій ОДПУ була покладена зовні правдива інформація про

існування в СРСР суворо законспірованих антирадянських організацій. «Цей метод оперативної роботи дозволяв виявити справжнього ворога, а не провокувати ворожі дії... Вістря легенди у практиці КРВ¹ двадцятих років завжди спрямовувалося назовні, за кордон, де концентрувалися головні сили противників нового суспільного ладу», – заявляли співробітники радянських спецслужб².

Проте і вони, і радянські дослідники, які аналізували згадані спецоперації, дещо лукавили. Сьогодні добре відомо, що створення міфічних (фіктивно-провокативних) організацій у надрах ДПУ-ОДПУ мало на меті не лише задекларовані вище цілі (виявлення активних противників радянського ладу за кордоном), а й насправді провокувало до певних дій симпатиків уенерівських, оунівських, гетьманських ідей в самій Україні. І останнє, на нашу думку, було не менш важливим, а може, й головним завданням радянських органів державної безпеки. Виявляти і знищувати дійсних та потенційних опонентів існуючого ладу – таким було одне із пріоритетних завдань радянських спецслужб протягом усього часу їх існування.

Так, доповідь контррозвідувального відділу Київського окр. відділу ДПУ про оперативну роботу від 6 липня 1929 р. у розділі «Фіктивно-провокаційні організації ДПУ по українській лінії» містила огляд стану подібних спецоперацій, серед яких були і такі, де об'єктами провокаційних дій виступали центральні постаті спецслужб ДЦ УНР в екзилі. Серед інших фактів подавалися і наступні: *«Організація» – легенда по лінії УНР. Раніше була пов'язана безпосередньо з Чеботарівим, а після того, як він пішов (залишив посаду голови II секції. – Авт.) – з генералом Змієнком. Легенда побудована на студентстві. Основний осередок з 5-ти*

¹ Йдеться про Контррозвідувальний відділ ДПУ-ОДПУ.

² Лубянка-2. Из истории отечественной контрразведки. – М., 1999; Мерзляков Владимир. КРО ОГПУ: люди и судьбы двадцатых (Попытка осмысления спустя десятилетия) / В. Мерзляков // Тайные операции российских спецслужб с IX по XXI век. – М., 2000. – С. 228.

чоловік знаходиться в Києві і має відгалуження по одному чоловіку у Вінниці, Одесі та Дніпропетровську. Кожні 2 – 3 місяці отримується література у кількості 1,5 – 3 тисячі листівок і обмеженої кількості іншої різноманітної літератури. Одночасно з літературою отримуються і кошти 100 – 200 крб. на розсилку літератури та організаційні витрати взагалі. Приблизно раз на 3 місяці наші агенти бувають за кордоном у Змієнка. Сальський постійно приймає агентів один раз для доповіді. «Організація» виконує завдання з постачання закордонного центру регулярною політичною та економічною інформацією. За останній час висувуються великі вимоги до списків «щирих» українців та комуністів, які їм (представникам спецслужб екзильного уряду. – Авт.) представляються... Останнім часом з'явилися дані, на підставі яких можна припускати, що справа знаходиться у УНР на підозрі. Проводяться у життя агентурні заходи, які повинні будуть визначити ситуацію...»¹.

Аналогічна спецоперація була організована в надрах ДПУ УСРР і проти згадуваного вище І. Литвиненка-Морозенка. Уривчасті дані дозволяють припустити, що завдяки вдало побудованій комбінації радянські спецслужби змогли ввести в оману цього уенерівського діяча й переконати його в існуванні на теренах УСРР певного кола людей – симпатиків екзильного центру, котрі бажали налагодити зв'язок з «петлюрівцями» за кордоном і отримувати звідти пропагандистську літературу для подальшого розповсюдження на території більшовицької України та постачати еміграційні центри відповідною розвідувальною інформацією. Але про цю операцію відомі дотепер лише її характер та мета. Її перебіг та наслідки залишаються поки що за лаштунками історії².

¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 162. – Ч. 2. – Арк. 20-24.

² Так само. – Арк. 20-24.

Ми цілком свідомо в цьому випадку зробили відступ та зупинилися на деталях спецоперації «Організація». І не лише для того, аби наочно проілюструвати роботу радянських спецслужб по унерівській еміграції, а й тому, що це за нашим переконанням полегшить сприйняття наступного матеріалу, пов'язаного з Туреччиною.

Отже, протягом 1928 – 1929 рр. спецоперація радянських органів держбезпеки, що проводилась у Стамбулі через вдало підставлених осіб – моряків радянських пароплавів («подорожніх»), які видавали себе за зв'язкових із унерівським підпіллям в Україні, досягла своєї мети. Георгій Агабеков, зупиняючись на її деталях, писав: «Агентурна мережа у Константинополі була досвідченою і добре поставленою. Її організував ще у 1925 році Гольдштейн¹. ...Завдяки широко поставленій агентурі до нас потрапляло все листування української організації, представник якої знаходився у Константинополі... Зв'язок з Москвою константинопольська резидентура підтримувала інакше, ніж інші резидентури. На пароплаві «Ілліч», який курсував між Одесою та Константинополем, їздив спеціальний агент для зв'язку...». Секретного агента у Туреччині в українській громаді автор спогадів згадував як № К/16².

Водночас на підставі розсекречених документів радянських спецслужб з великою вірогідністю можна припустити, що в українській громаді у Стамбулі в різні періоди діяв не один агент ДПУ. Були й інші. Але питання полягає не лише в цьому. Важливіше знати наскільки свідомо і щиро діяли ці агенти, якою мірою вони були відданими ДПУ. Ці питання є дуже важливими і принциповими, оскільки відповідь на них може пролити світло на успіхи і

¹ Гольдштейн Ефроїм Соломонович (1882 – 1938) – у 1925 – 1926 роках резидент ІНВ ОДПУ в Анкарі. З початку 1927 р. – резидент в Берліні. Працював під прикриттям 2-го секретаря повпредства. У 1930 р. повернувся до СРСР. Заарештований 11 липня 1937 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР. 20 січня 1938 р. за звинуваченням у шпигунстві засуджений до розстрілу.

² Агабеков Георгий. Секретный террор. – С. 255.

прорахунки радянської та уенерівської спецслужб у їхньому протистоянні на турецькому терені. Так, у розсекреченій оперативній розробці ОДПУ керівника уенерівської розвідки Василя Недайкаші¹, зокрема, у «Меморандумі № 1 на агентуру органів ДПУ–НКВС», знаходимо інформацію про те, що агентом ДПУ був Микола Забелло. Про це у зазначеному документі написано таке: «Забелло – колишн[є] зак[ордонне] джерело «106», був завербований Стамбульською рез[иденту]рою і використовувався за легендою «Надія». Ще до одержання даних «Жука» нами була повідомлена в ІНВ ОДПУ наша думка про те, що «106» двійник. Легенда ліквідована, зв'язок зі «106» припинений»².

Отже, виходить, що одним із тих, кого органи ОДПУ завербували в керівництві української громади в Туреччині, дійсно був М. Забелло. Та виникає запитання: був чи рахувався лише на папері? Принаймні, витяг з меморандуму ОДПУ свідчить, що радянські спецслужби йому не довіряли і на певному етапі припили з ним зв'язок. У зв'язку з цим таких висновків вони могли дійти лише на підставі достовірних свідчень інших своїх агентів, які діяли в оточенні М. Забелло та керівників української громади. У зв'язку з цим виникає й таке запитання: наскільки керівництво уенерівської спецслужби у Варшаві довіряло самому М. Забелло? Листи В. Змієнка, В. Шевченка, В. Филоновича та інших діячів стосовно ситуації в Туреччині не дають відповіді за це запитання. Зрештою, ця справа потребує додаткового дослідження.

Керівництво генштабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі, довідавшись (не виключено, що завдяки інформації, штучно підкинутій через завербованих радянськими спецслужбами агентів) про існуючий у Туреччині канал перекидання на Україну пропагандистської літератури та існування на українських радянських

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Справа 7246. – Т. 1 – 2.

² Так само. – Арк. 333.

землях симпатиків уенерівської ідеї, вирішило скористатися цією нагодою, налагодити зв'язок з УСРР, залучивши до роботи активістів української громади у Стамбулі.

Хоча, щиро повіривши в існування в УСРР тих, хто бажав продовжувати боротьбу за відновлення незалежної України, провідники ДЦ до певного часу все ж серйозно сумнівалися у «чистоті» контактів.

Підозра щодо проведення радянськими спецслужбами спеціальної операції з виявлення петлюрівського підпілля в УСРР в екзильному колі існувала з самого початку її розгортання і ґрунтувалася на повідомленнях добре законспірованих і впроваджених у радянські дипломатичні місії, зокрема у Варшаві, агентів уенерівської розвідки.

30 жовтня 1928 р. представник Військового міністра ДЦ УНР на Балканах В. Филонович інформував голову II секції Генштабу В. Змієнка: *«Зараз мені принесли дуже важне повідомлення про заходи більшовиків, які намагаються влізти до наших організацій як тут так і в інших країнах, а головне там у Вас (Польщі. – Авт.). Відомості ці походять з тутешньої совітської місії. Полягають вони в тому, що більшовики організували в Одесі якусь «таємну» організацію, яка ніби працює проти більшовиків. Ця організація має увійти в зв'язок (інформатор тверде, що уже увійшла) з організаціями, які працюють під прапором УНР. Я зажадав від інформатора підтвердження цих відомостей документами, які є і були мені обіцяні не в далекому часі для передачі...»¹.*

Змієнко відреагував на повідомлення Филоновича блискавично: *«...Відомості, що Ви казали відносно Одеси, дуже важливі та мають всі ціли ймовірності. Під час моєї праці вже кількакратно відбивав спроби ГПУ влізти до нас. В одному випадку маю два*

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176 а. – Лист В. Филоновича до В. Змієнка від 26 жовтня 1928 р. – Арк. б/н.

припущення: 1) що інформатор в К. (Константинополі. – *Авт.*) увійшов в контакт з агентами, а може й сам агент ГПУ, що не виключено, бо він є наш старшина (далі написано нерозбірливо олівцем. – *Авт.*), або 2) зорганізована «таємна» організація для праці з Забелло і компанією... *Отже надзвичайно важливо дістати документи, бо може з них розв'яжемо цю загадку. Чекаємо на них нетерпляче...»*¹.

На початку 1929 р. підозри щодо інспірованої радянською спецслужбою оперативної гри навколо уенерівської еміграції в Туреччині у Змієнка не лише не розвіялися, а навпаки – зміцнилися. Він вже навіть висловлював припущення, що *«операція ДПУ по уенерівській еміграції із центром в Варшаві ведеться з Києва, а по Туреччині – з Одеси»*². І якщо повернутися до наведеного вище матеріалу щодо спецоперації ДПУ «Організація» й зіставити його з підозрами Змієнка (у цьому випадку по Туреччині), то в черговий раз доходимо висновку на користь високого рівня кваліфікації осіб, що очолювали у досліджуваній період спецслужбу екзильного уряду.

Проте, як переконуємося, точних даних уенерівська спецслужба не мала. Існувало кілька версій, кожна з яких перевірялася. Вживалися також деякі заходи запобіжного характеру.

Так, дослухавшись до думки Всеволода Змієнка та пересторог інших діячів ДЦ, котрі лунали ще з осені 1928 р., Військовий міністр Володимир Сальський направив на початку 1929 р. до Туреччини своїм представником Володимира Мурського, який крім виконання прямих обов'язків, мав наглядати і за діяльністю окре-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176 а. – Лист В. Змієнка до В.Филоновича від 1 листопада 1928 р. – Арк. б/н.

² Так само. – Спр. 176 б. – Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 13 січня 1929 р. – Арк. б/н.

мих діячів української громади та за роботою «по зв'язках з Україною»¹.

Про місію В. Мурського та його роботу на користь уенерівської спецслужби знав і президент екзильного уряду А. Лівіцький, який у своїх листах до нього наприкінці 1929 р. писав: «Дуже добре, що продовжуєте працювати по зв'язках на Україну. Прошу бути обережним. Ми вже тут звикли до тих складних провокацій, до яких вдаються наші вороги...»².

До речі, окремі (хоча й нечисленні) документи вказують, що Володимир Мурський, перебуваючи у Туреччині, підтримував зв'язки з представниками японської та французької розвідок, надсилаючи на ім'я В. Сальського кореспонденції з інформацією про відповідну роботу.

Не облишивши серйозних сумнівів і вагань, провідні діячі спецслужби ДЦ вже восени 1928 р. все ж ризикнули і пішли на встановлення нелегального зв'язку з Україною через Константинополь, доручивши діячам тамтешньої уенерівської громади практичний бік цієї справи. Ті, у свою чергу, налагодили зв'язок і через моряків радянських пароплавів, що приходили до Стамбула з Одеси та Новоросійська, переправляли пропагандистську літературу в СРСР, а також отримували розвідувальні донесення з України та радянські друковані матеріали.

Відомості стосовно розвитку подій на турецькому терені концентрувалися у В. Сальського, якому надсилалися всі копії листів від голови української громади у Стамбулі. Фактично контроль і аналіз донесень з УСРР був потрійним за схемою: М. Забелло – організатор роботи на місці та отримувач першої ланки; В. Філонович – координатор; В. Сальський – найвища інстанція, котра приймала остаточні рішення.

В Україні одразу після прибуття до місця призначення зв'язкові повинні були передавати заздалегідь підготовлені пакунки

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Філоновича. – Спр. 176 в. – Лист В. Філоновича В. Сальського від 19 травня 1929 р. – Арк. б/н.

² Так само. – Арк. б/н.

з пропагандистською літературою певним особам. Останні переправляли надходження з-за кордону за вказаними адресами членам нелегальних трійок, що утворювалися в УСРР із «симпатиків ДЦ УНР» для подальшого розповсюдження. Практично щоразу «подорожнім» давалися й усні вказівки для передачі тим, хто зустрічатиме їх в Одесі. Про одну з таких рекомендацій писав у своєму листі до голови української громади у Туреччині В. Филонович: *«...Цими днями надіслав Вам пакунок для «подорожнього». Передайте останньому, що я дуже прошу його, аби ті летючки, хоч би бодай деякі, були розліплені в Одесі. Особливо летючка «До українських жидів»¹.*

Таким же ланцюжком, але в зворотному напрямку (з Одеси та Новоросійська до Стамбула), відбувалося переправлення з України до Туреччини розвідувальних даних, друкованих офіційних видань.

Не зайвим буде підкреслити, що згадані вище розвідувальні донесення (враховуючи інспірованість спецоперацій в ОДПУ) мали переважно дезінформаційний характер. Відомо, що в Іноземному відділі ОДПУ була добре налагоджена робота з виготовлення спеціальних документів, зокрема щодо питань, якими цікавилися спецслужби іноземних держав. За свідченнями російського контррозвідника Володимира Орлова², який певний час за завданням Добровольчої армії працював у ВЧК, ці документи фальшувалися

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176 б. – Лист В. Филоновича до М. Забелло від 29 січня 1929 р. – Арк. б/н.

² Орлов Володимир Григорович (1882 – 1941), дійсний статський радник, слідчий в особливо важливих справах при штабі Західного фронту в період Першої світової війни, видатний російський контррозвідник. Працював у ВЧК (комісія у кримінальних справах) у 1917 – 1918 рр., куди він був впроваджений за завданням генерала М. Алексєєва. У 1918 р., викритий більшовиками, змушений був втекти за допомогою німців з Одеси. Згодом перебрався до Берліна. Створив архів, де знаходились досьє на багатьох діячів радянської держави, партійних функціонерів, дипломатів, розвідників системи ІНВ ОДПУ-НКВС. Загинув за загадкових обставин у 1941 р. Є припущення, що його вбили гітлерівці, проти яких він виступав так само рішуче, як і проти більшовиків.

у спецвідділі під назвою «Контра і дезо». За допомогою агентів-провокаторів сфальшованим документам надавався бажаний відтінок, після чого вони розповсюджувались переважно за кордоном, а також тиражувалися через місцеву пресу¹. Ці «розвіддонесення» на 95 відсотків містили фактичний матеріал, що не відповідав дійсності, але сприймалися в отримувачів за кордоном як оригінали, здобуті завдяки ефективній роботі іноземних розвідок на теренах СРСР².

Про те, що радянські спецслужби ретельно відстежували роботу і контакти уенерівських діячів у Стамбулі, свідчить повідомлення Іноземного відділу ДПУ УСРР «Про діяльність УНР у Туреччині» (5 травня 1933 р.). У ньому зазначалося: «За наявними в ІНВ ОДПУ відомостями, останнім часом значно активізувалися українські еміграційні кола в Туреччині. Як результат посилення діяльності, 15 березня ц. р. наявне там тимчасове представництво реорганізоване у постійне представництво УНР у Туреччині, яке очолює Мурський, в минулому один із керівників «самостійницьких» організацій в Одесі. Мурський безпосередньо зв'язаний з президентом УНР Андрієм Лівичьким, мінінсправ [колишнім очільником міністерства закордонних справ (грудень 1917 р. – січень 1918 р.)] Шульгіним, Прокоповичем і генералом Сальським. Від них одержує літературу і вказівки по роботі. Залишаючись центром всієї української роботи в Туреччині, він зв'язаний з усіма представництвами емігрантів з Кавказу в Туреччині. Значний інтерес у зв'язку з цим мають листи Лівичького і Шульгіна, адресовані на ім'я Мурського, які висвітлюють міжнародне становище з точки зору УНР»³.

Далі наводяться витяги з листа А. Лівичького.

¹ Орлов Владимир. Двойной агент. – С. 103.

² Мерзляков Владимир. КРО ОГПУ: люди и судьбы двадцатых (Попытка осмысления спустя десятилетия) В. Мерзляков // Тайные операции российских спецслужб с IX по XXI век. – М., 2000. – С. 230.

³ ГДА СЗР України. – Ф.1. – Спр. 12628. – Т. 5. – Арк. 134.

Це свідчить про те, що радянські спецслужби мали змогу перехоплювати й читати листи провідних уєнерівських діячів, а отже й знати про більшість планів і задумів.

Щонайменше два роки спецслужба ДЦ УНР «підтримувала зв'язок з УСРР». Протягом цього часу її працівники та керівники Військового міністерства (не знаючи напевно, однак підозрюючи, що знаходяться у полі зору радянських спецслужб. – *Авт.*), все ж працювали, прагнучи уникати недоліків, удосконалювати свою роботу.

В одному з листів до В. Сальського В. Филонович торкнувся проблеми таємної роботи: «Справа ця є надзвичайно важливою. Треба б до неї підійти з певною обережністю та досвідом щодо її переведення... З листа сотника З[абелло] до «Подорожнього», який він передав через «Нового подорожнього» Ви, п. Генерале, самі побачите який промах можна зробити. Само собою нав'язується питання – що може статися наколи б цей лист попав в руки більшовиків? Друге, чи не є оці подорожні агентами тих же більшовиків? І в першому і в другому випадку помітний недочот, політична примітивність. Взагалі так відверто писати «туди» не приходиться. Помітна розбіжність справи. Інтереси справи вимагають зведення її в одні руки...». І далі, вже стосовно іншого боку цієї ж серйозної справи, В. Филонович наголошував на тому, що якимсь чином Стамбульський канал зв'язку з УСРР став відомим оунівцям і вони, зокрема Микола Сціборський, не забарилися із проханнями скористатися можливістю передавати на радянський бік і свою пропагандистську літературу. А це не лише не входило до планів уєнерівської спецслужби, але й наражало її на додаткову небезпеку¹.

Петро Сікора у вересні 1929 р. у листі (адресат не встановлений) із грифом «Строго довірочно» також висловив свою стурбованість: «...З листів і копій докладів Забелло я побачив, як страшно

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 177. – Лист В. Филоновича до В. Сальського від 22 серпня 1929 р. – Арк. б/н.

неконспіративно проводиться справа. Мені аж страшно стало і я не можу позбутися почуття якогось, якоїсь турботи, що ворог напав на нитку...». І далі, торкаючись питання підлеглості з метою дотримання конспірації й обізнаності про цю серйозну справу якомога вужчого кола людей, дописувач підкреслював: «Я навіть найвищим начальникам так звіти не даю. Бо техніка мусить бути відома лише тим, хто її проводить, а начальству – коли само запитає»¹.

Тоді ж були вироблені чіткіші правила роботи з переправлення літератури в СРСР через Стамбул. Пропонувалося «в дуже погані конверти вкладати листівки або журнали «Незалежна Україна» та, написавши ту чи іншу адресу на конверті, передати «подорожньому» аби він вкинув лист той до ящика уже в Совдепії...». Намагалися не відступати від пропагованої ідеології ДЦ, не засмічувати пропагандистське джерело надходжень в УСРР літературою іншого гатунку. Зокрема, зауважували: «...надалі таких журналів як «Сурма»² туди до Одеси не передавати. Мають вони специфічне значення та користі на Вкраїні не принесуть, а тим разом будемо лише обтяжувати «подорожніх»³.

Робота спецслужби ДЦ УНР у Стамбулі почала гальмуватися у 1931 р., коли так звані «подорожні» стали нерегулярно заходити на своїх пароплавах у цей порт. Струмок транспортування пропагандистської літератури почав поступово «висихати».

Загалом же, із всього перебігу подій на турецькому терені, можна дійти висновку, що радянські спецслужби, хоча на певний час і ввели в оману своїх уенерівських колег, не змогли остаточно закріпитися на цій ділянці розвідувальної роботи. Щоправда,

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 177. – Лист П. Сікори до В. Филоновича від 27 вересня 1929 р. – Арк. б/н.

² «Сурма» – друкований орган «Української військової організації» (УВО).

³ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176 в. – Лист В. Филоновича до М. Забелло від 15 червня 1929 р. – Арк. б/н.

спокуса якомога ефективніше використати стамбульський плацдарм для досягнення своєї мети до певної міри приспала пильність працівників уенерівської спецслужби, а тому навіть слушно підозрюючи «руку» ОДПУ й обурюючись власними недоліками, вони продовжували залишатися у стані сумнівів, а не рішучої протидії.

Із певними застереженнями до здобутків військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі можна віднести ряд результативних заходів для отримання оперативної інформації. Так, наприклад, напередодні судового процесу у справі вбивства Симона Петлюри до керівництва ДЦ потрапив один досить серйозний документ, від якого могла залежати доля й авторитет всієї уенерівської еміграції.

Для повного розуміння нагадаємо перебіг подій. Як відомо, 25 травня 1926 р. у Парижі від руки Самуїла Шварцбарда загинув Головний Отаман Військ УНР Симон Петлюра. Кримінальне слідство, котре розпочалося вже 2 червня того ж року¹, а згодом і судовий процес планувалося використати для дискредитації українського національного руху.

З цією метою готувалася відповідна «партитура», збиралися свідчення на користь обраної стратегічної лінії. Роль «диригентів» процесу виконували спецслужби СРСР, що, як свідчать архівні матеріали, через радянське посольство в Парижі надали всі матеріальні засоби, аби він розвивався у потрібному їм напрямі².

Завданням процесу було доведення участі Головного Отамана

¹ Розслідування у справі проводилося дуже поверхово і мало завершитися вже на початку 1927 р. На вимогу дружини та брата Симона Петлюри воно поновилося для повторного допитування свідків. Але вже у квітні слідство закінчилося і справу було передано прокуророві. Судовий процес тривав з 18 по 27 жовтня 1927 р.

² Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) / Ю. Шаповал. – К., 1994. – С. 107; Литвин Сергій. Вбивство С. Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми / С. Литвин // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 404 – 407; Його ж. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С. 504 – 505.

та його соратників в організації єврейських погромів. Для цього склали спеціальний перелік запитань, відповіді на які мали б сприяти створенню необхідної доказової документальної бази.

Ці запитання соратникам Головного Отамана на допитах, зокрема у Празі, повинен був ставити чеський суддя за дорученням французького слідчого судді. Серед них були й такі: «Чи взяли Ви участь у боротьбі проти большевиків і в наступі на Житомир 18 березня?.. Чи приймали участь у актах над жидівським населенням?.. Хто розпоряджався в погромі і хто його доконав? Які міри Ви приймали, а також інші командири українських частин і цивільні власті, щоб припинити погроми і покарати винних? Де перебував під час погромів Головний Отаман Симон Петлюра і які накази він давав?»¹.

Згаданий вище перелік щодо майбутніх допитів зустрічаємо у листуванні провідних діячів ДЦ УНР, зокрема причетних до діяльності спецслужби. Там же містяться й посилання на те, що зусиллями «певних людей» вдалося добути ці запитання й дізнатися, кого і коли планує викликати слідчий у справі вбивства С. Петлюри. Листи із попередженнями та запитаннями були надіслані заздалегідь (лютий 1927 р.) з позначками «строго довірочно».

Зрозуміло, що від узгоджених відповідей залежала репутація уенерівської еміграції, колишніх військовиків і вбитого Головного Отамана. Організатори справи сподівалися, швидше за все, на раптовість і навряд чи зраділи б, дізнавшись, що їхні питання давно відомі майбутнім свідкам. Ці попереджувальні заходи, враховуючи тогочасну розстановку політичних сил, не вплинули і, зрештою, не могли вплинути на перебіг попереднього слідства та наступного суду. Все сталося так, як було заплановано «адвокатами» Шварцбарда: вбивцю виправдали, а С. Петлюру й усю

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 175 а. – Лист А. Кмети до В. Филоновича від 5 лютого 1927 р. – Арк. б/н.

уенерівську еміграцію затаврували як «погромників» й «антисемітів». І все ж, за нашим переконанням, дії спецслужби ДЦ УНР у цій справі, зважаючи на політичну складову, з певними застереженнями можна вважати ефективними.

Наведений вище епізод – не єдиний приклад проведення екзильною спецслужбою ефективних розвідувальних заходів політичного характеру. Сама ситуація вимагала такої роботи. Без неї Державному Центру годі було й сподіватися на виживання в еміграції, а тим паче на продовження більш-менш ефективної діяльності.

Військова спецслужба екзильного уряду, окрім суто розвідувальної роботи, досить енергійно проводила й контррозвідувальні заходи, потреба в яких диктувалася як оперативною обстановкою, так і специфікою життєдіяльності ДЦ, про що вже йшлося у попередніх розділах.

Більш детально головні напрями діяльності контррозвідки можна визначити таким чином: виявлення у середовищі уенерівських формувань (державних структурах, товариствах колишніх вояків Армії УНР, культурно-просвітницьких осередках та ін.) ворожих і деструктивних сил, націлених на їх розкладання зсередини, особливо розвідників та агентів ОДПУ; агентів спецслужб країн перебування, а також тих, хто співпрацював з іншими політичними угрупованнями української еміграції (ОУН, гетьманцями тощо). Крім цього, до компетенції спецслужби входила і власна дискредитаційна діяльність у лавах політичних опонентів із середовища української еміграції.

Контррозвідувальна робота велася співробітниками сектора «Оборона» II секції Генштабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі за допомогою вже згадуваних вище представників військового міністра та голів товариств колишніх вояків Армії УНР.

Уенерівська спецслужба накопичувала компромат як на ворогів, опонентів, так і на непевних або запідозрених у чомусь членів

своїх товариств. Шляхи отримання й надходження такої інформації розроблялися й організовувалися обома керівниками II секції – спочатку М. Чеботарівим, а згодом В. Змієнком. Останній, наприклад, через агентуру, голів товариств колишніх вояків та інших відданих йому людей отримував, по-перше, інформаційні повідомлення і довідки щодо певності та надійності кожного нового члена товариств, по-друге – донесення щодо всіх виявлених підозрілих фактів діяльності уенерівців.

Показовим щодо пропозицій про ведення контррозвідувальної роботи вбачається звернення В. Змієнка у квітні 1929 р. до ініціатора створення товариства колишніх вояків Армії УНР в Чехословаччині В. Шевченка: «...Знаходжу потрібним нав'язати зараз з Вами стосунки аби полегшити майбутню співпрацю (через невеликий проміжок часу В. Шевченко став працювати у штаті уенерівської спецслужби. – Авт.). Ви на терені Чешському плаваєте як риба в воді, зазнайомлені з місцевими тертями, певно маєте відповідну оцінку осіб тамошньої української еміграції, знаєте політичні їхні симпатії та антипатії, як рівно ж хто стоїть позаду тих чи інших організацій, хто працює на користь ворогів наших. Можливо, що маєте особистих приятелів, що працюють в тих організаціях та діляться з Вами своїми думками... Вам видніше кого для зазначених цілей можна використати, як рівно ж і височінь винагородити»¹. Як переконаємося, керівник уенерівської спецслужби пропонував адресату працювати тоді ще на громадських засадах, але платити тим, хто надаватиме відповідну інформацію.

Аналогічна пропозиція була зроблена ще у січні 1928 р. головою I секції Генштабу Військового відомства екзильного уряду А. Кметою представнику Військового міністра на Балканах В. Филоновичу, якого просили «... подавати довідкові матеріали

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. Особисті документи В. Шевченка. – Спр. 459. – Лист В. Змієнка до В. Шевченка від 18 квітня 1929 р. – Арк. б/н.

на деяких членів еміграційних громад», котрі мали висвітлювати, «з ким зустрічалися, що говорили, у присутності яких свідків»¹.

Поряд із пропозиціями вести контррозвідальну роботу керівник II секції В. Змієнко робив своїм адресатам і певні застереження щодо залучення інформаторів, підкреслюючи, що «невиробленість і невикористаність наших людей в цій важливій справі» може наразити на небезпеку. Рекомендував інструктувати інформаторів, *«вдаючись у дрібнесенькі деталі, аби вони бачили, що значить маленька деталь, необережно пущена з вуст...»².*

Відомості, отримані від згаданих осіб, здебільшого ставали корисними для встановлення певності тих чи інших осіб, проте часто вони могли бути і досить сумнівними з огляду на недостатню фахову підготовку «інформаторів». Останні подекуди користувалися отриманими завданнями як слушною нагодою звести особисті рахунки із своїми «товаришами-однодумцями».

Важливого значення керівництво II секції надавало дотриманню конспірації у таємній роботі. В одному з листів В. Филоновича до М. Забелло від 19 вересня 1928 р. читаємо: *«Належить пам'ятати, що сучасна політична ситуація, коли йде гра в мир і коли кожній стороні належить зловити свого противника на фактах, грі цій суперечних, з нашого боку вимагаються надзвичайні обережності в додержанню таємниці: аби цим не зрадити наших прихильників і не занепасти самої справи».* І далі, вже визначаючи своїх союзників у таємній політичній боротьбі, продовжував: *«Знаходимо співчуття в тих, чи інших формах, головним чином, у спроміжних народів найбільше зацікавлених в розпаді СРСР, так і у безпосередніх наших сусідів – поляків, румунів*

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176. – Лист А. Кмети до В. Филоновича від 20 січня 1928 р. – Арк. б/н.

² Так само. – Спр. 176 а. – Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 11 жовтня 1928 р. – Арк. б/н.

румунів і надбалтійських народів...»¹.

Представник Військового міністра ДЦ УНР на Балканах В. Филонович ще в липні 1928 р. пропонував запровадити нові форми шифрування інформації у кореспонденції. Кожній конкретній особі, на яку подавалися відомості секретного характеру, попередньо був присвоєний особистий порядковий номер (список містив 226 номерів). Саме цей номер служив у майбутньому листуванні замість прізвища².

Свій шифр для листування мав Всеволод Змієнко. У ньому окремі букви алфавіту позначалися шестизначними цифрами, а переважна більшість – чотиризначними. В архівних документах радянських спецслужб знайдено зразок такого шифру за 1933 р. На одному аркуші наведено водночас і «шифрант», і «дешифрант». А в базовому документі Іноземного відділу ДПУ УСРР, до якого цей аркуш додається, під назвою «Про з'їзд УНР і діяльність Змієнка» зазначається: «Водночас додаємо шифр ген[ерала] Змієнка, яким він користується для зв'язку зі своїми людьми на Україні»³. Усе це свідчить про те, що в оточенні керівництва уенерівської спецслужби діяла радянська агентура, якій були доступні навіть такі секретні відомості, як шифри, і що питанням забезпечення власної безпеки не надавали належної уваги.

Цікавим у контексті розгляду діяльності контррозвідки є лист В. Змієнка до В. Филоновича, в якому голова II секції викладає своє бачення окремих деталей таємної роботи стосовно отримання більш достовірних даних: «...Що ж торкається взагалі праці «поза спиною», то праця 2-го відділу завше є такою по суті. Як приклад наведу Вам факт, що підтверджує необхідність такої перевірки. От Ви подаєте склад проводу (ОУН. – Авт.) з Кожевниковим, другий

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 143. – Лист В. Филоновича до М. Забелло від 19 вересня 1928 р. – Арк. б/н.

² Так само. – Спр. 142. – Лист В. Филоновича до В. Змієнка від 28 липня 1928 р. – Арк. б/н.

³ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 25 – 26.

– без нього і запевняєте, що його не вибирали. П. К. (Петро Кожевников. – *Авт.*) з Вашого доручення подає про невиразну позицію в стосунку до СРСР, а член проводу інформує групу, що позиція – різко негативна, а на випадок війни з Польщею – піддержати її – наколи не матиме претензій захопити нові українські землі. Ображатися на це, я гадаю, нема жадного сенсу, а треба перевірити когось третього, що за спиною перших двох. Не правда? ...На нових членів проводу прошу зібрати оскільки можливо докладні відомості...»¹.

Як переконаємося, пропозиції щодо вдосконалення контррозвідувальної роботи, зокрема дотримання конспірації, були слухними й доречними, як власне і термін, використаний Всеволодом Змієнком для характеристики такої діяльності – «праця поза спиною». Втім, поруч із високопрофесійним виконанням завдань вистачало й недоліків та прорахунків, головні з яких полягали у тому, що чимало уенерівських агентів, переправлених на терени УСРР, перевербовувалися і згодом працювали у середовищі еміграції на радянські спецслужби. Такі випадки мали місце в українській громаді у Туреччині та деяких інших країнах осідку. Траплялося це через відсутність належного контррозвідувального супроводження та вивчення згаданих осіб. На цю проблему уенерівських діячів звертав увагу перший керівник військової спецслужби Микола Чеботарів.

Показовою може бути історія з перевербуванням Григорія Сочавського – колишнього повітового комісара Черкас (за доби Директорії). Микола Лівицький називав його «давнім і особистим приятелем» – ще з 1910 р. – свого батька, Андрія Лівицького. Про близькість Сочавського до цієї родини свідчить і те, що під час свого перебування у Польщі він жив у помешканні Лівицьких, користувався їх довірою і повагою. Він же згадується Лівицьким і як

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176 б. – Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 17 березня 1929 р. – Арк. б/н.

активний позаштатний співробітник II секції, котрий із розвідувальними завданнями і для підтримання зв'язків із уенерівськими симпатиками в УСРР неодноразово перетинав кордон¹. Роман Коваль у своїй книзі «Отамани гайдамацького краю» зазначає, що під час одного з «вояжів на той бік» Григорій Сочавський був заарештований і завербований ДПУ² й використовувався згодом для дезінформування уенерівської спецслужби щодо існування на радянській території їхніх симпатиків і міфічних «контрреволюційних» організацій.

Я. Водяний, вже згадуваний вище у зв'язку із розвідувальною діяльністю ДЦ УНР в екзилі, на допитах у НКВС у 1939 р. розповідав про цю діяльність Г. Сочавського, хоча і не здогадувався про його «друге обличчя», тобто про те, що той був агентом ДПУ.

Коли Григорія Сочавського у 1927 р. під час перетину кордону затримали польські прикордонники, він звернувся до Якова Водяного. Просив його засвідчити, що він «для Польщі не небезпечна людина», а також зв'язатися з українською контррозвідкою у Польщі й особисто з її тодішнім керівником Миколою Чеботарівим³. Водяний допоміг Сочавському, за що той «віддячив» йому намаганням виманити до радянської України. В листі до Водяного він писав: «Якове! Все те, за що ти боровся все своє життя, тут, на Україні, переводиться в життя... Українізація в повнім тоці, національне і соціальне (життя) налагоджується, приїдь (будеш) задоволений і щасливий». Але Водяний, прочитавши листа, запитав себе: «Але для чого Україні українізація?.. Хіба потрібна Росії – русифікація, або у Польщі – полонізація?..» І відповів: «Значить по урядах УСРР управляють чужинці, а не українці і для того вони

¹ Лівіцький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. А. Лівіцький. – Мюнхен-Філядельфія, 1984. – С. 30.

² Коваль Роман. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії / Р. Коваль. – К., 1998. – С. 36 – 37.

³ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. – Спр. П-29303. – Арк. 38.

«українізуються», і відмовився від пропозиції Сочавського¹.

Можливо, з часом ми довідаємося більше і детальніше про подібні випадки, адже вони були непоодинокі. Зрештою, тоді траплялося й чимало помилок, коли декого безпідставно обвинувачували у співпраці з радянськими спецслужбами. Так було з Філоновичем і з багатьма іншими...

Для ефективного здійснення контррозвідувальних заходів належало, в першу чергу, добре знати противника, зокрема, форми і методи його роботи. Цій справі уенерівська контррозвідка надавала неабиякого значення. Від перевербованої нею агентури ДПУ–НКВС намагалися дізнаватися про особливості діяльності радянських органів безпеки, їхню структуру, кадровий склад тощо. Відповідні завдання, з-поміж інших, ставили і перед своїми розвідниками, яких направляли в Україну.

Про цю роботу у своїх свідченнях органам НКВС після затримання у 1946 р. розповів полковник І. Литвиненко. Він перерахував питання з інструкції, які мали висвітлювати агенти спецслужби ДЦ УНР стосовно діяльності Іноземного відділу ДПУ:

«а) з кого складаються керуючі органи, національність та партійність;

б) як вишколюються агенти ІНВ для посилки за кордон, хто їх вишколює;

в) завдання для агентури, на що мусить звертати головну увагу;

г) система підходу (власіння) до української еміграції;

д) де розташовані працівники ІНВ;

е) як дивляться керуючі органи ІНВ на українську еміграцію;

ж) шляхи, по яких висилаються агенти за кордон, до української еміграції;

¹ Цит. за: Коваль Роман. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії / Р. Коваль. – К., 1998. – С. 36 – 37.

- з) в яких краях існують органи ІНВ та хто їх очолює;
- і) чи вживають терору агенти ІНВ за кордоном та як цей терор організують;
- к) що агент ІНВ мусить казати, коли б він був задержаний органами безпеки за кордоном;
- л) чи існує для агентів псевдо чи номер;
- м) зносини агента з своїми органами з-за кордону;
- н) шифр, який найбільше вживають агенти»¹.

Цей перелік свідчить про те, що уенерівська спецслужба намагалася системо підходити до організації контррозвідувальної діяльності і що в її лавах були фахівці, які знали на цьому.

З погляду сьогодення стає очевидним, що роботу контррозвідки ДЦ УНР в екзилі в складних умовах 20 – 30-х років все ж варто визнати на певних ділянках ефективною. Прикладом може бути хоча б історія проникнення до лав ОУН радянського агента Кіндрата Полуведька.

Далеко не всі знають, що на шляху до оунівців Полуведько пройшов через уенерівську еміграцію. Справа в тому, що, маючи на меті проникнення до близького оточення лідерів ОУН, ОДПУ обрало своєрідним «трампліном» еміграційні кола ДЦ УНР. Цей шлях, вірогідно, був частиною завдання, ретельно відпрацьованого у надрах радянської спецслужби.

Швидше за все, аналітики з ОДПУ обрали такий варіант саме тому, що оцінювали контррозвідувальні спроможності уенерівців не високо. Однак шлях до найближчого оточення Євгена Коновальця через уенерівську еміграцію для Кіндрата Полуведька виявився досить складним. У книгах Павла Судоплатова та його сина Андрія, а також спогадах колишньої радянської розвідниці Зої Воскресенської (Рибкіної)², де певна увага приділена діяльності Полуведька серед української еміграції, жодним словом не згадується

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 1812. – Т. 3. – Арк. 77.

² Зоя Воскресенська була зв'язковою Полуведька і регулярно передавала його звіти до НКВС.

його (хоча й нетривале) перебування в уенерівських колах.

Практично всі дослідники за кордоном, аналізуючи обставини вбивства Євгена Коновальця і причетність до підготовки цієї акції Кіндрата Полуведька, обходять факт перебування останнього серед уенерівців, обмежуючись при цьому лише короткою констатацією: «Дуже скоро він перейнявся націоналістичними ідеями... і прирік вірно служити національній справі»¹.

Завдяки документам з архівів колишньої польської «двуйки» та т. зв «празького архіву» вдалося певним чином реконструювати події 1933 – 1935 рр. і встановити окремі, але дуже цікаві факти, які проливають світло не лише на шлях просування радянського агента до найближчого оточення Є. Коновальця, а й на взаємини між окремими гілками української політичної еміграції в цілому.

Отже, Полуведько з'явився за кордоном в середовищі української громади у Фінляндії в лютому 1934 р. «як соловецький утікач». Невдало робив спроби отримати там нансенівський паспорт, а трохи згодом (у серпні – вересні того ж року) виїхав до Чехословаччини і намагався там осісти, демонструючи свої політичні симпатії до уенерівській еміграції.

Деякі документи, рядки з листів уенерівських діячів дають підстави стверджувати, що в їхньому середовищі цьому радянському агентові не вдалося легалізуватися саме завдяки пильності військової спецслужби ДЦ.

У Празі Кіндрат Полуведько висловлював бажання «тримати докторат при Українському педагогічному інституті»², зав'язав стосунки з колишнім членом Української Центральної Ради, провідником української громади в Чехословаччині М. Галаганом, намагався встановити контакти і з іншими її діячами.

¹ Андрієвський Д. Навколо Роттердаму // Життя і смерть полковника Коновальця / Д. Андрієвський. – Львів, 1993. – С. 294.

² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. Особисті документи В. Шевченка. – Спр. № 180. – Арк. б/н.

Представник Військового міністра екзильного уряду на Балканах В. Филонович навіть висловлював припущення щодо використання Полуведька у роботі на користь уенерівської еміграції, на що В. Сальський у жовтні 1934 р. відреагував відповідним застереженням: *«Це нові люди (маючи на увазі Полуведька та Іващенко, котрі прибули разом до Праги. – Авт.). Треба дотримуватись обережності при прийомі до своїх рядів»*¹.

Цікавою є оцінка постаті Полуведька шефом II секції Генштабу ДЦ Змієнком: *«... цей образ належить до одного з 2-х типів: а) того, що творить волю піславшого його, б) людини, яка ще політично не дозріла і не може полататися на махінаціях більшовистської Москви...»*. А трохи згодом, у листопаді 1934 р., вже Филонович досить категорично висловився на адресу Полуведька, охарактеризувавши його як *«продажну душу, яку завжди при потребі можна купити»*².

Не помиляючись в цілому щодо особи Полуведька, Змієнко та Филонович схилили лише в одному: душа Полуведька не перекупувалась, вона повністю належала НКВС! Але цього у жовтні – грудні 1934 р. в уенерівській громаді, як переконуємося із висловлювань, наведених вище, ще напевно не знали і лише не довіряли йому.

Наприкінці 1934 р К. Полуведько повертається до Фінляндії.

Невідомо, що саме тоді спонукало уенерівців з недовірою поставитися до нього. Неспростовним, утім, є факт перевірки Полуведька екзильною спецслужбою з метою «дізнатися про його політичне обличчя», для чого йому доручили написати статтю для журналу «Гуртуймося». Для підготовки цього матеріалу, визначення головних напрямів і світоглядних позицій, які потенційний автор мав висвітлити, йому було поставлено аж 37 запитань, відповідь

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 180. – Лист В. Сальського до В. Филоновича від 29 жовтня 1934 р. – Арк. б/н.

² Так само. – Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 4 листопада 1934 р. – Арк. б/н.

на кожне з яких (окрім суто біографічного характеру) засвідчила б політичні уподобання опитуваного¹.

До речі, ці питання містяться в одному з документів вітчизняних архівних фондів під заголовком «Полуведько». Наведемо лише окремі, на наш погляд, найбільш цікаві запитання, відповіді на які вимагали від опитуваного не лише серйозної політичної обізнаності, але й проливали б світло на його життєве кредо та орієнтири, і, звичайно, в разі неточної інформації дозволили вивести його на чисту воду як людину непевну...

Отже, після запитань автобіографічного характеру йшли такі: «Соціальна свідомість у всі періоди. Перевага впливів на Ваше поступовання і вчинки соціальної чи національної свідомості у всі ці періоди (т[ак би] мовити, еволюція ес[е]ра від часів довоєнних і аж до наших днів)». Далі цікавились, чому не вийшов на еміграцію, чи брав участь в українських повстанських рухах, просили оцінити Шумського, Голубовича, Хвильового, Волобуїва, Скрипника, Грушевського, Христюка, Шрага, Тютюнника, Кірова. Ставили стосовно цих осіб більш конкретні запитання: їх погляди, вчинки, еволюція світогляду тощо.

Окремо Полуведько мав відповісти на запитання, побудоване, на нашу думку, досить вичерпно: «Як саме попав на еміграцію, як втік з України. Коли виникла думка про втечу і чому. Як довго з тією думкою носився сам. Кого втаємничив в свої наміри і чому втаємничив. Хто допомагав втечі. Описати найдетальніше, як що можна, то день за днем. Крок за кроком, щодо місцевості, дороги втечі. Як ця втеча відбувалась. Фактично-технічно. Описати все конкретно, уникаючи загальників. Як попав до Фінляндії, а з неї до ЧСР. Чому з ЧСР виїхав знову до Фінляндії...».

¹ Ідея про перевірку таким шляхом виникла в жовтні 1934 року. Самі ж запитання були складені і надіслані вже до Фінляндії не раніше грудня 1934 р. або ж у січні 1935 р.

Серед запитань були і такі, відповіді б на які мали висвітлювати сучасний стан в Україні, зокрема народного господарства, освіти, настроїв молоді та інших верств населення¹.

Питання були непрості. Підводних течій і пасток у них було достатньо.

На жаль, ми не маємо визначеної позиції Полуведька щодо окреслених запитань у виданнях уенерівської еміграції, але знаємо, що в оунівській пресі («Українське слово») під псевдонімом «Тогобічний» невдовзі з'явилися його статті «Як ставляться в советській Україні до еміграції», «Комунізм і національний рух на Україні» і «Формування національно-державної свідомості на Східній Україні». Написані вони були в націоналістичному дусі й незабаром проклали йому дорогу до ОУН, справивши позитивне враження на її керівників².

Як уже зазначалося, не затримавшись надовго у Чехословаччині, Кіндрат Полуведько у жовтні 1934 р. повертається до Фінляндії, залишивши по собі в уенерівській громаді відповідні враження та підозри.

Слід зазначити, що восени того ж року польська «двуйка» – партнер уенерівської спецслужби – вже знала про справжню мету перебування Полуведька в українському еміграційному таборі та його належність до радянських органів держбезпеки³.

В одній із справ польської спецслужби під загальною назвою «Полуведько Кіндрат» містяться донесення агента, що висвітлював його діяльність. В одному з них, датованому 29 жовтня 1934 р., зокрема зазначається: «...Полуведько агент ДПУ із розвідувальним завданням з Росії. Про це попереджає і англійська

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 181 а. – Арк. б/н.

² Семененко О. Сліди Полуведька // Життя і смерть полковника Коновальця / О. Семененко. – С. 316 – 317.

³ 10 липня 1934 р. на базі ОДПУ було створено НКВС СРСР.

*розвідка...»*¹. Вже пізніші донесення 1935 р. вказують на те, що польські колеги належним чином проінформували екзильну спецслужбу, підтвердивши таким чином її підозри.

Невдовзі радянський агент вже опинився у лавах оунівців і легалізувався у найближчому оточенні Є. Коновальця, виконавши таким чином перший етап свого завдання. Але попередній перебіг подій засвідчує, що, крім прагнення якнайшвидше досягти своєї головної мети, у К. Полуведька були й інші причини не затримуватися у лавах уенерівської громади – це могло стати для нього небезпечним.

Наведені вище факти дають привід не лише дійти висновків стосовно діяльності уенерівської та польської спецслужб, а й замислитись також щодо інших серйозних обставин, до яких ми вже звертались у попередніх розділах. Йдеться про ставлення уенерівської еміграції до своїх же братів-українців з іншого політичного табору.

Навіть знаючи про, м'яко кажучи, прохолодні взаємини різних гілок української політичної еміграції, які часом переростали у справжню ворожнечу, важко зрозуміти байдуже споглядання уенерівцями за тим, як в Організації українських націоналістів, серед їхніх провідників «комфортно» легалізувався агент радянської спецслужби. Не виключено, що за лаштунками історії й досі залишається багато невідомої інформації, втім неспростовним є факт: уенерівські провідники знали, хто такий Полуведько і навіть не натякнули про це оунівцям!

Повертаючись до теми нашого дослідження, озираючись в минуле, варто ще раз підкреслити, що аналітики з радянських органів державної безпеки, прогнозуючи безболісне просування Полуведька до лав ОУН через уенерівське середовище, помилилися, недооцінивши спроможності спецслужби цієї гілки української еміграції.

¹ РДВА. – Ф. 308. – Оп. 7. – Спр. 363. – Арк. 10.

Підсумовуючи викладене в цьому розділі й констатуємо певні здобутки контррозвідки Державного Центру, не можна ігнорувати і недоліки, котрих, на жаль, було вдосталь. Головні з них полягали у тому, що контррозвідкою військової спецслужби залишалися не виявленими факти перевербувань як уенерівських агентів, котрі направлялись на територію УСРР із розвідувальним завданням, так і окремих діячів уенерівських громад, які вели агентурну роботу на користь радянських спецслужб. Не використовувались належним чином можливості для підстав агентури противнику та проведення інших активних контррозвідувальних заходів. Мало місце слабе контррозвідувальне супроводження та вивчення емісарів, недостатня увага до роботи із запідозреними у співпраці з супротивником, брак справжніх фахівців, відсутність необхідних знань і досвіду у позаштатних працівників військової спецслужби.

І, нарешті, не могли не датися взнаки особливості ведення таємної боротьби на чужій території, підтримування зв'язків між діячами уенерівського уряду та співробітниками й агентурою спецслужби шляхом листування. Перестороги дописувачів щодо дотримання конспірації були доречними, але в більшості випадків марними. Такий спосіб вирішення вкрай важливих, доленосних і, що найголовніше, таємних питань часто наражав як авторів, так і саму справу на провали.

Стосовно ж діяльності військової розвідки ДЦ УНР в екзилі, то навіть наведений вище далеко не повний аналіз її роботи дає змогу переконатися, що проводилася вона не лише з великим «географічним» розмахом, але й досить кваліфіковано, незважаючи на чималу кількість помилок та прорахунків. Керівники II секції домагалися від співробітників – розвідників та агентури належного дотримання правил конспірації. Акцентувалася увага на застосування паролів, псевдонімів, шифрів, якісне виготовлення фальшивих особистих документів. Особливе значення надавалося збору та

впорядкуванню відомостей про охорону кордону і сили Червоної армії у прикордонній смузі. Тут розвідка мала певні здобутки.

До найбільш серйозних прорахунків у енергійської розвідки слід віднести: чимале число фактів розкриття і перевербування ОДПУ-НКВС її агентів, що перекидалися в УСРР; недостатньо глибоке вивчення, перевірка та підготовка осіб, які залучалися до таємної співпраці; невикористання усіх можливих варіантів агентурного проникнення до противника. Достовірність інформації, отримуваної розвідувальним шляхом, була не надто високою. Готувалася вона нерідко у надрах радянських спецслужб і в таких випадках мала дезінформаційний характер.

Та все ж з більш як 80-річної відстані не хотілось би суворо дорікати військовій спецслужбі за недоліки і прорахунки в роботі, пам'ятаючи про історичні умови, в яких вона розгорталася.

РОЗДІЛ 4.

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ТА КОНТРПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Пропагандистська і контрпропагандистська робота, яка фактично знаходилась у компетенції контррозвідки, цілком свідомо виділена в окремий розділ, оскільки в досліджуваний період вона посідала одне з найголовніших місць серед напрямів діяльності військової спецслужби. Переважання цієї ділянки над іншими зумовлене об'єктивними причинами тогочасної політичної боротьби між окремими відгалуженнями української еміграції.

Кожен із попередніх розділів починався посиленням на досвід роботи у тому чи іншому напрямі спецслужби, котра діяла у добу визвольних змагань або ж у перший рік функціонування Державного Центру. У контексті розглядуваного питання це також варто зробити, але з дещо іншими наголосами.

Справа в тому, що спецслужби державних утворень 1917 – 1921 рр. розкладовій та пропагандистській роботі приділяли недостатньо уваги, що негативно відбилося на справі попередження і припинення ворожої діяльності противника. Навряд чи варто перебільшувати здобутки на цій ниві й уенерівської спецслужби в досліджуваний період, проте і недооцінювати їх також не можна.

Українська еміграція в цілому та її керівники зокрема перебували у безперервних суперечках, викликаних як гіпертрофованими амбіціями, спробами вибороти чільне місце в еміграційній спільноті, так і різним баченням шляхів виходу із кризи початку

20-х років. У досліджуваний період вона була вже «загартованою» в попередніх боях на політичному фронті боротьби зі своїми ж братами-українцями. Тому у другій половині 20-х і у 30-ті рр. розкладова та пропагандистська робота, що, як і раніше, належала до компетенції спецслужби, лише вдосконалювалася.

Ця діяльність поглинала левову частку продуктивної енергії не лише спецслужб, а й провідних політиків. Штатні працівники II секції та їхні добровільні «помічники» докладали неабияких зусиль до боротьби з гетьманцями, «шаповалівцями», оунівцями та ін. В арсеналі непримиренної і щоденної боротьби були компрометація лідерів інших угруповань, дискредитація методів їхньої праці, поширення панічних чуток тощо.

Певне захоплення цією діяльністю зробило й без того послаблену та знесилену внутрішніми чварами еміграційну спільноту та її провідників легкою здобиччю для радянських спецслужб, які пильно стежили за кожним черговим загостренням обстановки й ефективно це використовували, підкидаючи хмиз до вогнища політичних міжусобиць.

Отже, як вже підкреслювалося, конкуренція у виборенні чільного місця серед української політичної еміграції, боротьба за союзників та орієнтація на них слугували у досліджуваний період головною рушійною силою у розкладовій роботі. Все це породжувало намагання підірвати авторитет інших еміграційних відгалужень, компрометувати провідників, паралізувати їхні дії тощо.

Варто зауважити, що цієї роботи не цуралася жодна з гілок української еміграції. Контроль за нею здійснювався на рівні провідних діячів, зокрема й екзильного уряду, а щоденна практична діяльність проводилася здебільшого завдяки зусиллям позаштатних помічників під патронатом військової спецслужби.

Одним із методів політичної боротьби у енервської еміграційної громади проти своїх політичних опонентів було так зване

«сіяння недовір'я до провідних діячів». Наскільки ефективною була ця діяльність і як дошкуляла вона, приміром, оунівцям, свідчить історія підриву авторитету й довіри до таких відомих постатей, як М. Сціборський та В. Мартинець. Ще у 1927 р. шляхом «дружнього остереження» з кіл екзильного уряду до Є. Коновальця була передана інформація стосовно згаданих осіб, що вони, мовляв, є агентами польської поліції. Це «остереження» передали О. Шульгін та І. Кедрин-Рудницький. Є. Коновалець доручив розглянути цю справу спеціальній комісії з представників ПУН й управи Союзу Українських Націоналістичних Організацій, членом якої був М. Сціборський. Однак коли комісія почала домагатися, аби кола екзильного уряду УНР дали якісь аргументи на користь свого твердження, виявилось, що доказів немає. Тому комісія визнала закид цілком безпідставним, а ПУН надрукував на сторінках свого часопису «Розбудова нації» (ч. 12 за грудень 1928 р.) такий комунікат: «Вже низку місяців проти Проводу Українських Націоналістів та взагалі проти всього націоналістичного табору ведеться боротьба такими негідними засобами, як наклепи проти різних осіб того табору, доноси до уряду й поліції різних держав... Крім большевиків, вирізняється передусім група А. Лівіцького, що вживає таких засобів у боротьбі з націоналістичним табором...»¹.

У вересні 1928 р. Володимир Сальський, вкотре торкаючись проблеми розкладової роботи, писав до своїх однодумців: «...Вважав би за доцільне застосувати наступної тактики: проти білих – спільний фронт всіх українських сил, незалежно від їх політичної диференціації; ворожі ж до нас українські угруповання – обережно розкладати з середини»².

¹ Мірчук Петро. Нарис історії ОУН. – Денвер, б. р. – С. 494 – 495.

² Кентій А. В. Українська Військова Організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис. – С. 5 – 6.

Тоді ж керівник II секції В. Змієнко, плануючи майбутні операції, звертався до своїх однодумців із проханням «...дістати фотографії Коновальця, Мартинця, Сціборського, Шелухіна, Микити Шаповала, Мандрики, або карикатури на них, щоб розгорнути проти них контрпропаганду з метою компрометації та розкладу їх організацій зсередини»¹.

Поступово спецслужба ДЦ УНР налагоджувала нові методи роботи, вироблені з урахуванням часу: впроваджувала в опонентські організації української еміграції своїх людей, підкидала компромат на провідних діячів політичних еміграційних угруповань тощо. Так, в одному з листів до Військового міністра екзильного уряду генерала В. Сальського з цього приводу у жовтні 1928 р. В. Филонович, у черговий раз торкаючись необхідності сіяння розбрату у лавах українських націоналістів, наголошував: «Прийшов час щось робити... Треба постаратись впустити туди свого чоловіка...»².

Ілюстрацією такого методу роботи, як сіяння чуток з метою компрометації провідних діячів та внесення занепокоєння і недовіри до середовища їхніх політичних угруповань, може служити «спецоперація» уенерівської спецслужби, об'єктом якої став уже згадуваний нами П. Кожевников. Цікаво, що ініціатором подібної акції був голова ДЦ УНР в екзилі А. Лівіцький, котрий у листі до відомого громадського діяча, одного із засновників Української Центральної Ради В. Садовського від 24 січня 1929 р., розмірковуючи про можливу співпрацю німецької і радянської розвідки, серед іншого приписав: «Про п. К.³ (П. Кожевникова. —

¹ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Особисті документи В. Филоновича. — Спр. 176 а. — Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 27 вересня 1928 р. — Арк. б/н.

² Так само. — Спр. 143. — Лист В. Филоновича до В. Сальського від 8 жовтня 1928 р. — Арк. б/н.

³ Автор праці, з якої наводиться цитата, під літерою К. бачить особу Коновальця. Володіючи певними матеріалами, дозволимо собі висловити небезпідставне припущення, що йдеться про Петра Кожевникова. — *Авт.*

Авт.) нарешті маємо докази документальні, тільки не знаємо, як їх використати»¹. І дійсно, в той час уенерівська спецслужба отримала неспростовну (на погляд її керівника) інформацію, що він є агентом радянських спецслужб. Ці дані ґрунтувалися на інформації, що у 1919 р. П. Кожевников був ув'язнений ВЧК, а згодом випущений². Якими «документальними доказами» володів А. Лівницький невідомо, однак невдовзі запланована в уенерівських верхах акція була реалізована, про що свідчать окремі згадки як в оунівських джерелах того часу, так і уенерівських. Інформація, що компрометувала П. Кожевникова, дійсно на певний час дещо розбурхала еміграційне середовище, але невдовзі хвиля підозр почала поступово зменшуватися, а згодом і зовсім зникла.

Напередодні підготовки Проводу українських націоналістів до свого Першого конгресу (28 січня – 2 лютого 1929 р.) спецслужба екзильного уряду активізувала розкладові зусилля щодо найбільш вагомих політичних опонентів. Українські націоналісти помітили «руку уенерівців», зокрема, у празькому осередку, і навіть вжили такий серйозний запобіжний захід, як повторне приведення своїх членів до присяги.

Варте уваги, що у досліджуваній період спецслужба ДЦ УНР спрямовувала свої розкладові «списи» не лише проти зазначених осіб та їхніх прихильників, але тримала у полі зору й інших політичних опонентів із еміграційного середовища. Поглиблюючи роботу у зазначеному напрямку, В. Змієнко звертався у березні 1929 р. із відповідними «профільними» запитаннями до одного із своїх постійних адресатів-однодумців: «...Одірвання УНО³ – добра

¹ Цит. за: Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.). – С. 64 – 65.

² Матеріали архівної кримінальної справи Кожевникова Петра Яковича (ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. № 74182), зокрема й епізод з його ув'язненням та наступним звільненням, не дають підстав однозначно стверджувати про його співпрацю з радянськими спецслужбами.

³ УНО – Українське Національне об'єднання – політична організація української

річ, але невідомо мені, чи залишили кого-небудь в легії для інформацій? Здається, що ні?.. Чи не маєте можливості зробити з шаповаловцями щось подібне до УНО? Маю відомості, що СУН¹ збирається їх розкласти. Чи не маєте Ви подібних відомостей...». Дописувач просив також дістати бюлетені гетьманців, зробити нарис більшовицьких, зміновіховських, шаповалівських організацій, їхньої структури, керівників, кількості членів, діяльності. Далі формулювалося прохання більш загального характеру: *«Бажано також, щоб Ви подавали назвиська приїжджаючих з України, мети їхнього приїзду, що надається до загального відома, та їхньої поведінки... Після цього прохатиму Вас запровадити таку евіденцію всіх українських організацій в ЧСР, подаючи чільних людей цих організацій, характеристику їхню, як рівно ж звідкіля вони впали до ЧСР. Кожну організацію належить охарактеризувати числом активних членів та прихильників...»².*

У 30-х роках найбільш серйозним політичним опонентом із української еміграції для уенерівців залишалася ОУН. Керівництво ДЦ добре усвідомлювало її силу й вагу та разом з тим не могло не враховувати об'єктивних реалій усередині та наприкінці 30-х ро-ків у Європі.

Головний редактор журналу «Гуртуймося»³ В. Филонович переклав українською мовою статтю «Німецько-українські інтриги», опубліковану в чеській газеті «Народні листи» в січні 1934 р., а також дав свій аналіз стосунків оунівців з німцями: «...Зацікавле-

еміграції в Чехословаччині, проіснувала недовго. Не ототожнювати із одноіменною організацією, утвореною в Закарпатті в 1939 р.

¹ СУН – правильно СОУН (Союз організацій українських націоналістів). Утворений 12 липня 1927 р. Тоді ж була обрана його управа на чолі з М. Сціборським.

² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176 б. – Лист В.Змієнка до В.Филоновича від 9 березня 1929 р. – Арк. б/н.

³ «Гуртуймося» – неперіодичний журнал науково-громадської думки. Виходив у Празі в 1928 – 1938 рр.

ність Німеччини українським питанням тут певно є. В сьогоднішній системі міжнародних взаємовідносин є якимсь звичаєм мати в резерві групу, яка є завжди готова перевести «капітальну неприємність» (лапки мої – В. Ф.) в запілля одної з «поважаних договірних держав». На українців, як на певних націоналістів, німці завжди дивились як на добрий матеріал – або проти Польщі – або проти Совітів – після потреби»¹.

Розглядаючи Є. Коновальця як центральну фігуру у планах Німеччини, В. Филонович звертав увагу на вміщені у згаданій статті цікаві дані, що безперечно свідчили про перспективні наміри німецької сторони та її спецслужб: «Найсильнішим проводирем цієї групи (оунівців. – *Авт.*) є саме Коновалець. Доручено йому організувати сітку галицько-української агентури і в цьому завданні він добре показав себе... Крім того, наказано Коновальцю зорганізувати тайну поліційну службу в Прибалтиці, в державах цілої Малої Догоди, та взагалі на Балканах та в Швейцарії. Служба та має спеціальні завдання – відкривати (викривати. – *Авт.*) протигітлерівські організації, слідкувати за їх чинністю, шкодити їхній діяльності. Певно, що зробити це Коновальцю буде легко, тому що значний відсоток членів його організації без того певно вже давно є в поліційних службах більшості держав середньої Європи, яко і в Польщі та в Прибалтиці. Коли Коновалець хтів тому заперечити, йому показали точний список його тайних співробітників-галичан, які служать в поліції у Відні, Празі, Братиславі та Букарешті, Варшаві та Будапешті... Після цього Коновалець погодився та є з 1 січня 1934 р. сам органом тайної німецької поліції, а його організація служебним органом Гітлерівської влади...». І далі, торкаючись діяльності провідника ОУН, невідомий нам автор з газети «Народні листи» висловлюється вже досить категорично: «Фактом, однак, є те, що Коновалець за добру платню є на німецькій

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 179. – Арк. б/н.

службі. В Берліні бачать, що він де на що годиться, та що витрачені гроші не пропадуть даремно»¹.

У цій же статті наводяться слова Є. Коновальця, виголошені ним на банкеті з нагоди його від'їзду з Берліна: «Німеччина мусила б взяти ініціативу і утворити протисовіцьку бльоку в зреформованій Лізі націй. СРСР політично в Європі ізолювати. Німеччина має порозумітися з сусідами СРСР, забезпечити українську народну владу зброєю та стреливом... За все це майбутня Вільна Україна дасть Німеччині дуже багато вигідних концесій, головне, транспортних, на 25 років від хвили коли більшість держав визнає Україну...»².

Наведений вище матеріал, на перший погляд, наче безпосередньо і не стосується теми дослідження, втім він певним чином пояснює логіку поведінки уенерівського керівництва у визначенні стратегії стосовно об'єктів своєї розкладової роботи.

У 1938 р., остаточно усвідомивши, яких загрозливих форм набув нацистський режим у Європі, уенерівська спецслужба вже намагалася уникати різкої та категоричної оцінки співпраці з ним ОУН. Вона знову спрямувала свою пропагандистську діяльність проти гетьманців. Володимир Сальський у зв'язку з ювілеєм Павла Скоропадського навесні 1938 р. визначив пріоритет діяльності спецслужби у справі дискредитації Гетьмана та його оточення таким чином: «...Для того, щоб не тільки знейтралізувати прихильну гетьманцям пресу, але разом з тим і здискредитувати остаточно Скоропадського в очах цілого світу, треба негайно розпочати сильну проти нього дію, яка пригадала б ганебну діяльність Скоропадського на Україні, його національну зраду, як рівно ж і здискваліфікувала б діяльність його за кордоном». І далі підкреслив: «При всіх цих виступах треба уникати критики німців, зазначати можна, що підтримка Скоропадського німцями у минулому була

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 179. – Арк. б/н.

² Так само.

їх помилкою і що вони були Скоропадським звичайно обдурені...»¹.

Окремі відомості вказують на те, що, крім проведення власної розкладової роботи, спецслужбі ДЦ доводилося попереджати та відбивати такі ж спроби з боку своїх супротивників. Всеволод Змієнко у квітні 1929 р., реагуючи на нові повідомлення такого характеру, наголошував: *«Маємо діло... з новим центром, створеним спеціально для розбиття української емігрантської маси. Цікаво, що завданням таким могли захопитися більшовики, по-перше, а по-друге, може Чехи. Безліч українських представництв – ґрунт не сприятливий для розмов про творення України...»*². Свідченням подібної ситуації є приклади стосунків, наведені в розділі 5 цієї книги, де йдеться, зокрема, про перманентні конфлікти навколо особи В. Филоновича.

Відносини між різними течіями української політичної еміґрації досить виразно характеризував відомий діяч Центральної Ради М. Єремійв. У листі до голови товариства колишніх вояків Армії УНР у Чехословаччині В. Проходи від 5 січня 1939 р. він писав: *«Від того, що називається політикою українською стою якнайдалі, бо вона перетворилася в справжнє болото. Деякі органи друку займаються винятково тим, що обливають земляків поміями. А є й такі, що об'їжджають головні міста Європи й попереджають владу, що всі українці, окрім них, є большевицькі агенти»*³.

У зв'язку з тією розкладовою діяльністю, яку проводила спецслужба ДЦ та її супротивники, доцільно звернути увагу на дуже цікавий документ, котрий безпосередньо стосується цієї ділянки роботи. Авторство його приписується радянській спецслужбі.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 184. – Лист В. Сальського до В. Филоновича від 15 квітня 1938 р. – Арк. б/н.

² Так само. – Спр. 176 в. – Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 2 травня 1929 р. – Арк. б/н.

³ Цит. за: Кентій А. В. Українська Військова Організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. – С. 90.

На жаль, оригіналу документа з повним викладом усіх пунктів ми не маємо. Віднайдений архівний примірник містить уривки інструкції з ведення розкладової роботи та коментарі до неї співробітників екзильної спецслужби. Документ чималий за обсягом, але кожен його рядок заслуговує на увагу. Тому цитуємо його повністю у тій редакції, в якій він зберігся у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (серед особистих документів В. Филоновича)¹:

«В англійській пресі поміщений витяг з тайної совітської інструкції, виданої для своїх агентів за кордоном.

Інструкція цікава, прочитавши її багато потягнень стануть нам зрозумілими... Перший її розділ звучить у перекладі так: *«I. Впровадження розкладу в (ворожу) організацію. Вступ до організації»*. До цього надаються особи, фанатично віддані справі, які вірять у те, що для досягнення цілі дозволені всі средства та що ціль не тільки усправедливує, але й наказує вживати всяких засобів; далше – особи, що є добрими містицями і перебирають доручене завдання за заплатною, або з боязні перед репресіями, чи виявленням. Ці останні мусять оставатися під строгим наглядом. Перші, самозрозуміло, для справи далеко цінніші, ніж другі, але вони повинні бути морально дуже сильні, бо праця є незвичайно деморалізуюча.

«Ввійшовши в організацію, треба бути дуже обережним і терпеливим. Цю роботу не можна вести з поспіхом, коли загал знає, що ви належали до ворожої організації, то треба поступово з неї виокремитися, показуючи назовні, що Ви з неї невдоволені та нею розчаровані».

Далше говориться про способи як дістатися до ворожої організації та як у ній зачинати розкладову працю.

Розділ другий подає такі методи.

¹ У лапках – уривки з інструкції та точка зору особи, що її коментує. Курсивом – оригінал у перекладі «коментатора».

«II. Дискредитування провідників». 1) Дискредитування краще робити перед їхніми власними однодумцями. Спершу потакуйте, кажіть, що тепер вони є добрі, але водночас викликайте сумнів, чи зможуть вони виконати своє завдання, коли будуть на провідних становищах; підсувайте сугестію, що вони напевно будуть невдачниками. Коли вже вдалося здискредитувати їх у той спосіб перед самими членами організації, ви тим самим здискредитуєте їх перед їхнім проводом. 2) Дискредитація провідників. Починати від осіб, які мають впливи. Їх легко повалити. Опісля видвігайте питання, як можна було таких людей ставити на такі важні позиції? Ці питання захитають авторитет вищих органів. Було б ризикованим починати одразу їхнє дискредитування. 3) Щоб когось здискредитувати треба братися до того поступово, починаючи найкраще від жарту, змагаючи до висміяння і погорди. Особливо важливим є очорнювання особистого життя тих осіб, на яких маєтись напровадити атаку. Починаючи від очорнювання, треба його представити якнайбільш правдоподібним. 4) Дуже важливим є поширення інсинуацій, що поодинокі провідники є схильні переступати межі своєї влади, що вони мають за собою неморальні вчинки, що вони нездатні, нетактовні в поведінці з членами організації. В цей спосіб треба починати з самого долу і поволі йти аж догори. Підірвавши авторитет провідників, приходить черга на друге завдання:

III. Дискредитування методів праці». Тут слідує чотири точки, які пояснюють як дискредитувати методи праці (ворожої) організації.

Розділ четвертий обговорює:

«IV. Як псувати відносини між членами організації?» Одною з головних сил, на якій кожна організація опирається, це довіря і приятельські відносини між членами організації.

В Інструкції подається далі метод: як нищити це довіря. Але мабуть найцікавішим зі всіх є розділ п'ятий. Він обговорює ті

методи розкладу й боротьби, з якими в українському житті часто зустрічаємося.

«V. Поширення чуток». Ціль поширення чуток може бути різною: викликати паніку в противника, а довіри в ваших приятелів, здискредитувати противника, затертя ваших слідів, звернення уваги маси в бажаному напрямку і т. д. Чутка повинна бути цікавою, або алярмуюча. Вона має бути така, щоб в неї можна було повірити, а як має ще й вигляд правди, то тим краще. Наприклад, коли маєте заздалегідь інформацію, що має статися якась подія, тоді пускайте про це чутку з бажаним для вас напрямком. Чутка мусить мати сенсаційну закраску. Водночас мусите мати головну відповідь на випит, якщо викриється джерело чулки: найкраще пускати чутку з кількох місць водночас.

Останній розділ Інструкції обговорює нищення ворожих комуністичних ідей, заваливши організацію, яка її пропагує та знищення її провідників.

«VI. Підмінювання ідей» і т. д. Цікаві інструкції. Немає сумніву, що більшовицькі агенти придержуються їх точно. І в українському житті трапляються випадки, які дуже нагадують більшовицькі методи»¹.

Переконаємося, що більшість розділів інструкції (чи «інструкцій», як називають її у документі), на превеликий жаль, не прокоментовані. Цікаво було б дізнатися, скажімо, у який спосіб рекомендувалося «нищити довірря» або ж «підмінювати ідеї». Втім, у більшості випадків можна зрозуміти, про що йдеться і як планувалося діяти при реалізації того чи іншого завдання.

На нашу думку, наведений вище матеріал цікавий не лише своїм змістом, але й коментарями працівників спецслужб ДЦ УНР в екзилі. Їхнє розуміння проблем, що можуть виникнути у разі «роботи» наведеного документа проти них, варті серйозної уваги й

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 184. – Арк. б/н.

аналізу. Разом із тим закономірно виникає питання: чому ж, знаючи про ці методи, вони не вберегли своїх організацій від руйнівного впливу, від проникнення ворожої агентури? Доходимо висновку (це підтверджується й документами), що внутрішня боротьба поглинала головну увагу еміграції. У цій боротьбі вона «недогледіла» або «недооцінила» найнебезпечнішого противника, втратила не лише пильність, а й здатність до опору. Показовими в цьому контексті є слова активного діяча ДЦ УНР Романа Степановича Смаль-Стоцького: «Куди не глянеш, розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборюванні самих себе, своїх братів. Як скажені собаки жеремося за косточками, кинені до того між нас нашими ворогами...»¹.

Політична боротьба, зокрема й такими методами, як сприяння розколу еміграційної спільноти, підбурювання суперечок, не залишалися поза увагою іноземних дипломатів у країнах осідку унєривців. Відсутність стабільності в українських еміграційних колах не сприяла серйозному ставленню до них як до надійного союзника в разі потреби. І, разом з тим, використовувалася зацікавленими силами у досягненні своїх геополітичних інтересів. Недаремно у 1935 р. Голова Північного департаменту Міністерства закордонних справ Великої Британії у Бухаресті Лоренс Кол'єр, у компетенції якого, крім іншого, знаходилась також і робота по СРСР, писав: «...українські партії так себе взаємно ненавидять, що вони завжди оскаржують лідерів одна одної в тому, що вони є більшовицькими агентами...»².

Ще однією ділянкою, якою опікувалася II секція військового міністерства спільно з III (пропагандистською), була інформаційно-

¹ Цит. за роботою Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис / А. В. Кентій. – С. 66.

² Бачина-Бачинський Євген. Євген Коновалець у Женеві (витяг із щоденника) // Євген Коновалець та його доба / Є. Бачина-Бачинський. – Мюнхен, 1974. – С. 897.

пропагандистська сфера. Ця робота посідала важливе місце і проводилася досить енергійно.

Головні напрями та завдання пропагандистської роботи були викладені у спеціальному розділі документа під загальною назвою «Справоздання», який регламентував цю сферу діяльності, визначав суттєві її риси. В ньому, зокрема, підкреслювалось: *«На теренах нашої чинності і впливу має бути розкинута широка сітка активної пропаганди нашої ідеї і справи... абсолютно єдиної по змісту і меті...»*.

Пропагандистський вплив планувалося скеровувати в таких напрямках: *«...В сенсі пропаганди зовнішньої: ...паралізувати всі ворожі напади чужинців, головню москвинів і їх прихильників та їх агітації серед українців; б) поборювати виступи москалів і їх прихильників, особливо в цей небезпечний час посиленої совітської агітації й поширеного чужинецького совітофільства на міжнародному форумі. Ударної: а) розкривати нашим людям справжні імперіалістичні, егоїстичні і поневолюючі цілі москалів і їх підступні засоби щодо оплутування легкодухів; б) інформувати про ці москальські цілі і засоби чужинців і всугерувати їм відпір за обманних і насильницьких методів москалів; в) інформувати чужинців про українську справу... Для того, щоб розвинути повно палку пропаганду во всю ширину і глибину, як того вимагає сама суть сучасної модерної пропаганди, психологічного бою на всіх фронтах... треба не тільки що посилити практиковані нами досі, доволі заслабі засоби і прийоми, а необхідно вповні використати всю теперішню вдосконалену і утончену пропагандистську техніку...»¹.*

На перший погляд, ця розгорнута інструкція з пропагандистської роботи наче і не стосується діяльності спецслужби. Однак у той період ця ділянка роботи постійно знаходилась в полі її зору. «Психологічний» бій, виділений у ній, вели спільно і спецслужба,

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 181 а. – Арк. б/н.

і редакції багатьох часописів, зокрема журналу «Гуртуймося».

Важливого значення надавалося об'єктивному інформуванню населення України про діяльність радянської влади і реальний стан справ у промисловості, сільському господарстві, різних галузях економіки, викриттю злочинів правлячого режиму. Працівники третього сектору військової спецслужби на підставі відкритих друкованих джерел і тих, які оперативним шляхом добували представники першої секції, виготовляли листівки та іншу пропагандистську літературу, яку нелегально переправляли до УРСР і поширювали серед української еміграції.

Цій справі Всеволод Змієнко надавав неабиякого значення й особисто опікувався нею. Про це свідчить один із документів ДПУ 1928 р., складений на підставі повідомлень агентури радянської розвідки, впровадженої в середовище діячів УНР за кордоном, та свідчень на допитах затриманих уенерівських кур'єрів. Згідно з цим документом «генерал Змієнко своїм агентам рекомендував розповсюджувати уенерівську літературу у такий спосіб:

«1) Листівки вкладати у конверти і розсилати поштою на адреси кооперативних т[овариств], хат-читалень, сільрад і окремих осіб, які очолюють ці заклади. Лише необхідно, щоб ці конверти з листівками і літературою не розсилалися з одного місця (мі-ста), а краще з різних районів України.

2) Вночі під час руху поїзда викидати певну кількість листівок, вітер їх рознесе і хоча б частина потрапить за призначенням і буде прочитана.

3) Залишати літературу в поїзді разом зі старими радянськими газетами.

Адреси для розсилання літератури поштою ген[ерал] Змієнко рекомендує виписувати з книги «Статистичний перепис в Україні у 1926 р.». За його словами, у цій книзі є всі села України і на адреси кооперативів, хат-читалень цих сіл необхідно надсилати листи з листівками.

Адреси сіл, куди буде поштою надсилатися література, Змієнко просить повідомляти йому і, за можливості, надіслати йому названу вище книгу»¹.

Водночас зі зміною оперативної обстановки у енерівська спецслужба коригувала й тактику своєї роботи, зокрема способів розповсюдження пропагандистських матеріалів. Так, у «Спеціальному огляді про діяльність У.Н.Р. у Польщі» ДПУ УСРР від 2 жовтня 1932 р. у розділі «Способи переправляння літератури» зазначається: *«Раніше значні партії УНРівської літератури переправлялися в УСРР у поїздах... Пізніше стало відомо, що поїзди ретельно оглядають і літературу вилучають, тому від цього методу відмовилися. Література пересилається через перевірених агентів, які і розповсюджують таку на рад[янській] стороні особисто або через свої зв'язки. Надійним методом перекидання літератури вважається використання повітряних куль, які запускаються вночі за попутного вітру. Цей метод зручний тим, що література потрапляє в глибокий тил»*².

Для того, щоб листівки легше було сховати і мати змогу якомога більшу кількість переправити через кордон, їх нерідко друкували на тонкому цигарковому папері. Про це йдеться в одному з повідомлень ДПУ УСРР за 1928 р. під назвою «Про розповсюдження УНРівських листівок»: *«Ген[ерал] Змієнко через своїх агентів перекидає зараз на Україну велику кількість контрреволюційних прокламацій. Прокламації ці надруковані на кольорових аркушах цигаркового паперу. Відомо 10 видів їх, різних за змістом. Всі вони ілюстровані. За словами Змієнка, зі змістом листівок знайомі лише особи, які ведуть роботу щодо їх виготовлення і розповсюдження, а також агенти-переправники. Така конспірація дотримується для того, щоб приховати факт виготовлення листівок у Варшаві»*³.

В іншому документі ДПУ йдеться про позицію Івана Литвиненка-Морозенка щодо поширення пропагандистської літератури: «[Він]

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12617. – Т. 17. – Арк. 376.

² Так само. – Спр. 1268. – Т. 2. – Арк. 214.

³ Так само. – Спр. 12617. – Т. 17. – Арк. 215.

вважає, що необхідно розповсюджувати літературу на всій Україні серед інтелігенції, робітників і селян, звертаючи особливу увагу на південь України, охоплений голодом»¹.

Архівні документи радянських спецслужб свідчать, що у 1932 – 1933 рр. в уряді УНР уже знали про голод в Україні. Але про його масштаби і причини мали недостатньо інформації. У зв'язку з цим у енерівська спецслужба ставила завданням збирати якомога більше відомостей і документальних свідчень про справжній стан справ на батьківщині. Належало активізувати діяльність резидентур, забезпечити переправу кур'єрів на той бік кордону. У такий спосіб прагнули привернути увагу світової громадськості до подій в Україні і вплинути на вище партійне керівництво Радянського Союзу.

Одним із шляхів поширення згаданої інформації була участь розвідки УНР у підготовці до Всеукраїнського конгресу². У спецповідомленні Іноземного відділу ОДПУ СРСР від 25 вересня 1933 р. «Про передбачуване скликання Всеукраїнського конгресу» зазначається: «Думка про скликання Всеукраїнського конгресу, висунута «Спілкою українських журналістів і письменників на чужині», продовжує посилено дебатуватися в колах української еміграції... Передбачається широке обговорення на конгресі пи-

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12617. – Т. 17. Арк. 437.

² Мається на увазі Всеукраїнський національний конгрес, який планувалося провести не пізніше вересня 1935 р. у Львові або Гданську. Метою проголошувалася «координація українських зорганізованих сил для боротьби за життєві інтереси українського народу та їх консолідації на міжнародній арені». У програмних тезах йшлося про його основне завдання: «Проголошення волі українського народу до відновлення власної державності, вияснення становища українського народу на українських землях і намічення шляхів національної праці і організації; протест проти варварської політики російських більшовиків на Великій Україні» // Детальніше: у статті Оксани Потіхи «Участь УНДО в організації Всеукраїнського Національного конгресу» // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера: [голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відп. ред. Олена Аркуша]. – Львів: НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2008.

тання про «голод» на Україні та організацію допомоги голодуючим»¹. У довідці ОДПУ СРСР під назвою «Оперативна діяльність закордонних українських розвідувально-повстанських центрів» зі справи за 1933 р. йдеться про плани уенерівської спецслужби зі створення так званого «Малого Бюро швидкої інформації про Україну». Для цього передбачалася організація групи «бойових кореспондентів» із українців і поляків, які б легально і нелегально могли здійснювати поїздки в Україну².

Про те, що розвідка УНР використовувала журналістів як прикриття, свідчить витяг з цього ж документа ОДПУ: «Змієнко одержав інструкцію – підготувати двох кандидатів-розвідників УНР, які повинні здійснити поїздку в СРСР у групі польських журналістів»³. Подібних поїздок іноземних журналістів упродовж 1932 – 1933 рр. вдалося здійснити небагато, оскільки після появи в британській газеті «Манчестер гардіан» серії статей журналіста Малькольма Маггеріджа про голод в Україні та на Північному Кавказі була підписана постанова ЦК ВКП(б) від 23 лютого 1933 р. «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів». Нею обмежувався доступ журналістів до певних регіонів Радянського Союзу⁴.

В умовах існування таких заборон і посиленого прикордонного й контррозвідувального режиму уенерівській розвідці доводилося шукати нові шляхи добування інформації про дійсний стан справ в Україні. У згаданій довідці ОДПУ СРСР «Оперативна діяльність закордонних українських розвідувально-повстанських центрів» (1933 р.) зазначається: *«У Змієнка Україна розбита на райони приблизно в межах старих повітів. До кожного району є шифр. У шифрованому вигляді описується наявність закладів, організацій*

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 6. – Арк. 126.

² Так само. – Арк. 85.

³ Так само. – Арк. 84.

⁴ Кульчицький С. Чому Сталін на нищив? // День. – 2005. – 27 жовтня.

громадського, кооперативного та ін[шого] значення. Місцевості з розташуванням частин РСЧА відмічені особливими позначками з приміткою, якого роду війська та їхня чисельність. У даний час Змієнком і II Відділом ПГШ розроблене спеціальне завдання із запитаннями для агентів, що засилаються на рад[янську] сторону...»¹.

В іншому документі ДПУ УСРР під назвою «Чим цікавиться розвідка УНР» про ці запитання йдеться докладніше. Перелік запитань був вилучений радянськими органами держбезпеки, ймовірно, в одного з кур'єрів з-за кордону. Відповіді на них заносилися у своєрідні паспорти районів, які упорядковувалися у надрах II секції. Ось деякі пункти з цього документа:

«1. З'ясувати, як проходять хлібозаготівлі, скільки береться з колгоспу і одноосібників, хто приймає хліб, де такий зсипається, які заходи вживаються до нездатчиків-одноосібників, хто видає квитанції на зданий хліб, за якою ціною такий приймається, процент невиконання хлібозаготівлі у 1932 році.

2. Про податки. Скільки платять колгосп і одноосібники.

3. Як проходить осіння посівна кампанія, скільки і чого посіяно колгоспом і одноосібниками, як підготовлений ґрунт до сівби.

4. Як пройшла збиральна кампанія, скільки обмолочено і ще належить обмолотити...

9. Про кооперацію. Ціни на товари і хліб...

13. Який хліб їдять у даний час колгоспники і одноосібники, доставити зразки такого.

14. З'ясувати, скільки померло від голоду, скільки опухло і є опухлих на сьогоднішній день.

16. Настрій населення у даний час, як ставляться українці до радвлади»².

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 6. – Арк. 80.

² ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т.6. – Арк. 143.

Для отримання повної і об'єктивної інформації про ситуацію в Україні у цей період працівники пропагандистського сектору залучалися до складання завдань та інструкцій тим розвідникам і агентам, яких перекидали за кордон, а також розгорнутого переліку запитань до тих, хто повертався з України. Це було щось на кшталт соціологічного дослідження, але у спрощеній формі.

Про масштаб цієї роботи може свідчити документ ДПУ УСРР від 15 жовтня 1932 р. під назвою «Спецповідомлення про діяльність польсько-петлюрівської розвідки у вересні м-ці 1932 року». У ньому спочатку наводиться загальна інформація про те, чим цікавиться уенерівська розвідка, а наприкінці додаються документи, вилучені радянськими спецслужбами у кур'єрів і розвідників після перетину ними польсько-українського кордону, а саме: «1) Спеціальне завдання про ставлення селянства до колгоспів і радгоспів... 2) Інструкція резиденту у погрансмугі... 3) Схеми описання сіл і населення прикордонних районів... 4) Зразки листівок, які надавалися для розповсюдження у вересні м-ці ц. р.»¹.

Аналіз запитань і те, як вони формулювалися, свідчить, що уенерівська розвідка намагалася моделювати ситуацію на випадок зміни обстановки. Зокрема, у «Спеціальному завданні про ставлення селянства до колгоспів і радгоспів» хотіли дізнатися про таке: «1. Якби Радвлада не утрималася, то що стало б з колективом: чи селяни чекали б якихось розпоряджень від відповідної влади, чи самостійно почали б встановлювати свої порядки? 2. Якщо самостійно, то як?...». Всього у цьому завданні міститься 21 пункт.

У згаданій «Інструкції резиденту...» також сформульований розлогий перелік запитань, які стосувалися настроїв людей у місті і в селі, стану справ у комсомолі, партії тощо. Також слід було дізнатися

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 1812. – Т. 2. – Арк. 197 – 210.

чи є критичне ставлення до політики партії, рішень, які приймаються; про діяльність органів влади на місцях, міліції, комендатур, хід посівної кампанії, хлібозаготівлі та м'ясозаготівлі тощо. На підставі аналізу добутих відомостей мала формуватися загальна картина соціально-політичної ситуації в радянській Україні.

Як свідчать інші архівні документи, у період масштабного голоду в Україні завдання ставилися більш конкретні і цілеспрямовані. Про це свідчить витяг із одного з оперативно-розвідувальних зведень ДПУ УСРР за жовтень 1932 р. У ньому йдеться про те, що «своїм агентам, які знаходяться на радстороні, і тим, що відправляються на територію УСРР, розвідка УНР і, зокрема, полковник Литвиненко, дають такі завдання:

1. Добитися такого стану, щоб селяни страхували себе від голоду, не здавали державі хліб, цим самим руйнуватиметься план більшовиків про викачування хліба з України.

2. Руйнувати і палити зерносклади, псувати зерно і всіма способами прагнути, щоб воно не було вивезене з України.

3. Псувати залізничні шляхи, вагони та інші засоби пересування, щоб завадити хлібоперевезенню»¹.

Всього у цьому документі 12 пунктів, серед яких є і заклики до фізичної розправи з ідейними комуністами та активістами. Звісно, що цей документ ДПУ не можна ототожнювати з реальними завданнями, які ставила перед своїми агентами уенерівська розвідка. За браком наявних джерел ми не можемо зробити якісну верифікацію. Водночас немає сумнівів у тому, що чекісти навмисне коригували певні формулювання і нагнітали ситуацію, аби виправдовувати свої суворі заходи як щодо посилення контррозвідувального режиму, так і терору, спрямованого проти селян.

Як свідчать архівні документи, навіть загальну відкриту інформацію про ситуацію в Україні представники спецслужби Уряду

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 1812. – Т. 2. – Арк. 214.

УНР в екзилі добували нелегко. Доходило до того, що направлені в конкретні райони розвідники іноді навіть не могли потрапити в деякі населені пункти – ті були заблокованими підрозділами міліції й ДПУ. Почастішали й затримання агентів, яких не вдавалося ретельно навчити й підготувати до виконання завдань. Мали шукати нових людей і нестандартні шляхи проникнення на територію України.

Керівництво уенерівської спецслужби розуміло, що слід ретельніше добирати кандидатів для виконання завдань за кордоном і фахово готувати їх до цієї роботи. Стосовно цього у вже цитованій довідці ОДПУ про оперативну діяльність закордонних українських розвідувально-повстанських центрів зазначається: «Зі слів Змієнка, ситуація погіршилася, бо тепер не можна посилати будь-якого петлюрівця, а слід направляти лише людей, які добре орієнтуються в радянській обстановці. З цією метою в Польщі створена спеціальна школа для розвідників, яких готують для направлення в Україну. Ця школа, окрім розвідувальних навичок, знайомить зі структурою радянського ладу і допомагає розвідникам орієнтуватися в рад[янській] дійсності»¹.

Далі у документі йдеться про те, як належить готувати розвідника для поїздки у певний регіон. Насамперед він мав досконало знати населений пункт, куди прямував, його адміністрацію і відповідальних працівників, прізвища хоча б кількох мешканців і відомості про них, загальну ситуацію в районі. Ці знання давали змогу вільно почуватися у незнайомій місцевості і не привертати до себе зайвої уваги з боку правоохоронних органів. Наводився випадок, коли уенерівський кур'єр опинився в одному вагоні потяга з відповідальним працівником ДПУ. Той почав його розпитувати, в якому селі він мешкає, про стан справ, керівників. Завдяки заздалегідь опрацьованим матеріалам посланець уенерівської розвідки

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 6. – Арк. 81 – 82.

так переконливо відповідав на запитання, що «представник ДПУ на прощання кілька разів потиснув руку кур'єру, зазначивши, що перед ним представник активу, на який спирається Радянська влада»¹.

Реагуючи на зміни, які відбувалися в Україні, зокрема, і в роботі радянських органів держбезпеки, керівництво II секції намагалось вносити корективи у свою специфічну діяльність.

Ураховуючи нові реалії, ставку почали робити на залучення до співпраці так званих «поворотчан» – тих українців-реемігрантів, які поверталися з різних причин в Україну. Їх уенерівська розвідка також планувала використати для збирання інформації про обстановку в Україні. Одним із таких був Григорій Матвійович Мамчій. Він прибув до Варшави з Фінляндії разом з двома товаришами-українцями. Всі вони, за їхніми твердженнями, були втікачами з Соловецького табору. З ними зустрілися керівники уряду і розвідки УНР, детально розпитали про обставини засудження, перебування у таборі, втечу, надали необхідну матеріальну допомогу.

Григорій Мамчій про себе розповів, що був засуджений у 1929 р. до чотирьох років ув'язнення за якісь посадові злочини, але обвинувачення вважає надуманими. Сам він родом з села Христинівка, що на Черкащині. Там у нього лишилася сім'я. Що з ними, він не знає. Чув про голод у тих місцях. Хоч йому важко собі навіть уявити, щоб на селі, де така родюча земля і працьовиті люди, був голод. Під час однієї з бесід зазначив, що він разом з товаришами може надати свої послуги для проведення підпільної роботи.

Невдовзі його відправили до польського табору інтернованих у Каліші. Там створили умови для проживання і почали спеціальний вишкіл для засилання на радянську територію з розвідувальними завданнями. Після завершення підготовки Григорія направили у район дислокації Кам'янець-Подільського прикордонного загону.

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 6. – Арк. 81 – 82.

У липні 1932 р. він перетнув кордон і направився в бік Умані, де мав зібрати інформацію про обстановку в районі Умань – Черкаси – Мліїв. З собою мав 1000 рублів, 2000 листівок, револьвер з набо-ями, підроблені документи і адресу для надсилання відомостей. Заздалегідь обумовлювалося, як свідчить із протоколів допиту, що «про поганій врожай писати, що хороший, про погані настрої на-селення також писати навпаки, про хороший ґрунт і результати ор-ганізації повстанських осередків писати, що після дощу ростуть гриби та ін.»¹.

У Христинівці Мамчій зустрічався зі старими друзями і знайо-мими, яким міг довіритися. Невдовзі Григорія заарештували мілі-ціонери у селі Янове, коли він прямував у бік Коростеня, пору-шили проти нього кримінальну справу і після нетривалого розслі-дування засудили до розстрілу.

На жаль, документи, що збереглися в архівах радянських спец-служб, не дають цілісної картини про те, наскільки уенерівській розвідці вдавалося добувати цілісну й об'єктивну інформацію про голод в Україні.

Поданий вище матеріал ілюструє не лише нюанси пропаганди-стської роботи, а й суттєво доповнює уявлення про розвідувальну діяльність уенерівської спецслужби. Стає очевидним, що у певні періоди, зокрема в роки голодомору й потому, II секція намагалася професійно організувати добування об'єктивної інформації про соціально-політичну ситуацію в УСРР, фокусуючи свою увагу на винятково важливих аспектах, не забуваючи і про підготовку осіб, які під різним прикриттям перекидалися на радянський бік.

Вже в 1936 – 1937 рр. робота уенерівської спецслужби почала гальмуватися. У січні 1936 р. наказом Військового міністра В. Сальського була припинена (принаймні на папері) діяльність II секції. Документальних пояснень цьому факту ми не маємо, але, швидше за все, це сталося тому, що робота відомства у тогочасних

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 5. – Арк. 163.

міжнародних умовах зводилася до мінімуму. Сильніших та дієвіших, а головне, активніших союзників мали інші гілки еміграції. Дедалі більшого впливу серед української політичної еміграції набували прихильники оунівської ідеї. Багато із колишніх прибічників УНР відходили від активної політичної діяльності, а деякі перейшли на бік ОУН. Паризький та Варшавський центри екзильного уряду поступово втрачали свої політичні позиції та авторитет. Однією з причин ліквідації секції могла стати тогочасна неприхильна позиція Польщі у ставленні до всієї української еміграції, в тому числі й до уенерівської. Неприхований пошук німцями союзників в українському середовищі не міг не викликати невдоволення у поляків...

Та все ж окремі діячі продовжували практично одноосібно вести пропагандистську роботу. Окрім цього, доводилося, як і раніше, протидіяти ворожій пропаганді. Так, у січні 1936 р. Військовий міністр ДЦ УНР Володимир Сальський, аналізуючи стан уенерівської еміграції на європейському терені, чимало уваги приділив не тільки поширенню пропаганди, але й контрпропаганді. Чинити опір ворожій агітації Військовий міністр пропонував не лише звичайними для такої ситуації засобами, а й за допомогою специфічних, притаманних лише спецслужбам методів. *«Ворожу агітацію проти УНР треба підрозділяти на агітацію своїх же українців та агітацію московську, – наголошував В. Сальський. – Ворожа українська агітація проти УНР походить від т. зв. «націоналістів»... Як одна, так і друга, агітація ведеться здебільшого друкованим словом... Методи праці обох цих ворожих нам напрямів зводиться до обливання брудом, як самої ідеї УНР, так і нападів на окремих чисельніших працівників... Одні «націоналісти» проповідують, що лише вони можуть спасти Україну, а решта то все ніщо, що лише вони знайшли справжній шлях, який доведе їх на рідні лани. Другі – «острянщики» ставлять все на карту Гітлера і лише в побіді останнього бачуть спасіння для України, яка має*

постати під булавою Остряниці. Другий ворожий нам табор є московський і про нього, властиво, довго не приходиться казати. Всім нам відомі методи агітації проти нас, українців. Зводиться агітація до одного: «не біло, нет і бить не может», «немецкая інтрига», «сепаратизм», «отщепенство» і т. д. Ця ворожа агітація ведеться і словом і друком». Головний принцип, яким пропонувалося озброїтися у зазначеній сфері, враховуючи існуюче протистояння, Володимир Сальський сформулював так: «*На кожну ворожу акцію відповідати контракцією*»¹.

Реально усвідомлюючи перетворення на міжнародній політичній арені, зокрема в Європі, Військовий міністр наголошував на творчому підході до такої делікатної справи, як пропаганда і визначення орієнтирів у своїх політичних уподобаннях. Ці думки В. Сальського викладені в його листі від 15 квітня 1938 р.: «В закордонній пропаганді треба мати на увазі систему влади тої держави, в якій працюєте. Важко подумати, щоб, наприклад, у Берліні міг успішно вести українську пропаганду той, хто є відомим поклонником ультра-демократизму. В Берліні, чи Римі місце для тих, хто є симпатиком і тамошнього режиму. Це ще не означає, щоб вони мали між українцями таку систему. Пропагувати між чужинцями одне, а домашні справи друге діло. Для впорядкування домашніх справ є інші люди. В т. зв. демократичних державах, яких головним чином в Європі є Велика Британія і до яких причетні Бритийські Домінії та Злучені Держави Америки, скорше буде мати успіх той, хто заступить демократичні погляди... Європа, можна напевно сказати, свідома того, що при першій війсьній заворусі на Сході Європи Україна сягне на незалежність. Вірно, що цього роду з кращим успіхом ми мали чверть століття готуватися до тієї хвилини. Здається, час не пройшов марно. Питання

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 181 б. – Лист В. Сальського до В. Филоновича від 7 січня 1936 р. – Арк. б/н.

тільки, хто буде кумувати на народинах нової держави. Для України було б краще, щоб куми не були всі з одної хати...»¹.

Читаючи листи Володимира Сальського, вкотре переконуємося, яким цінним для військового відомства ДЦ УНР був його високий професіоналізм. Людина, яка здатна піддавати аргументованому аналізу політичну ситуацію, організувати діяльність спецслужби, визначати її пріоритети і головні завдання, виважено підходити до вибору партнерів, прогнозувати майбутнє, безумовно заслуговує на вдячну згадку своїх нащадків.

Аналізуючи пропагандистську діяльність військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі, переважно спрямовану на розкол опонентських угруповань української еміграції, доходимо висновку, що на цій ділянці вона працювала досить енергійно, з широким охопленням як об'єктів, так і залучених до неї виконавців. «Натхнення», з яким уенерівці компрометували та дискредитували своїх опонентів-українців, іноді викликає справжній подив. Утім, ці суб'єктивні враження, маючи під собою певний ґрунт, не заважають констатувати: політична боротьба, її методи, як, зрештою, і вся діяльність екзильної спецслужби були зумовлені об'єктивними реаліями того часу і мали певні особливості, до котрих можна віднести і досить жваву розкладову роботу. Враховуючи склад кожного з еміграційних політичних відгалужень, наявність у них досить амбітних лідерів, можна зрозуміти, чому чвари між ними забирали стільки сил і відвертали увагу від головного ворога – радянських спецслужб, котрі досить продуктивно використовували міжусобне протистояння.

Розгляд цього напрямку в діяльності військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі міг би підвести ризику в невеликому екскурсі в минуле національних спеціальних служб, окресленому періодом активної діяльності уенерівської еміграції на європейському терені.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 184. – Лист В. Сальського до В. Филоновича від 15 квітня 1938 р. – Арк. б/н.

Проте, звернувши увагу на такі важливі питання, як організація спецслужби, розглянувши її основні напрями практичної діяльності, варто все ж пам'ятати, що все це є чітко налагодженим механізмом лише тоді, коли існують досвідчені, віддані справі, патріотично налаштовані кадри. Від керівників та рядових працівників уенерівської спецслужби, їх здібностей та талантів, від їхніх особистих рис залежала високою мірою повсякденна ефективна робота розвідки та контррозвідки.

РОЗДІЛ 5. ПЕРСОНАЛІЇ УЕНЕРІВСЬКОЇ СПЕЦСЛУЖБИ У КОНТЕКСТІ ЇХ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У попередніх розділах вже побіжно згадувалися окремі діячі військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі у зв'язку з організацією II секції, а також у контексті їхньої діяльності. Проте за лаштунками залишилося багато впливових, яскравих постатей, які, власне, визначали тогочасні стиль і професійний почерк розвідки та контррозвідки, вирішальним чином впливали на прийняття доленосних рішень, займалися щоденною рутинною роботою.

Звернення до чільних персоналій уенерівської спецслужби допоможе нам скласти також повніше уявлення про шлях її становлення, напрацювання нових, пристосованих до незвичайних умов перебування поза межами рідної землі, форм та методів діяльності.

Головні штрихи до портретів діячів уенерівської спецслужби, окрім автобіографічних даних, запозичені з їхніх особистих листів. Саме шляхом листування, як вже зазначалося вище, йшов у досліджуваний період процес спілкування між керівниками спецслужби та її штатними й позаштатними працівниками. Особисті зустрічі керівників і підлеглих через об'єктивні причини траплялися дуже рідко. І тому у листах, поряд із обговоренням та напрацюванням шляхів і методів практичної діяльності, подавалися своєрідні звіти щодо проведеної роботи, ставилися запитання, точилися суперечки

з проблемних питань, проявлялися притаманними для того часу взагалі і окремих діячів зокрема особисті амбіції. Останнє часом створювало відчуття переважання у стосунках чвар над продуктивною роботою. Проте, за нашим глибоким переконанням, варто шукати раціональне зерно, абстрагуючись від емоційності, котрою, як правило, і вирізняються епістолярні джерела інформації. Разом із тим, жоден інший документ не дозволяє глибше пізнати людей, їхні емоції та спонуки до певних дій і вчинків.

У досліджуваній період суттєвий вплив на діяльність екзильної спецслужби мав український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР **Володимир Петрович Сальський**. Він, як уже зазначалося, ще за життя Симона Петлюри обіймав посаду міністра військових справ і брав найактивнішу участь у повсякденній роботі розвідки та контррозвідки.

В. Сальський народився у 1885 р. у м. Острог на Волині й помер 5 жовтня 1940 р. у Варшаві. Автор його життєпису В. Завадський у збірнику «За державність» влучно зауважував: «Недовго жив, але як багато пережив!»¹

У 1906 р. він закінчив Віленське піхотне юнкерське училище, служив у 126-му піхотному Рильському полку. Вищу військову освіту з відзнакою отримав у російській Академії Генерального штабу в Петербурзі. За часів Першої світової війни служив офіцером Генштабу Київського військового округу, працював у розвідувальному відділі й мав на своєму фаховому рахунку низку вдалих вербовок, цікавих та ефективних операцій, відзначався гнучкістю в роботі з агентами. Для нього у цій сфері було характерним усвідомлення: «Існують межі людської витривалості, якої не вільно надживати, бо це було б непотрібною жорстокістю»².

¹ Завадський Віктор. Генерал Володимир Сальський (Сильветка) / В. Завадський // За державність. Матеріали до історії війська. Збірник 10. – Торонто, 1964. – С. 235.

² Так само.

Повага до людини, шанування її гідності, офіцерська честь залишалися важливим компонентом його професійної діяльності. «Людина шляхетна, як правило, толерантна у побуті та в роботі, у години високого напруження та обурення він міг проявити жорстокість і твердість стосовно неприпустимих, з його точки зору, подій або фактів», – підкреслював Завадський¹.

Щоправда, відомий військовий діяч Армії УНР М. Капустянський підмітив у В. Сальського певну нестриманість (поряд із неабияким розумом, ерудицією, ініціативністю). Цю ж рису у своїх спогадах виокремлювали у нього й деякі інші його соратники, посиляючись, зокрема, на конфлікт із В. Тютюнником.

Палкий український патріот Володимир Сальський усім серцем сприйняв події, що відбулися в Україні навесні 1917 р. Улітку і восени того ж року він брав активну участь в українізації частин Північного фронту. Прибув до Києва у січні 1918 р. Тоді ж призначений начальником штабу українських військ столиці. За Гетьманату обіймав посаду начальника штабу 1-ї Сердюцької дивізії, входив до Комісії з організації військових шкіл та академій в Україні. Під час антигетьманського повстання у листопаді 1918 р. разом із більшістю особового складу дивізії перейшов на бік Директорії. Служив начальником штабу коменданта Києва, потім увійшов до складу Головної шкільної управи Генерального штабу. З квітня 1919 р. очолював Запорізький корпус. З листопада того ж року і до 1920 р. – міністр військових справ. У листопаді 1920 р. у складі уряду УНР емігрував до Польщі, перебував у Каліші, з 1924 р. – у Варшаві².

Військово-політична діяльність Володимира Сальського в еміграції була багатогранною та змістовною. Він докладав значних зусиль до згуртування колишніх вояків Армії УНР у відповідних

¹ Завадський Віктор. Генерал Володимир Сальський (Сильветка). – С. 235.

² Литвин Микола, Науменко Кім, Колянчук Олександр. Генералітет українських визвольних змагань. – С. 232; Довідник з історії України. – С. 711 – 712.

товариствах, опікувався їх родинами, сприяв влаштуванню українських старшин до польської академії Генерального штабу, входив до Вищої військової Ради Українського Центрального Комітету¹, Об'єднання вояків армії УНР у Польщі. В. Сальський був одним із найбільш авторитетних і впливових діячів екзильного уряду, з думкою котрого рахувалися С. Петлюра і А. Лівницький.

Завдяки своїм людським та професійним якостям він зміг у важкі часи перебування на еміграції ефективно організовувати та коригувати діяльність розвідки й контррозвідки. Ті, хто знав особисто генерала, підкреслювали його непримиренність до ворогів та рішучість у складні вирішальні моменти. Військовому міністру були притаманні дипломатичність і вміння маневрувати, тобто риси, вкрай необхідні керівнику в тогочасній ситуації перманентних чвар та суперечок в еміграційному середовищі. Перебування на головній посаді у військовому відомстві такої кваліфікованої людини позитивно впливало на якість діяльності спецслужби.

У 1926 р. В. Сальський виїжджав до Парижа на судовий процес проти вбивці С. Петлюри Шварцбарда. Перед цим він зібрав серед уенерівської еміграції щодо цієї справи багато свідчень, котрі могли, на його думку, сприяти винесенню справедливого вироку.

Наприкінці 1928 р. захворів на туберкульоз. У приватному листуванні тієї доби знаходимо лише окремі згадки про недугу

¹ Український Центральний Комітет (УЦК) заснований 21 квітня 1921 р. у Варшаві як громадська аполітична установа, під вивіскою котрої в той час конспіративно діяли заборонені польською владою парламент та уряд УНР в екзилі. У статуті УЦК були записані гуманітарні цілі: правова, матеріальна та духовна підтримка емігрантів на території Польщі. Невдовзі УЦК перетворився фактично на допомогову установу і представляв інтереси української еміграції перед польською владою. У 1929 р. схвалено новий статут організації – її перетворено в Товариство «Український Центральний Комітет у Польщі», до якого входила Рада товариства, Головна ревізійна комісія і Громадський суд. У 1939 р. відділи УЦК на західних землях Польщі, включених до Німеччини, перейменовані на філії Української громади в Німеччині.

військового міністра, але не більше¹. Відомо лише одне і напевне – він не облишив своєї організаційної та професійної діяльності, не дозволив тяжкій хворобі зламати себе.

Одужавши, В. Сальський неодноразово виїздив до деяких європейських країн для підтримання особистих зв'язків із колишніми вояками Армії УНР. Так, у 1931 р. він побував на Балканах. О. Шульгін з цього приводу писав: «...Наші вояки, обезброєні матеріально, але не духовно, зустрічали скрізь пана генерала, так би мовити, по військовому, з тою організованістю і тими зовнішніми проявами, які властиві взагалі військовим. Але В. Сальський не тільки генерал, це справді випробований політичний діяч і його промови, сказані там на Балканах, торкалися цілої нашої визвольної боротьби як на самій Україні, так і за кордоном»².

Досить повне уявлення про Володимира Сальського, його погляди, думки щодо історичних подій, окремих постатей із середовища української еміграції можна скласти завдяки листуванню генерала. Кожен з його листів – це документ неабиякої історичної ваги. По-перше, тому, що містять надзвичайно виважені, змістовні характеристики ситуації, в якій опинилась українська еміграція. По-друге, оцінки подій та вчинків певних персоналій, наведені в них, це, як правило, мудрі висновки поміркованої досвідченої людини, котрою справді був Володимир Сальський.

У тій непростій атмосфері постійних міжусобиць різних еміграційних політичних угруповань українців воістину державницькими виглядають слова та поради В. Сальського.

У цьому контексті значний інтерес становить особистий архів колишнього старшини Армії УНР Варфоломія Пимоновича

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176 а. – Лист В. Филоновича до В. Змієнка від 26 жовтня 1928 р. – Арк. б/н.

² Шульгін Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – С. 70 – 71.

Євтимовича, де зберігаються дописи від Д. Донцова, Д. Дорошенка, О. Думіна, А. Денисенка-Сулими, а також дуже цікаві листи від В. Сальського. Цей епістолярій відбиває тогочасні світоглядні позиції згаданих осіб, іноді занурює в атмосферу справжньої «війни впливів».

До речі, сам Варфоломій Євтимович – надзвичайно цікава постать. Хоча він, начебто, й не брав участі у роботі уенерівської спецслужби, все ж заслуговує на особливу увагу, оскільки опосередковано був причетний до цієї таємної діяльності.

Підполковник армії УНР В. Євтимович народився у 1888 р. Активний учасник національно-визвольних змагань. У 1918 р. на чолі сотні Вільного козацтва брав участь в обороні Києва. Служив старшиною для доручень штабу Запорізького корпусу, діяч гетьманського руху. В еміграції писав політичні статті та спогади. Енергійно листувався з представниками різних політичних течій. З текстів цих відправлень складається враження, що відбувалася боротьба за його «політичну душу». Але не тільки це робить цікавою постать В. Євтимовича. Численні розвідувальні донесення з України, отримані через Стамбул, що знаходяться в його особистому архівному фонді, змушують замислитись про невідповідну наявність таких матеріалів серед інших паперів. Чому люди, які працювали на розвідку ДЦ УНР, надсилали ці звіти та інформацію саме йому? Припущення, що Євтимович був причетний до утаємниченої галузі діяльності спецслужб однієї з гілок політичної української еміграції, на нашу думку, не безпідставне.

А. Денисенко-Сулима, дорікаючи В. Євтимовичу за його листування із В. Сальським, наголошував з цього приводу: «...Ви плюєте собі самому в пику...» І далі, прогнозуючи розвиток подій, писав: «Вже чути грюкіт нових часів і поведем мабуть таки ми – нові люде. Дрібним людам з вдачею свнухів там не буде що робити (маючи на увазі, мабуть, Сальського і самого Євтимовича. – *Авт.*), бо «ламати будем ми горби щоб вирівнять «хребти»... Попередити хочу, що мабуть таки вже надходить час, що будуть відтинати

язики разом з головою – навіть «державникам». Пізніший лист того ж автора, датований 5 січня 1939 р., містить ще більш різку позицію несприйняття уенерівців та гетьманців: «...Відкидаю соціалізм уенерії, відкидаю... також і москвофільство Скоропади, бо не годиться лити нове вино в старі міхи...»¹.

Поміркуваний Володимир Сальський не опускався до образ своїх опонентів, а досить дипломатично і послідовно обґрунтовував власну точку зору і намагався «обернути у свою віру» Варфоломія Євтимовича. Він терпляче пояснював, у чому полягає помилковість поглядів останнього, радить, як доцільніше використати його здібності – «літературні таланти, гумор, іронію» тощо. Серед інших висловлював думку, що «...*Вожді не творяться штучно, а повстають внаслідок певного органічного процесу, уособлення певної суспільної викристалізованої думки...*». І, нарешті, робив закид Євтимовичу щодо пропагованої ним та його союзниками політики: «...Ви прихильник, Ви фанатик мілітарної засади, а цю засаду порушуєте якраз там, де вона мусить бути захована і впроваджуєте там, де вона не може мати місця...»².

Вірогідно, коріння цих дорікань і відповідного конфлікту, що виник між Євтимовичем і Сальським, сягає у 1936 р., коли військовий міністр, обурений публікаціями у збірниках «Український ветеран» і «Немезіда»³, видав відповідний досить суворий наказ. Вже перші його рядки містять серйозну стурбованість і обурення:

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1876. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 4 – 4 зв., 17 – 17 зв.

² Так само. – Арк. 3.

³ Публікації у журналах «Немезіда» та «Український ветеран», за даними польської «двуйки», пов'язані із діяльністю у 1935 р. опозиції УНР у Польщі, котра у той час набула дуже гострого характеру і сягнула рівня, що «цілився в самі ідейні основи й політичні принципи уенерівської концепції». Цю опозицію представляли генерал А. Вовк, Д. Дідченко-Задунайський, брати Євтимовичи, С. Сидоренко-Сапорай і Б. Монкевич. У згаданих друкованих виданнях вони закликали петлюрівців до фізичної ліквідації керівників УНР. Польська «двуйка» запропонувала вирішити цей конфлікт «позбавивши цих українців усякої грошової допомоги, а також ув'язнити їх на невизначений термін до табору у Березі Картузькій» (РДВА. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 63).

«Появлення збірників «Український ветеран» і «Немезіда» є явище ганебне, скероване на роз'ятрення негідних інстинктів у слабих духом та на розклад в шерехах еміграції. Ті збірники настільки огидні, що не доводиться розбирати їх по артикулах, з них може тішитися і мати зиск лише наш ворог – Москва... Боляче і сумно за тих, що називаючи себе старшинами Армії УНР, в згаданих збірниках написали те, під чим охоче підписався б найзапекліший ворог наших визвольних змагань. Вояцтво і еміграція тепер, а рідний народ пізніше, осудять їх...». Тому автори «Українського ветерана», серед яких був і хорунжий В. Євтимович, цим наказом звільнялися з усіх посад і передавалися до Військового Суду «за переступи, передбачені параграфами 76 і 243 Військового Карного Статуту (державна зрада)». Але «судову розправу» останній пункт наказу переносив до часу повернення «на Рідну Землю»¹.

Цікаво, що й після видання цього наказу Сальський не облишив боротьбу за «політичне обличчя» Євтимовича, намагаючись повернути його до лав уенерівської еміграції.

Ми не даремно зосередилися на сюжетах, які, на перший погляд, не мають відношення до досліджуваного питання. Без усвідомлення, врахування тогочасної атмосфери важко сприймати й ті подекуди непритаманні для спецслужб завдання, які їй доводилося вирішувати. І, нарешті, якщо наведені вище вислови того ж Сальського проллють світло на його особу, то вони варті цитування, оскільки сприятимуть кращому розумінню вчинків головного куратора розвідки й контррозвідки ДЦ УНР в екзилі.

Підтримуючи регулярний та тісний зв'язок із усіма своїми представниками у країнах осідку уенерівської еміграції, зокрема й на Балканах, Сальський пропонував «мати сітку надійних відпоручників-резидентів, які вивчаючи терен, гуртуючи коло себе людей та прищеплюючи українцям з білої російської армії національну

¹ Тризуб. – 1936. – № 4 – 5. – С. 22 – 23.

ідею – могли б в рішучу хвилину при сприятливій політичній ситуації відірвати українські контингенти від росіян і скерувати їх в наші шеренги»¹.

Численні факти та свідчення вказують на те, що генерал Сальський координував та спрямовував усю діяльність військової спецслужби ДЦ від самого її створення і до ліквідації. Жодне більш менш серйозне питання не залишалося поза увагою Військового міністра. Він повсякчасно «тримав руку на пульсі» таємної роботи, був у курсі справ усіх трьох секцій Генерального штабу.

Протягом кількох місяців від початку функціонування Генерального штабу очолював український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР **Віктор Максимович Куш**. Він народився 10 листопада 1878 р. у м. Олександрівськ Катеринославської губернії. Закінчив Олександрівське міське училище, Одеське піхотне юнкерське училище (1904), Імператорську Миколаївську військову академію за 1-м розрядом (1912). Учасник Першої світової війни, під час якої був контужений та отруєний газами².

Свою службу в українських збройних силах розпочав з 1917 р. командиром стрілецьких частин, згодом – булавний старшина Запорізького корпусу³. Із середини 1918 р., за Гетьманату, Куш працював у Генеральному штабі Збройних сил Української Держави. Після нетривалої перерви, у січні 1919 р., покликаний до служби в Армії УНР, де з березня обійняв посаду начальника розвідувальної частини оперативного відділу штабу Дієвої Армії УНР. Матеріали окремих справ Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України містять радіозвіти (датовані березнем

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 178 а. – Лист В. Сальського до В. Филоновича від 21 липня 1931 р. – Арк. б/н.

² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – С. 88.

³ Довідник з історії України. – С. 389.

– червнем 1919р.) про події на фронті, складені оперативним відділом штабу Дієвої Армії¹ за підписами В. Куща та В. Коваленка². Після поразки національно-визвольних змагань перебував у таборах інтернованих у Тарнові та Каліші. Після ліквідації таборів у 1924 р. став співзасновником української станиці в Каліші, членом і головою її управи, співорганізатором Українського воєнно-історичного товариства.

Теоретичні знання В. М. Куща, практичний досвід оперативної роботи, безсумнівно, позитивно впливали на вироблення стратегії й тактики діяльності спецслужб ДЦ УНР. Про те, що він безпосередньо долучався до цієї роботи, свідчать і архівні документи радянських спецслужб. Так, у списку визначних діячів української еміграції, складеному Іноземним відділом ДПУ УРСР, про нього зазначено таке: «Генерал УНР. Голова Співки воїнів колишньої армії УНР. Начальник Головного штабу УНР. Керівник українських таборів у Каліші. Один із найактивніших діячів УНР і петлюрівської розвідки»³.

Робота В. Куща головним редактором військово-наукового журналу «Табор» (з 1923 р. по 1939 р.), громадська діяльність в Українському воєнно-історичному товаристві у Польщі теж сприяли згуртуванню військовиків, давали змогу виховувати молоду генерацію уенерівської еміграції на досвіді ветеранів.

І хоча у серпні 1927 р. В. Кущ за наполяганням польської «двуйки»⁴ був замінений на посаді керівника Генерального Штабу

¹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 34–43, 177 зв.

² Василь Коваленко з квітня до липня 1919 р. очолював розвідувальний відділ Штабу Дієвої Армії УНР.

³ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 6. – Арк. 187.

⁴ За даними архівних документів ротація у керівництві Генеральним штабом військового міністерства відбулася за наполяганням польської спецслужби, котра намагалася здійснювати певний диктат у питаннях призначення на штабні посади уенерівських діячів. «Першим кроком у цьому напрямі була заміна колишнього шефа штабу Армії УНР генерала Куща рекомендованим другим відділом Генерального штабу генералом Шандруком» (РДВА. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57).

П. Шандруком, він не відійшов від повсякденної роботи екзильної спецслужби. У листах за 1929 – 1931 рр. знаходимо чимало корисних його порад з приводу окремих ділянок роботи II секції і багатьох інших дотичних питань. В останні роки життя він був членом головної управи Українського Центрального Комітету. Помер Віктор Максимович Куш у листопаді 1942 р. у Варшаві, переживши всього на два роки свого соратника генерала Володимира Петровича Сальського.

У серпні 1927 р. на посаду начальника Генерального штабу ДЦ УНР заступив генерал **Павло Феофанович Шандрук**. Він народився 28 лютого 1889 р. в селі Борсуки Кременецького повіту на Волині (до речі, саме в цьому селі впродовж двох років – з 1928 р. по 1930 р. – знаходився розвідувальний уенерівський пункт). У 1911 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут, у 1913 р. – Олексіївську військову школу в Москві. П. Шандрук розпочав військову кар'єру в російській армії, продовжив в українській. Воював у складі підрозділів Армії УНР, разом з якими 21 листопада 1920 р. потрапив до табору інтернованих в Каліші, де брав активну участь у виданні журналу «Табір».

У 1928 до 1936 рр. він суміщав свою діяльність на посаді начальника Генерального штабу Державного Центру з роботою із добору кандидатів у середовищі колишніх вояків Армії УНР до війська країн перебування (Польщі, Румунії). Цими питаннями також займалися президент А. Лівіцький і генерали В. Сальський, В. Куш, М. Безручко, В. Змієнко¹.

Цікавою є характеристика П. Шандрука, складена, вірогідно, у загальному контексті вивчення його кандидатури для можливого вербування, знайдена в одному з тогочасних архівних документах радянських спецслужб: «Шандрук – виходець із Кременецького повіту. Вихованець старого російського офіцера. Хоч і має свої по-

¹ «Вісті комбатанта». – 1979. – № 3. – С. 32.

гляди, але дисциплінований. Над собою працює багато. Налаштований проти УНР, але відкрито не виступає. Симпатизує гетьманцям, але швидше пішов би за націоналістами. Підхід до нього неможливий»¹. Попри увесь суб'єктивізм оцінки Шандрука тими, хто це робив, окремі риси його характеру та політичної орієнтації подані досить точно. Будь-які намагання органів ДПУ прихилити його на свій бік не мали перспективи.

У 1936 р. П. Шандрук став контрактним старшиною польської армії. Брав участь у Польсько-німецькій війні 1939 р.: командував збірною бригадою, служив начальником штабу та командиром 29-ї збірної бригади, був поранений та представлений до ордена «Віртуті Мілітарі» (Virtuti Militari) V ступеня. 18 січня 1940 р. заарештований у Варшаві гестапо, за кілька тижнів звільнений. З 1945 р. – на еміграції у Німеччині, з 1948 р. – у США. Помер у м. Трентон, похований на Баунд-Бруці (штат Нью-Джерсі, США)².

Окремо слід зупинитися на постатях очільників II секції. Якими вони були, чи мали здібності, достатній фаховий досвід, щоб очолювати такий специфічний підрозділ?

Керівники II секції – Микола Чеботарів і його наступник Всеволод Змієнко – фігури цікаві та неординарні. Обидва мали за спиною великий досвід, як військовий, так і життєвий. Натури сильні й вольові, могли самостійно приймати рішення, були лідерами за вдачею.

Спогади, окремі архівні документи, висловлювання сучасників, фрагменти листування представників української політичної еміграції дозволили скласти уявлення про керівника контррозвідки, коменданта запілля Дієвої Армії УНР, Директора Політичного Департаменту МВС, начальника охорони Головного Отамана, очільника II секції Генерального штабу Військового міністерства ДЦ УНР – **Миколу Юхимовича Чеботаріва**.

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 7. – Арк. 120.

² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – С. 569 – 570.

Він народився 24 жовтня 1884 р. на Полтавщині. Навчався у Лубенській гімназії. У 1905 р. вступив до УСДРП. За політичну діяльність неодноразово заарештовувався царською «охранкою». Змушено емігрував до Америки, звідки повернувся на батьківщину у 1908 р. Перша світова війна застала М. Чеботаріва в Москві, де його мобілізували до російської армії. Служив у тилкових частинах: спочатку Двінської військової округи, потім в одному із авіапарків у Вітебську.

Діяльність цієї особи у добу національно-визвольних змагань – різноманітна як за змістом, так і за переліком посад, які довелося йому обіймати. 1 травня 1917 р. він прибув з фронту до Харкова і як голова української фракції увійшов до складу міської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів. Трохи згодом був заарештований більшовиками. Втік з-під арешту й деякий час перебував у Полтаві, а потім у Києві. За його твердженням, саме він організував «Кіш Слобідської України», який згодом перейшов під командування С. Петлюри.

За доби Центральної Ради намагався якомога активніше долучатися до всіх державотворчих процесів, гостро реагуючи на тогочасні події. Не маючи змоги безпосередньо втручатися або впливати на них, піддавав нещадній критиці дії багатьох політичних і військових діячів.

Серед основних прорахунків Центральної Ради М. Чеботарів виділяв відсутність зв'язку центру з периферією: «Центральна Рада засідає, щось ухвалює, власне, для себе, бо ж ті ухвали ховалися по шафах і далі ніхто про них не знав... Я є переконаний, що далі м. Києва на Україні не знали й про ухвалені «Універсали»... Українська Центральна Рада не мала постійного широкого доброго контакту з периферією, з цілою Україною. А й назву дістала «Центральна», бо, мовляв, по всій Україні є Ради, а в Києві їхня Центральна Рада. Теоретично добра організація, але практично до

моменту оголошення вже 3-го і 4-го Універсалів жадного контакту з населенням України не було...»¹.

Нерозуміння українським соціалістичним проводом необхідності розбудови власної регулярної армії, неспроможність використати потенціал професійних військових, на думку М. Чеботаріва, призвели до того, що у вирішальний момент Центральна Рада опинилась без належної військової сили. «У військовому штабі на чолі з Ковенко, як у всьому Києві хаос... Відданого війська ЦР не мала... Все козацтво добре їло, не гірше спало, лузало насіння, грало, правда в українські карти, без грошей й тинялося по вулицях... Так будувалася наша, молода Українська держава!.. Над усім в Києві панувало хуторянство, розхлябаність, боязливість та відсутність ясної лінії... Військова служба перейняла від москалів бюрократичне відношення до справи. Акуратно діставали місячне утримання, спокійно засідали на своїх посадах і думали, що вже є українська держава, – з неба для них спала!»² – обурювався він.

За часів Гетьманату його заарештували й утримували під вартою у Лук'янівській в'язниці в Києві. Звільнений звідти разом з С. Петлюрою. Певний час залишався без роботи. Цей період у своєму житті він охарактеризував досить оригінально: «Я є Директор свіжого повітря..., я згоден скрізь працювати, коли це на користь Україні»³. І тому наприкінці 1918 р. не відмовився від пропозиції Директора Інформаційного бюро Головного Управління преси і пропаганди Директорії Р. Гризодуба зайняти досить скромну посаду помічника експедитора.

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Вст. стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – С. 89.

² Так само. – С. 86, 87, 89.

³ Так само. – С. 44.

Наступні два роки виявилися для професійної кар'єри Миколи Чеботаріва найбільш насиченими.

Навесні 1919 р. його призначили начальником «Коша охорони Державного майна при Мінпроді», створеного для охорони транспортування цукру до Галичини. Працював на цій посаді до ліквідації підрозділу у квітні 1919 р. Тоді ж доручили очолити контррозвідку Дієвої Армії УНР. Ця посада стала дійсно визначальною для нього, хоча й обіймав її трохи більше трьох місяців – до липня 1919 р. Утім, і за такий короткий термін встиг дуже багато у налагодженні роботи цього важливого підрозділу. У липні – серпні того ж року виконував обов'язки коменданта заплілля Дієвої Армії.

Очоливши у серпні 1919 р. Політичний Департамент МВС в уряді І. Мазепи (з жовтня 1919 р. – Департамент Політичної Інформації), М. Чеботарів розпочав свою роботу з того, що негайно скоротив штати цієї установи до 17 осіб, справедливо наголошуючи при цьому: «Я був страшенно здивований, бо побачив силу урядовців і урядничок, ніби ми маємо весь терен України...»¹.

Працюючи на цій посаді до квітня 1920 р., він фактично продовжував свою попередню роботу, підпорядковану завданням виявлення й припинення антидержавної діяльності з боку політичних противників УНР, боротьби зі шпигунством, а також організації розвідки, яка мала збирати інформацію про війська противника, тощо.

Повідомлення про призначення начальником охорони Головного Отамана М. Чеботарів отримав 1 травня 1920 р. від Симона Петлюри. Цей підрозділ, як і вся армія, був невдовзі інтернований до Польщі.

Працюючи на всіх згаданих посадах, М. Чеботарів набув тих специфічних знань та вмінь, які так знадобилися йому у подальшій діяльності в еміграції. Він володів конфіденційною інформацією та матеріалами, які робили його небезпечним як для ворогів, так і колишніх соратників.

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 32.

Опинившись за межами України, не припинив активної діяльності, продовжував займатися проблемами контррозвідки екзильного уряду УНР, здійснював «докладний реєстр осіб, котрі прибували на еміграцію з кваліфікацією їх політичних поглядів та інших важливих інформацій...»¹.

У працях польських учених, які вивчали матеріали і документи Генерального штабу Військового міністерства Польщі, зокрема його II-го відділу, М. Чеботарів у зв'язку з подіями 1921 – 1924 рр. згадується як керівник еміграційної розвідки та контррозвідки, або ж як «шеф інформаційної служби Головного Отамана». Протягом тривалого часу, коли ще не існувало чітко структурованого спеціального підрозділу, який би організовував згадану діяльність, він фактично відповідав за неї.

У 1924 р. у листах Миколи Чеботаріва до сотника Володимира Шевченка знаходимо цікаві роздуми майбутнього керівника II секції щодо організації, перспектив та напрямів діяльності спецслужб в умовах еміграції: *«У таємній роботі відбулися зміни на підставі досвіду... Для мене ясним стало, що для успішної боротьби, потрібно надавати нельогальне значіння «тамошньої роботи»...»*. Він пропонував: *«...утворити організацію молодих активних сил нашого народу..., центр на позиції УНР на чолі з Головним Отаманом»*. Зазначена організація повинна була, за задумом М. Чеботаріва, стати суто конспіративною, її робота мала зо-середжуватися *«як на терені України, так і на еміграції»*².

Серед його пропозицій (згодом реалізованих уенерівською спецслужбою), спрямованих на поліпшення розвідувальної роботи та підвищення її ефективності, було, зокрема, залучення до спів-

¹ Jan Jacek Bruski/ Perlurowscy Centrum Panstwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie. – С 248.

² Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 192.

праці українців-реємігрантів, що поверталися в радянську Україну. Справедливою є висловлена ним характеристика агентури радянських органів держбезпеки, якій протидіяла військова спецслужба ДЦ УНР в екзилі: «... *Вже тоді Кремль вводив своїх агентів у всі середовища нашого центру і то не агентів-примітивів, а інтелігентних, свідомих українських персонажів високої кваліфікації*»¹.

Протягом нетривалого часу, коли М. Чеботаріву довелося керувати військовою спецслужбою ДЦ УНР в екзилі, він встиг зарекомендувати себе грамотним фахівцем, добре обізнаним із методами та напрямками ведення розвідувальної й контррозвідувальної діяльності у специфічних умовах перебування на чужих теренах, який не лише вмів реалізовувати успішні операції, а й аналізувати прикрі провали, ініціювати заходи до вдосконалення таємної роботи.

З першим начальником II секції пов'язана історія з архівом Симона Петлюри, в якому, окрім важливих документів й особистих паперів Головного Отамана, нібито, містилася велика кількість матеріалів, що компрометували знаних воєначальників Армії УНР. На цей архів полювали не лише його фігуранти, а й ОДПУ. Отримавши архів на зберігання ще за життя Головного Отамана, Микола Чеботарів згодом зазначав, що документи мали охоронятися ним до особливого розпорядження С. Петлюри. Після смерті останнього еміграційні діячі почали атакувати його з вимогою віддати безцінні матеріали. Проте він не піддався на численні «зазіхання» з боку провідників ДЦ УНР, про що й згадував у листі до сотника В. Шевченка в січні 1927 р., наголошуючи на причинах такого підвищеного зацікавлення: «Чого б вони тільки не

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 31, 199.

вжили б, щоби всю вину за попередню політику звалити тільки на небіжчика, і для цього всілякі сліди своєї участі знищити...»¹.

Ще у 1926 р., використовуючи інформацію з цього архіву, М. Чеботарів зумів залякати своїх колишніх соратників і однодумців, загостривши їм без того складні взаємини з провідними, авторитетними діячами ДЦ УНР.

Взагалі схильність до конфронтації, безкомпромісність залишалися характерними рисами його політичної діяльності. Це виявлялося і в ставленні до тактики та методів боротьби за незалежну державу. Чимало українських лідерів, ураховуючи об'єктивні реалії, тимчасово відкидали як неможливий засіб відкрито збройну боротьбу за повернення на рідні землі. Чеботарів, навпаки, наполягав саме на такому сценарії, пропагуючи необхідні для втілення своєї концепції засоби: «... Жодних «уступок» військових, фінансових, чи яких других не може бути. Одна уступка – це зброя і кров... Шлях до Самостійної України через море крові»².

Утопічні для тієї доби наміри силовим шляхом і власними силами досягти омріяної мети виношував не лише Чеботарів. Він мав досить активних прибічників і в інших угрупованнях української еміграції. Протистояння у поглядах на методи виборення незалежності України іноді мало характер (залежності від складу антагоністичних таборів) «конфлікту молодих і старих». Це безпосередньо стосується і взаємин Чеботаріва з уенерівськими провідниками.

Дуже влучно, на наш погляд, з цього приводу висловився у своїй праці американський дослідник українського походження Петро Балеї: *«Цілковитий брак довір'я молодшого покоління до старшого, характерне для обезголовленого народу, що віками поневолений політично й економічно, не вміє вилонити свою і своєму геополітичному положенню властиву політичну доктрину. Ми завжди починали і починаємо будувати свою державу від себе, від свого*

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 226.

² Так само. – С. 222.

покоління. У глибоко закоріненому сумніві про свою власну чесність, ми завжди підозрюємо в нечесності і в зраді своїх чільних людей...». І узагальнюючи свої думки з приводу конфронтації, продовжує: «...Українські люди в хвилинах, коли треба було за всяку ціну єднатись, взаємно, неначе пружинами, відштовхувались одні від одних...»¹.

Розбіжності у поглядах М. Чеботаріва, з одного боку, та А. Лівицького й інших провідників уенерівської еміграції, з іншого, на шляхи і тактику боротьби ДЦ УНР в екзилі за незалежність України призвели спочатку до усунення в січні 1928 р. від обов'язків начальника II секції, а 1 серпня цього ж року його знімають з посади «командира охорони» Головного Отамана військ УНР і тимчасово призначають у розпорядження міністра військових справ екзильного уряду². Йому інкримінували «невиконання наказів та діяльність з розколу української еміграції та дискредитацію уряду УНР в очах чужоземців».

Не останньою серед причин відсторонення від керівництва II секцією стала і його занадто активна, на переконання провідних діячів Державного Центру, співпраця з польськими спецслужбами. Він дозволяв собі іноді використовувати уенерівську агентуру з пріоритетом потреб 2-го відділу польського Генштабу. Саме там, до речі, Чеботарів почав працювати після звільнення. Факт його роботи на розвідку Польщі підтверджують і польські дослідники. Так, у роботі Анджея Пеплонського «Польська розвідка в СРСР. 1921 – 1939» (Andrzej Peplonski «Wywiad polski na ZSRR». 1921 – 1939») він згадується як керівник центральної пляцувки «Україна»

¹ Балеї Петро. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки / П. Балеї. – LAS VEGAS, WV, USA, 1997. – С. 71.

² М. Чеботарів перебував у розпорядженні Військового міністра ДЦ УНР в екзилі В. Сальського досить тривалий час. Документи польської «двуйки» (її фінансові звіти) засвідчують отримання ним матеріальних субсидій ще й у 1935 р.

і навіть називається його псевдонім – «Гетьман»¹. Опрацьовані нами джерелам «двуйки» дають змогу зробити деякі уточнення. Очолювана ним пляцувка мала назву не «Україна», а «Гетьман»². Діяльність цього розвідоргану поширювалася на УСРР/УРСР з резидентурою в кількох містах республіки. Бюджет згаданої пляцувки, затверджений «двуйкою», становив 8 350 злотих на місяць.³

Така «орієнтація» Чеботаріва й інші його «гріхи» перед Державним Центром згодом призвели навіть до того, що А. Лівницький звернувся до Ю. Пілсудського з клопотанням, аби колишнього керівника екзильної спецслужби вислали з Польщі⁴. Що, зрештою, і сталося у 1929 р., коли він змушено виїхав з країни і певний час жив у Парижі.

З аналітичної довідки ДПУ УСРР «Оперативна діяльність закордонних українських розвідувально-повстанських центрів» (1932 р.) можемо довідатися, що непростими стосунками провідників уенерівської еміграції та Чеботаріва цікавилися радянські спецслужби і, звичайно, використовували це на свою користь. У документі серед іншого зазначалося: «Лівницький, Сальський і Змієнко зацікавлені в компрометації Чеботаріва в очах поляків. Змієнко навіть сфабрикував фальшивки про його зраду полякам». І далі, частково використовуючи риторику перехопленого листування між уенерівським керівництвом та їхніми союзниками у Польщі, наголошували: «Поляки ретельно перевіряли його і в результаті перевірки польський військовий аташе в Парижі з'ясував, що він лише вів переговори з більшовиками через третю особу.

¹ Andrzej Peplonski «Wywiad polski na ZSRR». 1921 – 1939. – Warszawa, 1996. – S. 126.

² Пляцувка «Гетьман» створена 21 березня 1927 р. Здійснювала свою розвіддільність до 31 грудня 1928 р., після чого була ліквідована. Причин ліквідації не встановлено.

³ РДВА. – Ф. 453. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 138 – 138 зв.

⁴ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. – Спр. П-229303. – Арк. 39, 238.

Таким чином вони вважають, що він їм не зраджує»¹. Ці висновки, вірогідно, стали підставою для повернення колишнього керівника унерівської спецслужби до Варшави.

Утім, атмосфера навколо його постаті залишалася напруженою. Про це свідчить ще один документ ІНВ ДПУ УСРР під промовистою назвою «Про Чеботаріва», датований 26 грудня 1932 р. На жаль, у ньому відсутнє посилання на джерело інформації, проте він дає ґрунт для певних роздумів і узагальнень. Так, серед іншого зазначається: «Оселився знову у Варшаві Чеботарів. Підозріння проти його служби більшовикам ще існує, позволення [на його повернення до Польщі] дано на припоручення генерала Удовиченка, підтримане військовим аташе у Парижі. За ним стежать, чи не мав він зв'язків з рад[янськими] агентами...»².

Гостра конфронтація Чеботаріва і провідників ДЦ УНР в екзилі, його контакти і співпраця з оунівцями, польською, а згодом німецькою розвідками дали підстави унерівським діячам називати його навіть «всесвітнім агентом». Саме цим прізвиськом Чеботаріва обурювався у своїй книзі «Україна або смерть» Віктор Роєнко³.

З листа В. Євтимовича до О. Назарука (7 листопада 1939 р.) можемо довідатися про події, які сталися, певно, у переддень Другої світової війни. За твердженням дописувача, колишнього керівника екзильної спецслужби заарештували поляки⁴: «Чеботарьова вели до Берези (польського концентраційного табору Берези Картузької. – *Авт.*). Не довели, бо не було вже як. Сильно збили. Німці підібрали його при дорозі й завезли до лазарету в Кенігсберзі, де він лікувався два місяці. Тепер він виїхав до свого рідного брата Василя Ч[еботарі]ва... З Кенігсберга він до мене написав. Це після

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 2. – Арк. 77.

² Так само. – Арк. 260.

³ Роєнко Віктор. Україна або смерть! / В. Роєнко. – К., 1997. – С. 58.

⁴ У спогадах М.Чеботаріва зазначено, що архів С. Петлюри під час арешту у нього вилучили поляки.

того, як у 1935 р. я відмовився з ним комунікуватися, після його примирення з А. Лівіцьким. Це свідчить, що шукає шляхів до гетьманців. Писав про це до Берліна. Там погодились з моєю думкою, що відштовхнути [його] так само небезпечно, як і прийняти, отже доручили наразі тримати зв'язок і вивчати». Продовжуючи описувати ті події, автор листа подає інформацію, яка упродовж багатьох років непокоїла багатьох представників верхівки уенерівського табору: «Він мав архів, який міститься в 28 окутих залізом скринях ... Там сила документів, що на смерть компрометували УНР. Це, у великій мірі, було причиною арешту...»¹.

Всі подальші дані про життя М. Чеботаріва вказують на його співпрацю з німцями. Який характер вона мала і як довго тривала невідомо.

В одному з повідомлень НКВС Білоруської РСР до НКВС СРСР і УНКВС УРСР по Львівській області від 16 жовтня 1939 р. щодо затримання у Білостоці «резидента німецької розвідки І. І. Маняка» згадується М. Ю. Чеботарів як «полковник петлюрівської банди», що готується до перекидання на радянську територію².

Микола Чеботарів повернувся до Варшави у 1940 р. У роки Другої світової війни виїздив до окупованого німцями Мінська, а також Праги, Відня, Белграда, Софії, Варни, Бухареста. Про свою місію у цих містах колишній керівник військової служби ДЦ УНР не розголошував, утім про неї не важко здогадатися.

У 1944 р. він перебрався з Варшави на Захід. У 1946 р. знаходився в таборі для переміщених осіб у німецькому місті Оберсдорфі. Згодом оселився в Ульмі, де і помер 4 лютого 1972 р.³

¹ ЦДА у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 15.

² Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. – М., 1995. – Том 1. Накануне. Книга первая (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – С. 108.

³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 74182. – Т. 2. – Арк. 215; Т. 3 – Арк. 118 – 119; Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.). – С. 232.

У контексті досліджуваного питання варто визнати, що, незважаючи на всі розбіжності у поглядах із провідними діячами, його нестриманий і категоричний характер, деякі негідні вчинки, а відтак й контрверсійні оцінки цієї постаті його сучасниками, в цілому Микола Чеботарів був, безумовно, корисним для військової спецслужби ДЦ УНР. Великий досвід і знання цієї людини, вміння прогнозувати далися ознаки й відіграли позитивну роль на певному етапі функціонування екзильної розвідки й контррозвідки.

Начальник II секції Генштабу **Всеволод Юхимович Змієнко**, який заступив Миколу Чеботаріва на цій посаді, працював під керівництвом Володимира Сальського навіть після того, як 1 січня 1936 р. секція була ліквідована.

На постаті генерала Змієнка слід зупинитися детальніше не лише тому, що він найдовше очолював роботу військової розвідки та контррозвідки Державного Центру. Він вартий уваги як людина цікава і непересічна. Відомості щодо цієї особи, подані в авторстві вітчизняних дослідників, на жаль, мають суттєві розбіжності. Саме тому ми вважаємо за доцільне звернутися до його власних паперів – анкет, листування з рідними, друзями та соратниками.

Всеволод Змієнко народився в Одесі у 1884 р. Там же отримав спеціальну освіту в піхотному юнкерському училищі, після чого 1 серпня 1905 р. розпочав військову службу. У 1913 р. закінчив Миколаївську Академію Генерального штабу і вже з 26 серпня 1914 р. протягом року командував ротою. Згодом служив у Генштабі обер-старшиною для доручень, старшим ад'ютантом, в.о. штаб-старшини для доручень.

За часів Центральної Ради В. Змієнко обіймав посаду начальника штабу 83-ї піхотної дивізії, а з 21 грудня 1917 р. по 17 січня 1918 р. очолював штаб Одеської гайдамацької дивізії. З 1 березня 1918 р. стає військовим комісаром Одеси й округи, а через два тижні – головою військового відділу Головної Комісії Херсонщини,

Таврії і Катеринославщини. У січні 1919 р. – помічник командувача, а з квітня 1919 р. – командувач групи військ Південно-Східного фронту. 24 липня того ж року став начальником штабу 1-ї Дивізії Січових Стрільців, виконував ці обов'язки до 5 жовтня 1919 р. 24 жовтня 1919 р. Змієнко захворів на тиф і деякий час був прикутий до ліжка. Після невеликої перерви на початку 1920 р. знову на військовій службі – на посаді начальника штабу 6-ї стрілецької дивізії.

Маючи великий досвід служби у збройних силах, зокрема і пов'язаний з військовою розвідкою, Всеволод Змієнко виклав основні концептуальні засади цієї специфічної діяльності, її найголовніші завдання, назвавши розвідвідділ «мозковою клітиною» штабу.

3 грудня 1920 р. разом з іншими вояками Армії УНР В. Змієнко перебував у таборах інтернованих, спочатку в Александрові, потім у Щипіорно. Але й там не облишив військово-організаційної роботи.

Сходження Всеволода Змієнка військовими ранговими щаблями було послідовним й заслуженим: 15 грудня 1917 р. отримав звання підполковника, підвищений в полковники – 12 квітня 1920 р., генерал-хорунжим став у 1922 р.¹

Були в кар'єрі моменти, які могли змінити його долю. Так, 21 квітня 1921 р. він отримав пропозицію від тимчасово виконуючого обов'язки начальника Генерального штабу Армії УНР, дислокованого в м. Ченстохові, зайняти в реорганізованому Генштабі посаду начальника управління навчання військ². Але не судилося...

Непросто складалося в той час й особисте життя В. Змієнка. Ще в 1919 р. він змушений був залишити в Одесі всю свою родину

¹ ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1 – 3, 10 – 14, 18 – 19 зв.; Спр. 3. – Арк. 1 – 5.

² Так само. – Арк. 18 – 18 зв.

і на довгі роки втратив зв'язок з нею. У січні 1922 р. від тифу померли його мати, дружина і майже всі родичі. Залишилось троє дітей – чотирирічна Галина, семирічний Олег і десятирічний Всеволод. Ситуація ускладнювалася тим, що генерал не мав роботи, шукав, але не міг її знайти. Він пропонував свої послуги як журналіст, вчитель, навіть як лісник. Доля часто відверталася від нього, але В. Змієнко не здавався.

Дітей взяла до себе на виховання рідна сестра дружини – Марія Рябініна-Скляревська, чоловік якої Олександр упродовж 1918 – 1920 рр. служив на різних посадах в українській армії у званні генерал-хорунжого. Свого часу він і Всеволод Змієнко одружилися з доньками генерала Дмитра Скляревського, командира дислокованого в Одесі піхотного полку, й таким чином породичалися.

Змієнкових дітей вони виховували як рідних. Коли ж дізналися, що він перебуває у таборі для інтернованих у Польщі, то спершу навіть і чути не хотіли, аби переправити до нього дітей.

Та все ж невдовзі сина Всеволода і доньку Галину вдалося вивести з Радянського Союзу за допомогою польських репатріантів, а син Олег лишився в Одесі, подальша його доля невідома.

Дівчинку спочатку виховувала Христина Сушко – героїчна жінка, «лікар, що ризикуючи життям, виносила з поля бою поранених у роки визвольних змагань»¹, а згодом Клавдія Безручко – дружина бойового побратима Всеволода Змієнка генерала Марка Безручка².

У контексті боротьби В. Змієнка за майбутнє своїх дітей цікавими і показовими є його листи до командира групи інтернованих військ УНР у таборі Щипіорно від 7 грудня 1922 р. та 27 вересня 1923 р. Витяги з них характеризують стан, в якому тоді перебував майбутній шеф уенерівської спецслужби: «...З початком моєї служби

¹ Роєнко Віктор. Україна або смерть! – С. 233.

² Змієнко-Сенишин Г. В. Пересаджені квіти України / Г. В. Змієнко-Сенишин. – К.; Монреаль: Наша культура, 2001. – С. 14.

в Українській Армії (1918 р.) я ніколи допомоги не просив... Поки йшло про мене я міг терпіти... Тепер, коли я маю реальні наслідки моєї боротьби за українську справу – смерть дружини, матері, всіх родичів, повну руйнацію того невеликого скарбу, що мені вдалося придбати своєю службою і 3-х малолітніх діток голих, босих і хворих, то, здається, що я маю вже моральне право на допомогу для цих діток, щоб їх вигодувати, одягти і вилікувати...», – писав Змієнко. І вже майже через рік він просить адресата свого листа допомогти влаштувати сина Всеволода до українського навчального закладу в Польщі, аргументуючи це так: «...Я не хочу й чути про польські й російські школи, пропозиції щодо котрих я мав. Бо гадаю, що мене в майбутньому повинні заступити не один а два Змієнка...»¹.

У 1922 – 1925 рр. становище справ не змінилося на краще. Діти Змієнка, як і раніше, були розкидані по світу і жили по чужих людях. Один із синів знаходився біля батька, але генералу військовику із славним минулим постійно доводилось боротися із бідністю...

Наступні роки також не принесли суттєвого поліпшення. Але тоді Всеволода Змієнка вже повністю поглинала робота, якій він віддавав свої знання і досвід.

Принагідно слід зазначити, що постать В. Змієнка знаходилася у полі зору радянських спецслужб ще до того, як він очолив II секцію. Його діяльність у добу національно-визвольних змагань стала приводом для внесення до «переліку політичних злочинців, котрі розшуковуються органами ОДПУ»². В обіжнику № 28369 від 25 липня 1924 р., надісланому з Луб'янки «всім повноважним представництвам, губернським, транспортним, особливим відділам ОДПУ та Центррозшуку» СРСР разом із іншими «злочинцями»

¹ ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23 – 23 зв., 30.

² В. Змієнко був оголошений у розшук 4 лютого 1924 р. за ініціативою ДПУ УСРР.

згадувався і В. Змієнко як «активний учасник боїв проти радянської влади»¹.

Прийнявши справи від М. Чеботаріва у січні 1928 р., він намагався організувати діяльність II секції, враховуючи здобутки і недоліки свого попередника.

Одним із шляхів до ефективної роботи в умовах еміграції він уважав налагодження зв'язків з провідниками українських громад, які обстоювали уенерівські позиції, та представниками Військового міністра у країнах Європи. І не лише для того, щоб отримувати від них інформацію розвідувального характеру, а також для налагодження за їхньою допомогою відповідної контррозвідувальної діяльності. Змієнко розпочав свою роботу начальника II секції саме з того, що зав'язав стосунки з широким колом керівників українських громад, отримавши таким чином дуже важливі джерела інформації.

У вже цитованому листі до сотника Володимира Шевченка (від 18 квітня 1929 р.) він висунув пропозицію щодо налагодження майбутньої співпраці: «...треба отримати підготовлених інформаторів, які продовжували б Вам (у випадку від'їзду з Чехословаччини. – Авт.) подавати потрібні відомості про ці організації..., та ще й таких, що висвітлювали б працю наших органів на тамошньому терені... До цього часу праця освідомляючого характеру була зконцентрована в одних руках на Вашому терені... це перше, а по-друге, належить вже запроваджувати своїх людей в організації нам ворожі аби посідати відомості з першого джерела, чи знайти з-поміж тих організацій людей, які подаватимуть відомості...»².

Цей лист свідчить, яким чином Змієнко визначав напрями розвідувально-інформаційної і контррозвідувальної діяльності, розподіл роботи у цих сферах.

Протягом всього часу перебування Всеволода Змієнка на посаді начальника II секції не припинялася його активна діяльність для

¹ ДАРФ. – Ф. 393. – Оп. 52. – Спр. 266. – Арк. 109, 188 зв.

² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 459. – Лист В. Змієнка до сотника В. Шевченка від 18 квітня 1929 р. – Арк. б/н.

вдосконалення роботи, розширення зв'язків, залучення широкого кола представників еміграції до співпраці із розвідкою та контррозвідкою Державного Центру. В його полі зору знаходилась кожна вербовка, яку проводили підлеглі, кожна операція з перекидання агентів на територію УСРР. Змієнко вів активне листування із представниками Військового міністра в усіх країнах осідку. Людина розумна і принципова, він мав свою думку, яку обстоював у численних конфліктних ситуаціях, що стали звичним явищем в українській еміграції тієї доби. Його ім'я бачимо не лише на сторінках протоколів допитів заарештованих НКВС колишніх військовиків Армії УНР (Литвиненка-Морозенка, Порохівського, Кожевникова, Водяного тощо), але й у численних листах діячів уенерівської еміграції, які згадували його й злим, і добрим словом. Чого вже справді не бракувало Змієнку, так це уваги до своєї персони як з боку радянських спецслужб, так і своїх опонентів у еміграційному середовищі. На таку увагу могла претендувати лише людина неординарна. Таким і був Всеволод Змієнко – ветеран Армії УНР, послідовний прибічник Симона Петлюри, один з організаторів роботи спецслужб ДЦ УНР в екзилі.

Він сповна віддавав себе роботі, нехтуючи особистим часом і здоров'ям, що, зрештою, призвело до тяжкого захворювання. Помер В. Змієнко у Варшаві 30 жовтня 1938 року.

Серед представників уенерівської еміграції, залучених до співпраці з II секцією, був вже згаданий сотник Армії УНР **Володимир Якович Шевченко**, з яким активно спілкувалися обидва її керівники.

Він народився 15 липня 1897 р. у с. Пісочин Пісочинської волості Харківського повіту. Закінчив другу Харківську гімназію і курси Ново-Олександрівського сільськогосподарського інституту в Харкові. Але далі на агронома навчатися не став, обрав військову службу. На зламі Російської імперії закінчив Одеське артилерійське училище (у липні 1917 р.) і ще встиг отримати у російській

армії звання прапорщика. А потім почався новий період у його житті – служіння Українській державі.

До Армії УНР був мобілізований 1918 р. У 1920 р. вже командував кінним полком Гайсинсько-Брацлавської бригади отамана А. Волинця, легкою кінною батареєю 9-го артилерійського куреня 3-ї Залізної дивізії. У червні 1922 р. закінчив академічні курси Генерального штабу Армії УНР. Та застосувати набуті знання на терені України не встиг. Під натиском більшовицьких військ розпорошені українські частини відступили на територію Польщі, а з ними й В. Шевченко.

У 1924 р., коли ще не існувало II секції, В. Шевченко активно листувався із М. Чеботарівим, обмінювався з ним думками щодо стану розвідки та контррозвідки ДЦ та їхнього майбутнього. Рядки з цього епістолярія свідчать про велику довіру дописувачів один до одного. Те, що перший керівник II секції свої новаторські ідеї випробував саме на Шевченкові, наводить на думку про прямий стосунок останнього до нелегальної роботи у 1926 – 1927 рр.

Не стояв він осторонь діяльності уенерівської спецслужби і в час, коли її очолив В. Змієнко. Вже у квітні 1929 р. останній зробив пропозицію В. Шевченку «зайнятися питаннями збирання інформації» й пошуку відповідних людей в уенерівському середовищі, працюючи на громадських засадах. Мотивував це голова II секції в такий спосіб: «Мені треба з ним нав'язати ближні стосунки та дати йому можливість набрати досвіду, який би підготовлював його для праці в централі»¹. Детальніше про це вже йшлося у розділі, присвяченому особливостям діяльності розвідки та контррозвідки екзильної спецслужби.

Наприкінці 1929 р. Володимир Шевченко був призначений

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 177. – Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 12 липня 1929 р. – Арк. б/н.

спочатку керівником третього сектору II секції, котрий здійснював аналітичну роботу, вивчаючи друковані джерела інформації для потреб пропагандистської діяльності Державного Центру. З липня 1934 р. очолив розвідувальний сектор уенерівської спецслужби.

У документах радянських спецслужб В. Шевченко характеризується як надзвичайно відданий українській справі чоловік, «трудолюбивий, але більше пристосований до кабінетної роботи, тихий, але найлютіший ворог поляків»¹.

Органи ДПУ неодноразово робили спроби вплинути на нього через близьких родичів, які мешкали в Україні, зокрема, через брата Якова, котрий працював у Маріуполі на металургійному заводі. Той писав листи про «щасливе» й «заможне» життя робітників і селян, аби переконати повернутися додому. Але Володимир Шевченко здогадувався, що ті листи, напевне, писалися під диктовку співробітників ДПУ.

Невдовзі від кур'єрів, що прибули з України, В. Шевченко дізнався, що брат потрапив під партійну чистку. У його біографії віднайшли дані, що він у період національно-визвольних змагань упродовж місяця служив у гетьманській частині. Тепер пригадали ті події й виключили з партії. Усвідомлюючи подальші наслідки, Яків Шевченко наклав на себе руки.

Звістка про самогубство брата на певний час вивела Володимира з рівноваги. Гнітило й те, що не мав інформації про інших близьких родичів. Лише думки, що він, навіть мешкаючи за кордоном, має докладати зусиль для боротьби за вільну Україну, змушували його з подвоєними зусиллями братися до роботи.

Після ліквідації II секції В. Шевченко став ад'ютантом Військового міністра генерала В. Сальського. На початку Другої світової

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 70.

війни здійснив невдалу спробу виїхати з Варшави. У 1944 р. опинився у Німеччині, а звідти емігрував до США. Помер 17 липня 1966 р.

Микола Лівицький згадує про причетність до роботи у II секції Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі ще чотирьох осіб – підполковника Б. Барвінського, полковника І. Литвиненка, сотника В. Недайкаші, поручника Я. Фартушного¹. Ці ж прізвища в контексті співпраці польської та уенерівської спецслужб зустрічаються й у документах «двуйки».

Борис Федорович Барвінський народився в 1889 р. у с. Гришинці на Канівщині. Навчався у Київській духовній семінарії, 1-й школі прапорщиків у Києві, школі сотенних командирів Західного фронту. З 1914 р. – на військовій службі. В українській армії з 1917 р. Починав командиром сотні українського полку ім. Б. Хмельницького, потім – у Київському полку вільного козацтва. За Гетьманату Б. Барвінський – помічник губернського коменданта Київщини. З липня 1919 р. – помічник командира 3-го Січового полку. Виконував обов'язки начальника охорони Головного Отамана. Після інтернування перебував у таборах в Польщі. Під час роботи в II секції «виконував завдання підтримки безпосереднього зв'язку з Україною, нелегально засилав емісарів на українські землі»².

В архівних документах радянських спецслужб зустрічаються згадування, що Б. Барвінський упродовж нетривалого періоду очолював розвідувальний сектор II секції. Зокрема, таку інформацію знаходимо у «Власноручному зізнанні Литвиненка Івана Даниловича» після його арешту органам НКВС у 1946 році. «В кінці 1928 року, – свідчив він, – в розвідчому відділі у Варшаві зайшли деякі зміни: Барвінський пішов до польського війська, на його місце

¹ Лівицький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. А. Лівицький. – Мюнхен-Філядельфія, 1984. – С. 27.

² Литвин Микола, Науменко Кім, Колянчук Олександр. Генералітет українських визвольних змагань. – С. 112 – 113; Лівицький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 27.

вступив сотник Самутік, який пізніше теж пішов до війська, а до Варшави забрано Недайкашу, пляцувка Сарни залишилась без нікого на весь час»¹.

Упродовж п'яти років – з 1928 до 1933 – перший (розвідувальний) сектор II секції Генштабу Військового міністерства Державного центру УНР в екзилі очолював **Василь Денисович Недайкаша**. Він мав великий досвід нелегальної роботи на теренах України, власний погляд на діяльність еміграційного уряду та організацію розвідки, нерідко рішуче відстоював свою принципову позицію. Водночас його думки не завжди збігалися з баченням цієї роботи іншими впливовими діячами, що, зрештою, призвело до його відходу від справ, еміграції з Польщі до Франції і стало підставою для зацікавлення особою Василя Недайкаші представників радянських спецслужб.

В. Недайкаша народився 20 березня 1896 року у селі Глодоси Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Після отримання початкової освіти чотири роки (1912–1916 рр.) навчався у вчительській семінарії міста Олександрія.

По завершенні навчання мав намір повернутися у рідне село і присвятити себе вчителюванню. Та на заваді стала Перша світова війна. В. Недайкашу мобілізували до армії. Згодом направили до Віленського військового училища, яке на той момент розміщувалось у Полтаві. У серпні 1916 р., після прискореного курсу підготовки й присвоєння першого офіцерського звання прапорщика, його відправили на фронт, у 106-й піхотний Уфимський полк, у якому прослужив до початку листопада наступного року².

Почувши про формування українізованих частин, В. Недайкаша одразу перейшов до одного з таких підрозділів. Та невдовзі

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 1812. – Т. 3. – Арк. 81.

² Руккас Андрій. Він стояв на чолі розвідки УНР у міжвоєнний період: життя та діяльність сотника Василя Недайкаші / А. Руккас // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – К., 2013. – С. 87.

був демобілізований і повернувся до рідного села. Упродовж якогось часу викладав у щойно відкритій 1-й Глодоській українській гімназії, яка вирізнялася високою патріотичною і національною спрямованістю.

Водночас брав активну участь у громадському житті села. Тоді за прикладом інших глодоські селяни сформували сотню так званого Вільного козацтва для підтримання порядку на своїй території. Одним із керівників сотні обрали Недайкашу.

Учителювання припало йому до душі, й він вирішив вступити до Учительського інституту в Миколаєві. Та провчився там лише до березня 1919 р. На заваді стали більшовики, які на той час заволоділи містом і почали переслідувати активних учасників національного руху.

Василь Недайкаша змушено повернувся до рідного села. Влітку того самого року разом зі своїми односельцями він вступив до загонів Нестора Махна та пробув там недовго. Через деякий час перейшов до Дієвої армії УНР, де одразу обійняв посаду командира кулеметної сотні 14-го полку Низових Запорожців 5-ї Селянської дивізії. Ця сотня була сформована переважно з мешканців його рідного села. А кістяк дивізії склала кількатисячна повстанська група на чолі з отаманом Юрком Тютюнником¹.

Останній восени 1919 р. доручив поручнику В. Недайкаші організувати в тилу білогвардійських військ на Херсонщині активну партизанську діяльність. Однак через тяжке захворювання на тиф він лише через два місяці зміг розпочати виконання отриманого завдання. Із місцевих селян доволі швидко створив повстанський загін, який 2 січня 1920 р. в селі Фурманівка зненацька наскочив на білогвардійський 42-й піхотний Якутський полк і завдав йому

¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – С. 342.

чималих втрат¹.

Тепер він із нетерпінням очікував приходу своїх. Це сталося у червні 1920 р. Тоді Недайкаша привів глосців на з'єднання з Дієвою армією УНР під командуванням генерала Омеляновича-Павленка, яка на той час тримала фронт проти більшовиків у районі Ямполя на Поділлі. Глосський загін увійшов до складу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії. Згодом загін перейменували на курінь Низових Запорожців Збірної Запорозької дивізії, а потім – у 6-й ку-рінь Низових Запорожців 2-ї Запорозької бригади 1-ї Запорозької стрілецької дивізії Армії УНР. Цим куренем незмінно командував Василь Недайкаша.

Наприкінці листопада 1920 р. українська армія зазнала поразки від більшовиків і була вимушена відійти до контрольованої поляками Східної Галичини. Разом зі своїм куренем перейшов Збруч і Недайкаша. На західному березі річки поляки роззброїли українських вояків. Низові Запорожці опинилися в таборі для інтернованих у місті Вадовіце поблизу Кракова. Там командиру куреня присвоїли звання сотника.

За певний час він перебрався мешкати на Волинь. При цьому не втрачав контактів із Партизансько-повстанським штабом, очолюваним Юрком Тютюнником. Виконуючи спеціальні завдання еміграційного уряду, неодноразово переходив кордон. А ще тривалий час нелегально перебував в Україні, добуваючи розвідувальну інформацію про настрої людей, політичні та військові обставини.

Остаточо перебрався за кордон у 1927 р.² Зважаючи на вже набутий досвід нелегальної роботи на теренах України, його одразу залучили до роботи першого (розвідувального) сектора II секції Генштабу Військового міністерства Державного Центру

¹ Руккас Андрій. Він стояв на чолі розвідки УНР у міжвоєнний період: життя та діяльність сотника Василя Недайкаші. – С. 88.

² Лівіцький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 28.

УНР в екзилі.

Активна діяльність В. Недайкаші у прикордонній смузі привернула увагу польської поліції, яка запідозрила його у шпигунстві та належності до нелегальної «Української військової організації». Наприкінці 1927 р. Сарненський повітовий староста видав розпорядження: у примусовому порядку виселити його до Радянського Союзу (звідки він нещодавно нелегально прибув), оскільки були вагомі підстави вважати його перебування на території Речі Посполитої незаконним. Проте В. Недайкаша пред'явив поліції свій паспорт, виданий у Варшаві. У цій ситуації виконання рішення про виселення було відкладене, а документ конфіскований для перевірки його автентичності. Невдовзі у справу втрутилася польська військова розвідка. До Міністерства внутрішніх справ була направлена депеша, в якій повідомлялося, що В. Недайкаша «надалі працює у порозумінні з нами, і тому будь-які спостереження та нагляд за ним з боку органів адміністративної влади є непотрібними»¹.

Після того, як у 1928 р. уенерівською спецслужбою почав керувати В. Змієнко, він узяв В. Недайкашу до себе в помічники. Відтоді і аж до червня 1933 р. останній очолював розвідувальний сектор².

Новий керівник уенерівської розвідки енергійно узявся за справу. Швидко організував пошук, залучення до роботи і закидання в Україну агентів. У червні 1928 р. сам побував в Україні з розвідувальним завданням, яке полягало в створенні повстанської групи. Кордон перетнув у районі села Борове в зоні дії Олевського прикордонного загону і подався у рідні Глодоси. Там переховувався у знайомого односельця Оверка Добровольського, за сприяння якого зумів організувати групу довірених осіб, готових у разі потреби долучитися до загального збройного повстання в Україні.

¹ Руккас Андрій. Він стояв на чолі розвідки УНР у міжвоєнний період: життя та діяльність сотника Василя Недайкаші. – С. 92 – 93.

² ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 7246. – Т. 1. – Арк. 9.

У селі він пробув не більше місяця. Отримавши інформацію, що на нього полює ДПУ, змушено повернувся до Польщі¹.

За свідченнями В. Недайкаші, «за три роки йому вдалося створити на Україні підпільну мережу уенерівських симпатиків»². Інформація, яку добували агенти, давала змогу ознайомитися з настроями селянства та із загальною господарською ситуацією в Україні, зібрати відомості про систему роботи і організацію ДПУ, дислокацію червоних військ в Україні.

Водночас кількість агентури не завжди переростала в якість. Недайкаша збагнув це лише тоді, коли почалися провали в роботі, затримання його інформаторів радянськими спецслужбами на кордоні. Та найтяжче було усвідомлювати, що окремих агентів перевіряли чекісти.

До такого повороту подій не всі були готові. Почалися взаємні підозри, докори, невдоволення. Починаючи з 1933 р. Недайкаша почав озвучувати міркування про те, що Уряд УНР в екзилі, нібито, себе вичерпав, понад те, навіть дискредитував, а «робота ж його і Змієнка йде лише на користь полякам»³. Зрештою, це призвело до того, що у липні 1933 р. його усунули з посади керівника екзильної розвідки.

Є ще одна версія усунення В. Недайкаші з цієї посади. Отаман подільських повстанців Я. Гальчевський («Орел») на сторінках свого щоденника відкрито називає його «більшовицьким агентом у Варшаві», а виїзд з Польщі кваліфікує як втечу⁴. Закидав йому співпрацю з радянськими спецслужбами і М. Чеботарів, наводячи як доказ затримання прикордонниками у 1926 р. під час переходу кордону з Польщі на територію України й утримання упродовж

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 7246. – Т. 1. – Арк. 350.

² Так само. – Арк. 9.

³ Так само.

⁴ Гальчевський Я. З воєнного нотатника / Я. Гальчевський. – К., 2006. – С. 123.

певного часу у слідчому ізоляторі¹. Попри те, що ні В. Змієнко, ні В. Сальський не хотіли вірити в ці звинувачення, щойно розсекречені документи з архіву СЗР України свідчать, що такі контакти були, але вже у Франції.

Після того, як Недайкаша відійшов від роботи у розвідці ДЦ УНР, він поселився на одній із ферм у Франції за сто кілометрів на південний схід від Парижа, де мешкав його брат Петро. Ці переміщення відстежили співробітники радянської розвідки, які через свою агентуру почали збирати інформацію про його життя та наміри.

Дізнавшись, що він планує зайнятися фермерством, але бідкається через нестачу коштів, до нього підіслали для перемовин свого представника з конкретними пропозиціями. У довідці, складеній після цієї зустрічі, зазначалося: «Ми пропонуємо йому співробітництво з нами у повному обсязі, для чого він повинен нам розповісти все про свою минулу роботу і відтворити минуле становище в УНР і Змієнка. З нашого боку ми забезпечуємо йому щомісячне утримання (для цього потрібно домовитися окремо, поновити в правах його родичів на Україні і допомогти їм матеріально)»². Справа у тому, що з шести близьких родичів Недайкаші, які мешкали в Україні, п'ятеро були репресовані, зокрема, батько (помер в ув'язненні), брат і зять (перебували у концтаборі) тощо. Це було особисте горе, яким чекісти намагалися скористатися.

Як свідчать архівні документи, Василь Недайкаша не дав рішучої відсічі вербувальникам, водночас не став розкривати і всієї інформації про діяльність уенерівської агентурної мережі на території України, хоча певні дані все ж повідомив, зокрема, про організаційну структуру спецслужби ДЦ УНР, особливості роботи, керівний склад і роботу деяких агентів. Під час кожної нової

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 7246. – Т. 1. – Арк. 265.

² Так само. – Арк. 6 – 7.

зустрічі з радянськими розвідниками він посилався на свою забудькуватість, обіцяв щось пригадати наступного разу, але тих відомостей, яких від нього очікували, у повному обсязі так і не надавав. Це змусило представників ОДПУ у своїх звітах називати його «провокатором», «невиправним шахраєм», «нещирим» і таким, що «не видає своїх»¹. А в одному з узагальнювальних документів зазначалося: «Аналізуючи первинні дані, бесіди з Недайкашею, ми розцінюємо його переїзд до Франції як тонко задуманий маневр польсько-петлюрівської розвідки на впровадження його в кола націоналістів. Ця лінія Недайкаші підтверджується його переговорами з керівними діячами ОУН – УВО в Парижі»².

В інших документах йшлося, що переговори Недайкаші з представниками радянської розвідки і надання ним малозначущої й загальновідомої інформації про діяльність уенерівської спецслужби є заздалегідь спланованою операцією під керівництвом Змієнка, спрямованою на впровадження згаданої особи до агентурного складу ОДПУ з далекосяжними планами. Зрештою, у центральному апараті ОДПУ дійшли висновку: «Наша думка, що слід раз і назавжди покінчити з ним, оскільки значна увага і сили, приділені йому, нас звичайно відволікають від інших не менш важливих справ по українській лінії»³.

Після того як радянська розвідка припинила будь-які контакти з В. Недайкашею, він невдовзі долучився до роботи місцевих українських організацій – Союзу колишніх вояків Армії УНР.

У роки Другої світової війни разом із іншими представниками української політичної еміграції, опинившись у Франції, не лише протестував проти примусового включення українців до польської армії, але й брав безпосередню участь у діяльності Українського Народного

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 7246. – Т. 1. – Арк. 18, 382, 428.

² Так само. – Арк. 17.

³ Так само. – Арк. 382.

Союзу. Як зазначає у своїй книзі «Під чужими прапорами» М. Небелюк В. Недайкаша разом із своїми колишніми побратимами із Армії УНР у 1939 – 1940 рр. боровся із нацистами: «...Українська еміграція... вислала на поле бою п'ятитисячну масу українських добровольців, що зі зброєю в руках, з піснею на устах, пішли бадьоро в бій... і в нерівній боротьбі клала свої буйні голови за Францію й за Україну рівночасно, відновлюючи ось так, забуту вже, традицію Григорія Орлика і його Січовиків»¹.

Після війни В. Недайкаша був одним із керівників Товариства колишніх вояків-українців у Франції. На жаль, він не залишив своїх спогадів, щоб, як зазначає М. Лівицький, «не пошкодити декому, що ще міг жити в Україні»². Помер у 60-х роках у Франції.

Мало що відомо і про **Якова Онисимовича Фартушного**, на причетність котрого до уенерівської спецслужби вказують сучасники тієї доби та окремі архівні документи радянських органів держбезпеки. У одному з них, де подаються короткі характеристики активних діячів уенерівської спецслужби, наводяться такі відомості: «Фартушний Яків Онисимович – поручник, родом зі Сквирри, з середньою освітою...»³.

В іншій довідці Іноземного відділу ДПУ УСРР від 8 березня 1934 р. «Про розвідку УНР» зазначається: «Замість Недайкаші Вас[иля], який виїхав до Франції, пом[ічником] нач[альника] розвідки УНР призначений досвідчений петлюрівський розвідник Фартушний Яків, який раніше працював під керівництвом Чеботаріва і Недайкаші. В. Фартушний раніше періодично здійснював переходи на Україну за завданням розвідки УНР. Фартушний часто їздить у прикордонну смугу для прийому і перекидання агентури

¹ Небелюк Ярослав. Під чужими прапорами. – С. 67.

² Лівицький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 29.

³ ГДА СЗР України. – Ф. 1 – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 73.

із рад[янської] України»¹. Згідно з цією інформацією Фартушний упродовж доволі тривалого періоду співпрацював з уенерівською спецслужбою, мав неабиякий досвід і навіть особисто переходив польсько-український кордон для виконання завдань розвідки.

Є й інші свідчення, зокрема про те, що Я. Фартушний очолював контррозвідувальний сектор II секції спільно з В. Змієнком, а згодом виконував обов'язки ад'ютанта секретаря президента ДЦ УНР в екзилі судді І. Іножарського².

Про те, що Фартушний, перебуваючи в еміграції, до останніх днів свого життя не полишав думок про Україну, свідчить некролог, надрукований 24 вересня 1980 р. у 205-му числі українського часопису «Свобода», що виходив у Нью-Йорку. У тексті зазначається, що «22 вересня 1980 р. у Нью-Йорку помер на 87-му р. Яків Фартушний, полковник Армії УНР, учасник Визвольної Боротьби за нашу Державність, довголітній член Президії Центрального Комітету Вшанування Пам'яті Симона Петлюри в Америці, довголітній організаційний референт, з дня його заснування»³.

Вагомий слід у діяльності уенерівської спецслужби залишив **Іван Данилович Литвиненко**. Він народився 17 січня 1891 р. у с. Хоружівка Роменського повіту на Полтавщині. У 1916 р. закінчив Житомирську школу прапорщиків. З 1917 р. – в Армії Української Народної Республіки.

Військову службу в українській армії почав у складі 147-ї пішої Воронізької дружини. 21 грудня 1917 р. переведений до 1-го Українського Вартового полку, де очолив 11 сотню 3-го куреня, а вже 14 січня 1918 р. став командиром 3-го куреня 1-го Київського Вартового полку. Пізніше служив помічником командира, потім командиром 1-го Запорозького пішого полку ім. гетьмана П. Дорошенка.

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1 – Спр. 12628. – Т. 3. – Арк. 41.

² Лівницький Микола А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 67; РДВА. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61.

³ «Свобода». – Нью-Йорк, 1980. – 24 вересня.

Ця військова одиниця була сформована у Харкові в березні 1918 р. у складі Запорозького корпусу¹.

Потім були наступи і відступи, взяття і здача Києва, бої з денікінцями і червоними, Перший зимовий похід Армії УНР тилами більшовиків і денікінців. Під час цього походу йому судилося у складі Запорозької групи командувати Збірним запорозьким кінним полком ім. Богдана Хмельницького, 2-ю бригадою 1-ї Запорозької стрілецької дивізії Армії УНР.

Командування цінувало його за мудрість, розсудливість і вміння знаходити спільну мову з будь-ким та досягати порозуміння. Напевно, не випадково саме йому Симон Петлюра невдовзі доручив виконати особливе завдання – очолити військову місію УНР для ведення попередніх переговорів із генералом П. Врангелем про об'єднання зусиль у боротьбі з червоною армією і радянською владою.

Під час перемовин вдалося швидко досягти принципової згоди про спільну боротьбу з більшовицькими військами. Проте невдовзі війська Врангеля були розбиті в Криму, а сам він з рештками армії втік за кордон. Зазнала поразки й Армія УНР.

Разом з іншими вояками І. Литвиненко опинився у Каліші. Там записався на курси старшин, де викладали генерали Всеволод Петрів, Віктор Куш та інші. Усі слухачі не втрачали надії на швидке повернення в Україну та відновлення її державності за сприяння західних країн.

На початку 1924 р. його запросив до себе у Варшаву Микола Чеботарів і згодом запропонував долучитися до таємної роботи новостворюваної спецслужби Державного Центру УНР в екзилі. Як згадував пізніше сам Іван Литвиненко, «Чеботарів оповів, що викликав мене для того, аби я поїхав на Волинь, поселився в Острозі й придивлявся, що роблять там повстанці, які ходять від поляків і

¹ Іванущенко Геннадій. Український розвідник Іван Литвиненко (до 120-річчя з дня народження) / Г. Іванущенко // Історична правда. – 2011. – 18 січня.

від нього в Україну в справах організаційно-розвідчих»¹.

Литвиненко дав згоду. Спершу він лише вряди-годи виконував якісь доручення, зустрічав кур'єрів з радянського боку і доставляв їх у Варшаву, когось переправляв через кордон в Україну, знайомився з колишніми українськими вояками. Так тривало до осені 1926 р., коли Чеботарів покликав його до себе і попросив допомогти у впорядкуванні архіву Генерального штабу УНР (не виключено, що йшлося про «архів Петлюри», який згадувався вище. – *Авт.*). Його майбутній керівник II секції привіз із табору для інтернованих українських вояків у Каліші. Це була величезна купа документів різного ґатунку, складених у понад двох десятках скринь, – накази, розпорядження, різноманітні протоколи, листи, записки, фінансові документи.

Увесь цей час Литвиненко мешкав у Чеботаріва. Невдовзі робота, яка спершу здавалася цікавою, почала надокучувати, і він висловив бажання займатися чимось конкретним, а не перебиранням паперів. Чеботарів його стримував, натякаючи, що ось-ось завершиться формування українського Генерального штабу, в складі якого передбачається створення спеціального підрозділу, який займатиметься розвідувальною і контррозвідувальною діяльністю, і тоді вже знайдеться вакансія з гарантованою оплатою, передбаченою польським Генеральним штабом. Справді, з початком літа 1927 р. структуру і персональний склад штабу затвердили. І вже у червні Литвиненко отримав першу зарплату – 250 злотих (невдовзі вона становила 350 злотих)².

Уже тоді він перебував у полі зору органів ДПУ, про що свідчать численні повідомлення радянських спецслужб. Доволі красномовною є тогочасна характеристика на нього, що міститься у документі ІНВ ОДПУ СРСР від 26 червня 1928 р. «Із відомостей, які

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 1812. – Т. 3. – Арк. 71.

² Так само. – Арк. 86.

ми маємо, – йдеться у ній, – можна, характеризуючи Литвиненка, зробити висновок, що Литвиненко, не будучи політиком, є водночас переконаним українцем-націоналістом. Не маючи іншого фаху, окрім професії солдата, відповідно, і не розраховуючи на більш-менш пристойне матеріальне становище в Польщі, Литвиненко зійшовся з Чеботарівим, який залучив його до розвідувальної роботи. Націоналістичні переконання Литвиненка та його віра, що він співробітництвом з Чеботарівим «рятує Україну від більшовиків», робили з нього безперечно відданого співробітника Чеботаріва»¹.

Тоді ж його відправили налагоджувати роботу безпосередньо на кордоні – у Могилянах, поблизу Острога. Та спершу він мав заїхати до польського розвідувального відділу у Здолбунові, де його керівник, капітан Літінський, виписав йому нові документи на прізвище Морозенко. Так починався новий етап у його житті, пов'язаний із суто розвідувальною діяльністю.

Про те, чим займався Литвиненко-Морозенко у Могилянах, можна дізнатися з повідомлення Іноземного відділу ДПУ УСРР «Про роботу У.Н.Р.» від 30 жовтня 1929 р.: «Морозенко нині здійснює лише організаційну роботу на радстороні і розповсюдження літератури. Організація на радстороні будується за принципом трійок, які ведуть розвідувальну роботу, про масові організації не думають, але мають намір створити таку мережу організації, яка б охоплювала великий район і в потрібний момент могла становити силу. Нині Морозенко цікавиться розгортанням роботи в районі Шепетівського округу і особливо Ямполья. Переправу своїх людей на радсторону Морозенко здійснює через Мощаницьку стражницю польприкордонохорони»².

Через рік Івана Литвиненка перевели з Могилян до Рівного. Дали завдання очолити і налагодити роботу центрального

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 1812. – Т. 2. – Арк. 350.

² Так само. – Арк. 4.

контрольно-розвідувального пункту на Волині. У його підпорядкуванні тепер були пункти у Корці, Лановцях, Могилянах, Костополі, Острозі, де порядкували українські старшини Яків Водяний, Яків Гальчевський, Тарас Бульба-Боровець та інші.

Пізніше Бульба-Боровець відгукнувся про нього так: «Полковник Іван Данилович Литвиненко був одним із найактивніших членів нашої організації з-посеред старшої генерації. Військовою мовою – він був наче начальник штабу... Це палкий патріот трудової України, відважний вояк, далекозорий політик, найщиріший товариш і батько вояка»¹.

По-іншому характеризували його представники радянських спецслужб, для яких він був об'єктом пильної уваги упродовж багатьох років. У документі, складеному за агентурними і слідчими матеріалами 3-го відділу ГУДБ НКВС у 1939 р., під загальною назвою «Огляд політичних військово-фашистських, націоналістичних, католицьких, молодіжних і білогвардійських партій та організацій колишньої Польщі» він згадується у розділі «Українські терористичні організації в Польщі» серед десяти найбільш активних та авторитетних діячів екзильного уряду Української Народної Республіки. Його характеристика, наведена в «Огляді», говорить сама за себе: «Литвиненко-Морозенко – син куркуля, колишній полковник петлюрівської армії. В еміграції – керівник розвідки УНР на Польській Волині. Постійно жив у Ровно. Керував розвідкою УНР в Ровно, Острозі, Здолбунові, Ракитно. Район його діяльності межував з територією трьох наших прикордонних загонів – Ямпільського, Славутського і Оленівського² на Україні. Активний та досвідчений розвідник, перекинув на радянський бік десятки агентів. Самолюбний, обмежений, алкоголік, має велику пам'ять,

¹ Бульба-Боровець Тарас. Армія без держави (Спогади) / Т. Бульба-Боровець – Львів, 1993. – С. 73.

² У документі помилка, допущена друкаркою. Мається на увазі прикордонний загін у Олевську.

пам'ятає прізвища перекинутих ним в СРСР агентів»¹. Залишається незрозумілим, як «алкоголік та обмежена людина» могла мати «велику пам'ять»?

На адресу зазначених прикордонних загонів з Іноземного відділу ДПУ УСРР надходили вказівки ретельно збирати й накопичувати всю інформацію про Литвиненка, місця його перебування, близькі зв'язки, родичів, знайомих, уподобання, звички, особливі прикмети. На нього відкрили справжнє полювання, яке тривало упродовж багатьох років, навіть після завершення діяльності у чернівецької спецслужби у 1936 р.

На початку Другої світової війни про І. Литвиненка згадав отаман Бульба-Боровець, який почав створювати на Волині й Поліссі «Поліську Січ», а згодом Українську повстанську армію. Він розумів, що без добре налагодженої розвідувальної мережі успіху не досягти. Кадри для цієї специфічної роботи відшукував з-поміж колишніх українських старшин.

Спершу Литвиненко очолював відділ розвідки Крайового військового штабу УПА-Північ. У цей час обрав собі псевдо «Євшан». Згодом командир УПА-Північ Дмитро Клячківський (Клим Савур) зрозумів, що знання і досвід 52-річного ветерана визвольної боротьби, якому дедалі більше нагадували про себе старі недуги, раціональніше використати для підготовки молодих бійців. Його призначили інструктором старшинської школи УПА «Дружинники», де він викладав шестигодинний курс «Бойова розвідка» і керував випуском старшин.

Нове заняття його захопило, та з кожним місяцем перебування у сирих землянках і на холоді давалися ознаки. Гострий ревматизм, на який захворів ще за Першого зимового походу, знову почав дошкуляти. Після особистої зустрічі з членом Центрального проводу ОУН Василем Куком (Лемішем) Литвиненко вирішив перебратися до міста і перейти у підпілля.

¹ РДВА. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 35.

Йому виготовили новий паспорт на ім'я Солончака Данила Костянтиновича і на початку 1944 р. направили до Львова, поставивши низку завдань із налагодження роботи у підпіллі.

Після звільнення міста від нацистів радянська військова адміністрація спільно з органами держбезпеки почала виявлення неблагоннадійних, тих, хто співпрацював з німцями, воював у лавах Української повстанської армії і без особливої радості зустрів повернення радянської влади. Кожного просіювали через сито НКДБ: де був, що робив, з ким воював і проти кого, і так аж до 1917 року. Невдовзі затримали й І. Литвиненка. Йому пообіцяли зберегти життя, якщо розкаже про свою діяльність у підпіллі. Не знаючи, як попередити про свій провал товаришів, арештант вирішував, що із загальновідомої інформації про себе можна повідомити, аби потягнути час і спробувати спонукати слідчих до гри за його правилами.

На допитах він розповідав про свою участь у Першому зимовому поході, життя в еміграції, діяльність уенерівського уряду і його спецслужби. Та від нього хотіли почути й інше. Розпитували про організацію підпілля ОУН і зв'язки з очільниками УПА. Він не заперечував, що мав контакти, але давав зізнання тільки щодо тих, хто вже загинув або перебував за кордоном. На певний час його випустили з в'язниці і встановили за ним стеження, маючи намір шляхом цілеспрямованого тиску, ідеологічної обробки й всіляких обіцянок схилити до співпраці й зробити своїм слухняним агентом. Та все марно.

Зрештою, оперативникам та слідчим набридло з ним панькатися і вони винесли вердикт:

«...Несмотря на то, что Литвиненко-Морозенко была представлена возможность искупить свою вину перед Советской властью, он по своей личной инициативе не предоставил нам никаких сведений по подполью ОУН-УПА, скрывает от нас извест-

ных ему оуновцев, в то же время сам эту связь с ОУН-УПА поддерживает.

ПОСТАНОВИЛ:

Литвиненко-Морозенко Ивана Даниловича,
проживающего по адресу: г. Львов, ул. Яховича, дом № 24, кв. 1
подвергнуть аресту и обыску...»¹.

Арешт санкціонували 1 червня 1946 р. Слідство тривало до кінця року і завершилося 12 грудня винесенням військовим трибуналом військ МВС Київської області смертного вироку. Але ще понад два місяці Литвиненка тримали у камері смертників Лук'янівської в'язниці. Можливо, сподівалися, що він розповість усе, про що мовчав на допитах. Не дочекалися.

Розстріляли Івана Литвиненка 17 лютого 1947 р.

Як зазначалося вище, упродовж певного періоду в підпорядкуванні Івана Литвиненка були українські старшини Яків Гальчевський, Яків Водяний, Тарас Бульба-Боровець. Про їхній насичений різноманітними подіями і драматичними поворотами життєвий шлях варто розповісти докладніше.

Сотник Армії УНР **Яків Васильович Гальчевський** (отаман «Орел», Войнаровський, Правобережець) народився 22 жовтня 1894 р. у с. Гута-Літинська (нині с. Малинівка Літинського району Вінницької області) у звичайній селянській родині. По закінченні двокласної вчительської школи з вересня 1913 р. почав учителювати у церковнопарафіяльній школі села Сахни Летичівського повіту. Про нього говорили як про здібного педагога із доброю перспективою, який прагнув виховувати учнів на засадах українського патріотизму.

Та вчителювання тривало недовго. 1915 р. його мобілізували до

¹ ГДА СБУ. – Спр. 10418. – Арк. 3 – 3 зв.

війська. По закінченні Житомирської школи прапорщиків він воював на фронтах Першої світової війни.

За героїзм у боях Гальчевського нагородили орденом Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами і бантом, орденом Святої Анни 3-го ступеня з мечами і бантом та орденом Святої Анни 4-го ступеня.

Революційні події 1917 р. внесли суттєві корективи у подальше життя Гальчевського. Він брав активну участь в українізації частин російської армії. Після демобілізації повернувся до педагогічної діяльності. Упродовж певного часу вчителював, згодом завідував школою у селі Брусленів.

Після проголошення незалежності України Я. Гальчевського обрали членом повітової шкільної ради, водночас він вступив до Українського національного союзу, згуртував біля себе однодумців і почав готуватися до антигетьманського повстання.

Як учасник національно-визвольних змагань стає відомим на початку 1919 р., коли разом з Ананієм Волинцем взяв участь у ліквідації більшовицького повстання проти Директорії – так званої Меджибозької республіки. У квітні цього ж року (вже в ранзі сотника) прийняв від отамана Ананія Волинця командування 61-м ім. Симона Петлюри піхотним полком Армії УНР. Будучи отаманом, воював проти частин Червоної армії. Оперував переважно на Поділлі й на території Київської губернії. Співдіяв з отаманами С. Карим-Яворським, Я. Байдою-Голюком, В. Лісовим, І. Трейком, М. Лихом, С. Кащуком, С. Хмарою-Харченко.

15 лютого 1922 р. Я. Гальчевський наказом Головного Отамана військ УНР призначений командиром усіх повстанських загонів і підпільних організацій Правобережної України. Він увійшов в історію повстанського руху як керівник найбільш тривалого рейду по Поділлю. Разом із своїм соратником С. Хмарою-

Харченком¹ восени 1922 р. виїздив до Варшави, де мав зустріч із начальником охорони Головного Отамана М. Чеботарівим і самим С. Петлюрою.

Наприкінці літа 1922 р. Подільська повстанська група вже неодноразово мала збройні зіткнення з продзагонами, каральними підрозділами Подільської губернської ЧК і навіть окремими частинами так званого червоного козацтва, дивізіями Котовського та Осадчого, корпусом Примакова.

Невдовзі за давнім козацьким звичаєм Гальчевський узяв псевдонім «Орел». Та для успіху справи було замало зненацька нападати і так само зникати в навколишніх лісах. Він почав удосконалювати тактику підпільно-партизанської боротьби, значне місце в якій відводилося добре налагодженій розвідці й контррозвідці. Командир повстанців мав своїх агентів та інформаторів у частинах Червоної армії (навіть на рівні командирів полків та штабів бригад), у ЧК (ДПУ), продкомісіях, серед залізничників, телеграфістів, працівників господарських установ. Налагодив мережу агентів у підпорядкованих йому партизанських загонах, які інформували його про настрої партизанів, поведінку отаманів, випадки порушення дисципліни.

Наприкінці березня 1925 р. «Орел» із невеликою групою сподвижників спробував підняти на Поділлі повстання, але це вже було марно. Тоді подався на західноукраїнські землі, що на той час були під Польщею, з наміром і надалі боротися з більшовицьким режимом, але вже у нових умовах. Для зручності оселився у волинському містечку Корець неподалік кордону, де послідовно очолював, як вже згадувалося вище, розвідувальні пункти в Корці та Лановцях під безпосереднім керівництвом Литвиненка-Морозенка².

¹ Згодом Хмара-Харченко був заарештований і проходив у документах радянських спецслужб у так званій «Справі отаманів» (1922 – 1923 рр.).

² Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1923 рр.). – С. 102 – 103; ГДА СБУ. – Спр. 5455. – Т. 1. – Арк. 49, 66; Т. 2. – Арк. 321 – 323.

Розвідкою він займався упродовж кількох років, аж поки не надійшла нова пропозиція. Таких активних старшин, як Гальчевський, керівництво ДЦ УНР намагалося постійно тримати у полі зору і якимось чином організувати для майбутньої боротьби. З цією метою Симон Петлюра ініціював заходи, щоб українських старшин брали до армії тих держав, на території яких вони проживали.

Вирішив продовжити військову освіту й подальшу службу у польському війську і Яків Гальчевський, але під іншим прізвищем. У вересні 1930 р. він став капітаном Війська Польського Войнаровським. Багато працював над собою і не зважав на спроби польських офіцерів применшити рівень підготовки українських контрактних старшин. Незабаром на вправах із тактики з'ясувалося, що знання всіх без винятку польських капітанів і майорів полку є значно нижчими, ніж у нього. Начальство помітило це і направило Войнаровського на Вищі піхотні курси для штабових старшин, які він успішно закінчив.

На початку Другої світової війни Гальчевський-Войнаровський очолював батальйон Оборони Народової «Бродниця». За 18 днів війни він виявив надзвичайну хоробрість, відзначився у боях проти німецьких військ під м. Кутно. Є згадки про те, що був представлений до найвищої нагороди Польщі – ордена «Віртуті Мілітарі». Та війна для Польщі швидко закінчилася. А для самого Якова ще й німецьким полонем.

У неволі перебував до січня 1940 р. Після звільнення за допомогою високопосадовців українського еміграційного уряду поїхав до дружини на Холмщину. Невдовзі все пережите впродовж останніх років вилилося в рукопис під назвою «З воєнного нотатника», який він розпочав ще у німецькому таборі. А потім написав книгу «Проти червоних окупантів», перший том якої 1941 р. видав у Кракові, а другий – 1942 р. у Львові, публікувався в українському журналі «Діло» та у «Віснику» Дмитра Донцова.

У 1942 – 1943 рр. колишній учасник визвольних змагань, отаман, працівник екзильної військової спецслужби Яків Гальчевський став організатором і командиром Грубешівської самооборони від поляків на Холмщині. Загинув у збройному зіткненні з боївкарями Армії Крайової у с. Пересоловичі у березні 1943 р. Похований у м. Грубешові (Польща)¹.

У розвідці ДЦ працював ще один відомий повстанець **Яків Михайлович Водяний**, очолюючи послідовно розвідпункти у м. Гусятині (протягом трьох місяців), селі Барсуки та Лановцях (з 1927 р. до 1930 р.).

Він народився в 1886 р. у м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії у багатодітній сім'ї. Дуже рано включився до громадсько-політичного життя. Протягом 1906 – 1911 рр. неодноразово арештовувався та висилався за належність до партії есерів. Перебуваючи у засланні на Далекому Сході, проводив активну громадську роботу, розповсюджував українські газети та часописи. В 1911 р. через Японію втік до Австралії, звідки повернувся на батьківщину лише в 1917 р. Після Лютневої революції працював на посаді начальника міліції м. Сміла, з 1 жовтня 1917 р. – організатор і полковий отаман «Вільного козацтва», одночасно (до січня 1918 р.) – начальник повітової міліції².

У 1919 р. був заарештований органами ЧК, засуджений до розстрілу, але врятувався втечею. У 1921 р. він керував одним із гайдамацьких загонів у Холодному Яру і діяв спільно з отаманами Ларіоном Загороднім, Юхимом Ільченком, Пилипом Хмарою та іншими.

Бойові дії тривали до 1922 р., коли внаслідок каральних дій ЧК більшість повстанських отаманів була заарештована або знищена. Водяний емігрував. У травні 1922 р. він нелегально перейшов кордон із Польщею й оселився у містечку

¹ Коваль Роман. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. Коваль. – К.: Діокор, 2001. – С. 70 – 71.

² Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. – Спр. П-29303. – Арк. 236.

Гусятин. Працював у страхових та кооперативних товариствах, писав мемуари про визвольні змагання.

Там уже в 1925 р. через міністра внутрішніх справ УНР О. Саліковського налагодив контакт із М. Чеботарівим, отримав від нього (у 1927 р.) пропозицію працювати на розвідку УНР. Спочатку відмовився, але згодом, коли ІІ секцію Генштабу військового міністерства очолив В. Змієнко, погодився і працював до 1930 р. Цікаво, що від роботи під керівництвом І. Литвиненка-Морозенка, який опікувався діяльністю уенерівської розвідки з території Польщі, Я. Водяний чомусь відмовився і зголосився працювати винятково під проводом В. Змієнка. Від І. Литвиненка він отримував час від часу лише інструктажі щодо змісту і тонкощів розвідувальної діяльності, у якій, за його власними твердженнями, мало розумівся.

Пізніше на допиті у НКВС 14 листопада 1939 р. Яків Водяний, торкаючись питання своєї безпосередньої участі у розвідувальній роботі на користь ДЦ, засвідчував: «Перед від'їздом до м. Гусятин для організації розвідпляцувки я від генерала Змієнка отримав детальний інструктаж щодо своєї майбутньої роботи. Переді мною ставилось завдання перекидання контрреволюційної літератури до Радянського Союзу, вербовка туристів для перекидання літератури, а також вербовка агентів, які б висвітлювали настрої населення у Радянському Союзі». Окрім цього, за словами Якова Михайловича, керівник уенерівської спецслужби зобов'язав його через спеціальних агентів збирати відомості щодо «співчуваючих уряду УНР» осіб на території радянської України із середовища вчителів та службовців державних закладів, їх адрес тощо. Для фальшування документів Водяний отримав завдання здобути печатку одного із райвиконкомів, що знаходився у прикордонні¹.

¹ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. – Спр. П-29303. – Арк. 38, 68 – 69, 72 – 73, 99 – 100.

А ось яку інформацію про Я. Водяного у 1928 р. ДПУ УСРР отримало через свою агентуру: «25-го лютого в поль[ський] Гусятин приїжджав старшина Петлюрівської армії Водяний Яків. Він об'їжджав всі села і містечка, де проживають укр[аїнські] емігранти. Має доручення полковника [В.] Ковальського з Варшави прозондувати настрої емігрантів на випадок війни, а також вербувати серед них працівників для офензиви і дефензиви. Кажуть, що на випадок війни його переправлять на аероплані в тил червоних, де він буде піднімати повстання»¹.

Згодом на одному із допитів у НКВС, відповідаючи на запитання слідчого щодо планів ДЦ УНР в екзилі на повалення існуючого в СРСР ладу, Водяний, посилаючись на висловлювання (у 1927 р.) Андрія Лівіцького щодо перспективних планів у досягненні омріяної мети – виборення незалежності України, зазначив, що головна ставка робилася на інтервенцію іноземних держав проти СРСР, з розрахунком на підтримку в радянській Україні симпатиків УНР. Надії на організацію великих антирадянських формувань не виправдалися, тому що провал одного або кількох учасників призводив до провалу всього підпілля, а відтак, – продовжував допитуваний, – «на даному етапі найбільш життєдіяльною буде організація контрреволюційних груп чисельністю не більше 3-5 чоловік, кожна з яких не пов'язана одна з одною...», які надси-латимуть розвідувальну інформацію до Варшави і звідти ж будуть інструктуватися щодо подальшої роботи².

Навесні 1930 р. Я. Водяний відійшов від розвідувальної діяльності, підтримуючи зв'язок лише шляхом листування з А. Лівіцьким та В. Змієнком. Але ці контакти, за його твердженням, мали приватний характер і роботи спецслужб ніяк не стосувалися. Так, у 1936 р. звернення до Лівіцького містило прохання поклопотатися

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12617. – Т. 17. – Арк. 62.

² Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. – Спр. П-29303. – Арк. 142 – 146.

і підтримати його щодо отримання польського громадянства¹.

Водночас органи ДПУ-НКВС, які вже мали інформацію про причетність Я. Водяного до діяльності уенерівської спецслужби, не полишали надії поквитатися з ним. Неодноразово робилися спроби виманити його на радянську територію. Надсилалися листи від імені давніх друзів і знайомих, які розповідали про нібито щасливе й заможне життя на батьківщині і пропонували йому повертатися додому. Але Водяний, який знав дійсний стан справ в Україні і методи роботи радянських органів держбезпеки, не вірив цьому.

З кожним роком досьє на Я. Водяного повнилося все новими й новими матеріалами. Про нього уже знали багато: місце мешкання, його найближчі зв'язки, вподобання. У перші ж дні окупації Червоною армією Волині та Галичини його знайшли й заарештували. Це сталося 27 вересня 1939 р. Перебуваючи у в'язниці, він ще плекав надію втекти, адже не раз робив це. Та більше не пощастило. До того ж чекісти вже знали майже все про нього і пильно наглядали.

На судовому засіданні Військового Трибуналу Київського Особливого Військового Округу 7 лютого 1940 р. на одне із запитань головуючого Я. Водяний відповів: «Розвідку на користь УНР я проводив для інформування уряду УНР, який потребував інформації для дипломатичних представництв у міжнародних колах. Я усвідомлював завдання розвідки. Розумію, що розвідка є таємною війною, і я в цій війні брав участь до 1930 року, але потім зрозумів, що моя боротьба проти СРСР – смішна...». Зізнання не врятувало життя колишньому уенерівському розвіднику. Вирок Я. Водяному – «вища міра кримінального покарання – розстріл, без конфіскації майна, за відсутністю такого» – був виконаний 10 травня 1940 р².

¹ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. – Спр. П-29303. – Арк. 124 – 128.

² Так само. – Арк. 238, 241.

Причетним до розвідувальної діяльності ДЦ УНР в екзилі був і вже згадуваний вище **Тарас Дмитрович Бульба-Боровець**, який писав про це так: «Полковник Іван Литвиненко мешкав тоді в Рів-ному. З наказу уряду УНР він керував українською розвідкою на польсько-радянському кордоні. Я одразу став його співпрацівником для виконання кур'єрних обов'язків. З наказу полковника Литвиненка наша молодь передавала на другу сторону директиви уряду УНР та літературу, а звідки отримувала різні матеріали, сов'єтську пресу та книжки. Ця наша робота була особливо поживлена під час великого голоду на Україні 1932 – 1933 років. Ми приносили з-за кордону цілу масу зразків «хліба», печеного з дерев'яної кори, листя, просяної лупи, буряків та інших складників... Ці експонати голоду в СРСР уряд УНР із меморандумами надсилав до Ліги Націй та поширював на весь світ, хоч той світ був на все глухий... Ми включились до антибільшовицької кампанії усією душею і проводили боротьбу всіма можливими засобами...»¹.

У своїх спогадах Бульба-Боровець зауважував, що у той період він неодноразово нелегально переходив польсько-український кордон і пробирався вглиб України до Житомира, Києва та Харкова. Він був відважним, часом аж до авантюризму, готовим до самопожертви, харизматичним лідером, здатним вести за собою. Ці риси характеру формувалися в нього у період співпраці зі спецслужбою ДЦ УНР в екзилі, але найкраще проявилися пізніше, в роки Другої світової війни, коли він виступив ініціатором створення Української Повстанської Армії.

Ємну інформацію про життя Бульби-Боровця подає «Довідник з історії України»: «Боровець Тарас (псевдоніми Тарас Бульба, Чуб, Гонта; 9. 3. 1908 – 15. 6. 1981) – український політичний і військовий діяч Н. на Волині. Деякий час працював каменярем.

¹ Бульба-Боровець Тарас. Армія без держави (Спогади). – С. 20.

У роки польської окупації Західної України проводив пропагандистську роботу на Поліссі. У 1930 заснував організацію Українське Національне Відродження. Декілька разів заарештовувався польськими спецслужбами, в 1934 – 1935 був в'язнем Берези Картузької. В 1939 – 1941 під час більшовицької окупації продовжував роботу по організації націоналістичного підпілля на Поліссі і Волині. На початку німецько-радянської війни 1941 – 1945 Б. сформував і очолив партизанські відділи Поліської Січі в м. Олевську. У лютому 1942 повстанські загони на чолі з Б. діяли в Костопільському та інших р-нах. У березні – квітні 1943 вів переговори з штабом УПА-Північ, однак пропозицію про входження його відділів в єдиний повстанський рух Б. відхилив. У липні 1943 Б. перейменував очолювані ним загони в Українську Народну-Револьюційну Армію і створив спільно з Іваном Мітрингою Українську Національно-Демократичну Партію. 18 – 19. 8. 1943 УНРА була розброєна частинами Української повстанської Армії. Наприкінці листопада 1943 (за деякими даними – 1. 12. 1943) заарештований гестапо у Варшаві і ув'язнений у концтаборі Саксенгаузен. Звільнений у вересні 1944. З 1948 жив в еміграції у Канаді... Автор спогадів «Армія без держави»¹.

Наведені вище побіжні характеристики керівників II секції та окремих її працівників свідчать про те, що вони мали багато спільних рис: отримали військову спеціальну освіту, брали участь у Першій світовій війні, були причетні до національно-визвольної збройної боротьби 1917 – 1921 рр. Окремі з них мали досвід роботи у контррозвідці, працювали в охороні Головного Отамана Симона Петлюри. Їх об'єднував патріотизм, прагнення якомога краще налагодити роботу у своєму «відомстві».

Окрім нечисленних штатних працівників спецслужби ДЦ УНР в екзилі, як уже зазначалося, у розвідці та контррозвідці працю-

¹ Довідник з історії України. – С. 82.

вали і позаштатні співробітники – представники уенерівської еміграції.

Серед найактивніших помічників слід назвати керівників товариств колишніх вояків Армії УНР та представників Військового міністра на Балканах – Василя Филоновича, в Румунії – Гната Порохівського, Болгарії – Михайла Паращука, голову товариства колишніх вояків Армії УНР, в Чехословаччині – Василя Проходу та ін.

Їхня практична діяльність полягала в організації розвідувальної роботи в країнах, що межували з УСРР; контррозвідувальної – виявлення ворожих, непевних елементів у лавах своїх товариств. Вони також долучалися до пропаганди та контрпропаганди у контексті загальної інформаційно-психологічної боротьби зі своїми політичними опонентами. Окрім цього, за санкцією свого керівництва, зокрема начальника II секції та Військового міністра, вступали у контакти із представниками іноземних розвідок, які шукали зв'язків із уенерівською спецслужбою.

Усі вони підтримували безпосередній зв'язок шляхом листування з керівником II секції і Військовим міністром, отримуючи таким чином вказівки, які координували та регламентували їхню нелегальну діяльність.

Задля об'єктивності треба відзначити, що щоденна практична робота спецслужб ДЦ УНР в екзилі здійснювалася, переважно, зусиллями саме зазначених вище осіб. Природно, що більшість із них негативно ставилися до розголосу своєї специфічної діяльності навіть у вузькому колі емігрантів. Деякі воліли приховувати це і не визнали навіть через десятки років.

Розвідпункт у Румунії, котрий організовував та здійснював розвідувальну роботу по УСРР, очолював (з 1927 р. по 1936 р.) колишній полковник Армії УНР **Гнат Єрмилович Порохівський**.

Народився Г. Порохівський 29 січня 1888 р. в селі Добра, що поблизу Умані, в родині хліборобів. Середню освіту здобув

у Києві, після чого вирішив присвятити своє життя військовій справі. Ще за царизму закінчив Вищу військову академію у Владивостоці. У роки Першої світової війни на Південно-Західному фронті – командир кінного полку 34-го піхотного корпусу. У 1917 р. він мав ранг полковника генерального штабу царської армії. Тоді ж усі свої знання й досвід вирішив покласти на справу утвердження української державності.

В українській армії – з 1917 р. Активний учасник українізації 34-го корпусу, реорганізованого в 1-й Український корпус. Сформував і очолив у вересні того ж року Чернігівський стрілецький полк ім. Гетьмана Полуботка. За Гетьманату – начальник штабу 5-го Чернігівського корпусу. Протягом 1919 р. командував 6-ю запасною стрілецькою бригадою. У 1920 р. – командир 2-ї кулеметної бригади на протибільшовицькому фронті.

За роки напруженої і запеклої боротьби за незалежність України остаточно утвердився в думці, що він зробив єдино правильний вибір і не ступить з цього шляху ні на крок. У вересні 1919 року занотував: *«Ніхто з щирих синів України не має права сказати: «Досить! Я все зробив!», поки хоча б один кланок землі, населений українцями, буде матись під чужою силою!»*¹ І відчайдушно бився з більшовицькими військами, та сили були надто нерівними. У 1920 р. вивів підпорядковані йому частини на територію Польщі, аби дочекатися слушного моменту, зібратися на силі й продовжити боротьбу.

У таборах для інтернованих полковник не впадав у відчай і всіляко намагався підтримувати дух побратимів. Відчував особисту відповідальність за їхню долю. А коли табір охопила епідемія тифу, він ціною неймовірних зусиль отримав дозвіл на виїзд усіх до Румунії, де сподівався на кращі умови для життя й лікування.

¹ Каптару В. Гнат Порохівський – син двох народів // Radio Romania International. – 21 серпня 2014 р. // http://www.rri.ro/uk_uk/.

На новому місці Г. Порохівський і надалі дбав про своїх побратимів, навіть добився аудієнції у румунського короля Фердинанда I, і той дав добро на виділення нових місць для проживання. Невдовзі співвітчизники обрали його одним із керівників Комітету допомоги українським емігрантам у Румунії. А впродовж певного часу був комісаром у справах балканських держав уряду Української Народної Республіки в екзилі. Звання генерал-хорунжого отримав в еміграції¹.

Відразу звернуло на нього увагу й керівництво уенерівської спецслужби та зробило своїм представником на румунському терені. Попри те, що тут мешкали такі визначні діячі УНР, як К. Мацієвич, С. Дельвіг, П. Мамчур, В. Трепке, Д. Івашина та інші, усе ж Г. Порохівський краще за інших знав колишніх українських вояків і, що найважливіше, розумівся на розвідці, а це тепер виходило на перший план.

Гнат Порохівський працював у контакті з румунською розвідкою і нею фінансувався. Хоча є відомості щодо отримання ним щомісячних субсидій² у розмірі 190 злотих і від польської «двуйки»³. Звітував про свою роботу безпосередньо генералу Сальському. Спілкувалися вони шляхом листування, а також підтримували зв'язок через кур'єрів. До Варшави з 1927 р. до 1936 р. Порохівський приїздив усього двічі. Як керівник розвідпункту УНР він вербував серед емігрантів, перебіжчиків та поворотчан агентуру для перекидання на територію СРСР.

Після вступу радянської армії на територію Румунії у 1944 р. чимало українців за сам факт перебування в еміграції, а особливо за участь в антирадянській діяльності поплавилися життям або свободою. Велику кількість людей заарештували і відправили до таборів.

¹ Литвин М., Науменко К., Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. – С. 218 – 219.

² Щомісячні субсидії від польської «двуйки» отримували й інші представники Військового міністра в країнах осідку уенерівської еміграції.

³ РДВА. – Ф. 453. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 15.

Така сама доля спіткала і Гната Порохівського.

Під час арешту він вихопив пістолета, аби вкоротити собі життя і не потрапити до рук співробітників НКВС, та не встиг. Його скрутили і запроторили до в'язниці. Потім було слідство, допити, звинувачення у роботі на петлюрівську, румунську, польську, німецьку розвідки... Він проходив по одній справі із П. Я. Кожевниковим.

Доживав віку Г. Порохівський у концтаборі в Мордовії, де помер від хвороб і виснаження близько 1950 р.

З румунського терену розвідувальну роботу по Україні у 20-ті й 30-ті роки минулого століття вів і представник Змієнка громадський діяч української еміграції в Румунії **Дмитро Васильович Івашина**. Він народився 25 жовтня 1892 р. у Верхньодніпровську на Катеринославщині. Працював редактором київської «Ради» та інших часописів і журналів. Талановитий журналіст, поет, письменник, Дмитро Івашина був усім відомий під літературним псевдонімом Геродот. Після Жовтневої революції емігрував до Румунії. З 1922-го, коли у Бухаресті заснували Український комітет ім. Симона Петлюри, Геродота обрали його головою. Д. Івашина працював у посольстві УНР у Румунії і, як і згадуваний вище Г. Порохівський, – на уенерівську та румунську розвідки.

Про те, що Геродот «активно співпрацює з петлюрівською розвідкою», неодноразово згадувалося в документах радянських спецслужб. Зокрема, в одній із довідок ДПУ УСРР за 1931 р. під назвою «Про діяльність Геродота» зазначається: «Геродот повідомив у Варшавський центр УНР, що ним організовані в Міа-Маре і Яссах філії військово-пресового Відділу УНР у Румунії. В філіях концентруються укр[аїнські] офіцери, які готуються до повстанської і розвідувальної діяльності на Україні»¹. В іншому повідомленні ДПУ йдеться про таке: «Геродот готує 7 чоловік

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12617. – Т. 8. – Арк. 193.

для інформаційної розвідувальної діяльності; останні будуть на іноземних пароплавах відвідувати Одесу та ін[ші] рад[янські] порти»¹.

За деякими свідченнями, розвідувальною діяльністю ДЦ УНР через Болгарію проти УСРР опікувався **Михайло Іванович Парашук** – відомий український скульптор, громадський діяч, уродженець Тернопільщини. З 1920 р. він секретар, а згодом голова дипломатичної місії УНР у Таллінні, радник представництва УНР у Литві. З 1923 р. оселився у Софії, у 1926 р. обраний головою Малої ради української еміграції в Болгарії².

Окремі дослідники наводять дані щодо діяльності М. І. Парашука на користь радянської та польської розвідок³. Але це важко сьогодні підтвердити або спростувати через відсутність відповідних документів.

У 1934 р. Парашука усунули від означеної ділянки розвідувальної діяльності, за свідченнями Литвиненка, «за розвал роботи». Замість нього призначили колишнього повстанця сотника **Якова Семеновича Малиновського**⁴, котрий згодом через те, що ним були «незадоволені поляки», також залишив цю діяльність⁵.

Про Малиновського є згадування в архівних документах радянських спецслужб. У довідці Іноземного відділу ДПУ УРСР від 28 квітня 1934 р. «Про дислокацію розвідки УНР поза Польщею» зазначається: «Колиш[ній] резидент прикордонного пункту в Корці (Польща) – Майський-Малиновський – справжнє прізвище Галюк переїхав у Софію (Болгарія) як резидент»⁶. В іншому документі, частково дублюючи попередній, чекісти дають таку характеристику Малиновському: «Справжнє прізвище

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12617. – Т. 8. – Арк. 310.

² Довідник з історії України. – С. 556; Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. / В. Павленко. – К., 1995. – С. 172.

³ Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. / В. Павленко. – К., 1995. – С. 172.

⁴ Зустрічається написання – Малинівський.

⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 10418. – Арк. 148.

⁶ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 7. – Арк. 93.

Галюк (псевдонім Майський), уродженець Волині, суворий. Коли був на Корецькому пункті, скрутив голову з пам'ятника Пілсудському. За це його перевели в Острог, хоча поляки тоді вимагали його відсторонення. За антипольську діяльність у Острозі він нині висланий і знаходиться в Болгарії (Софія, вул. Чумерна № 27), працює як представник 2-ї секції»¹.

У Франції керівництво уенерівської спецслужби цілком покладалося на **Олександра Івановича Удовиченка**. У цитованому вище документі про нього згадується так: «Представником розвідки УНР у Франції є ген[ерал] Удовиченко. Помічниками його з розвідувальної роботи значаться: Мілоцький і Морозовський. Паризька резидентура УНР підшукує і вербує людей для відправлення в Україну»².

Прізвище Удовиченка неодноразово фігурує в архівних документах радянських спецслужб. Зокрема, у «Списку визначних діячів української еміграції» про нього наводяться такі відомості: «У 1921 р. був зв'язаний з II-м Від[ділом] ПГШ. Колиш[ній] член УПСР. Командував особливою армією Петлюри. У 1925 р. клопатав про в'їзд на Україну з групою соратників. У 1927 р., за дорученням Генштабу, ген[ерал] Сальський вів з ним переговори про його повернення до Польщі, обіцяв відповідальну посаду в ПГШ і посаду начштабу армії УНР. Голова Комітету з увічнення пам'яті Петлюри і Спілки колишн[іх] воїнів армії УНР. Нач[альник] військової організації УНР у Франції. На випадок війни з СРСР намічається головнокомандуючим армії УНР. Нині є одним із найактивніших діячів УНР у Франції»³.

Найбільш яскравою постаттю із позаштатних працівників спецслужб УНР був полковник В. Филонович, котрий активно використовувався і В. Сальським, і В. Змієнком як безцінне джерело достовірної інформації про багатьох діячів уенерівської еміграції.

¹ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 7. – Арк. 118 – 119.

² Так само. – Арк. 93.

³ Так само. – Арк. 192.

Василь Захарович Филонович народився 15 січня 1894 р. у Сумах на Харківщині. В 1903 р. вступив до Сумської реальної школи, а в 1908 р. перейшов до Курської землемірної школи. В 1914 р. покликаний на військову службу, перебував у складі російської армії спочатку як звичайний вояк, а потім як старшина-поручник.

Закінчив Чугуєвську старшинську школу. В часи революції 1917 р. вступив до складу Армії УНР. Наприкінці того ж року став військовим комендантом Сумського повіту. Згодом організував там кінний полк та кілька піших сотень. Під час наступу більшовиків на Україну на початку 1918 р. був призначений командувачем ділянки фронту Ворожба – Суми – Гайворон. Під час антигетьманського повстання Директорії УНР організував Сумський курінь і приєднався до 4-го полку Окремого корпусу січових стрільців. За час військової служби дістав 12 поранень¹. На початку 1919 р. призначений старшиною для окремих доручень при ставці Головного Отамана. Улітку і восени 1919 р. брав участь у боях на більшовицькому і денікінському фронтах. Деякі дослідники вказують на причетність Василя Филоновича до військової розвідки, хоча він сам ніколи (принаймні у відомих нам джерелах. – *Авт.*) жодним словом не згадав про це². Закінчив службу в Армії УНР в ранзі підполковника у 1921 р.

Анкетні дані про себе і дружину Вероніку Филонович виклав власноручно у середині 30-х років. На жаль, він не подав більш докладні відомості, зокрема, про свою службу на початку 1919 р. старшиною для окремих доручень при Штабі Головного Отамана, участь у боях на більшовицькому і денікінських фронтах влітку і восени 1919 р., перебування разом з іншими 32-ма старшинами

¹ Вісті комбатанта. – 1987. – № 5 – 6. – С. 110 – 111.

² Див.: Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.). – С. 5.

у запіллі ворога для організації повстанського руху на Катеринослащині. Мабуть, свідомо уникає він і згадок про своє перебування у денікінському полоні в Одесі, втечу на Кубань, працю в Грузії на посаді віце-консула у військовій місії УНР в Поті¹.

А от еміграційний відтинок життя викладає вже досить вичерпно: «... По виступі з армії емігрував до Болгарії, у 1921 р. був призначений воєнним агентом Генштабу Армії УНР на Балканах. Висланий з Болгарії у 1921 р. з ініціативи місцевої влади і за попереднім наклепом у нелояльності і ворожій діяльності, потім в році 1923 січня 30 дня приїхав до Праги. Протягом нетривалого часу була проведена праця по організації вояків-українців, що осіли в Болгарії після перебування в армії Врангеля та козачому війську... Наслідком цієї роботи було закладення 12 українських громад. З року 1925 працюю як журналіст в журналах і часописах та редагую журнал «Гуртуймося». В 1933 25. XII оженився та маю сина. Закінчив високу технічну школу в Празі, відділ лісового інженерства. Є фаховим старшиною інфантерії. Ранг підполковник². Знаю мову: українську, чеську, болгарську, московську»³.

У 1923 р. Филонович був серед ініціаторів заснування «Українського військового союзу», активним членом Союзу колишніх вояків армії УНР в Чехословаччині. Продовжував роботу за дорученням військового міністра впродовж двадцятих років. Дуже влучно характеризував його колишній командир Р. Сушко: «Полковник Филонович – тверда, закінчена національна постать старшини армії УНР, з великими організаторськими здібностями, з міцною волею і розумною ініціативою»⁴.

¹ Вісті комбатанта. – 1987. – № 5 – 6. – С. 111.

² У багатьох джерелах 20–30-х років ХХ ст. В. Филонович згадується як полковник. Коли саме йому присвоїли це військове звання за архівними документами встановити не вдалося.

³ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 174. – Арк. б/н.

⁴ Цит. за: Литвин М., Науменко К., Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. – С. 95.

Вражає обізнаність Филоновича щодо різних аспектів діяльності конкретних осіб української еміграції. Поєднання її з професійним знанням конспіративних методів робили його дуже цінним співробітником, послугами котрого користувався, зокрема, і Змієнко.

Тривалий час у відповідь на цільові запити керівників військового відомства і II секції він кваліфіковано подавав відомості на багатьох представників уенерівської еміграції, виявляючи при цьому вражаючу спостережливість, неабиякий талант конспіратора, риси справжнього професійного контррозвідника. Пропоновані ним новації у таємній роботі дивували навіть досвідченого Змієнка. Складалося враження, що Филонович мав всеосяжний архів справ на представників уенерівської еміграції і не існувало такого запитання щодо конкретних осіб, на яке б він не здатний був дати вичерпну відповідь.

Стосовно такої поінформованості представника Військового міністра на Балканах з великою часткою вірогідності можна припустити, що її коріння сягає часів його роботи у штабі С. Петлюри. Звісна річ, вона була пов'язана із певними таємницями і відомостями щодо конкретних осіб, їх зв'язків і контактів, які й стали у нагоді в період еміграції. Для придбання нових даних він користувався особистими зв'язками із колишніми вояками Армії УНР.

Василь Филонович висував досить цікаві і корисні пропозиції для підвищення ефективності роботи спецслужб, про деякі з них уже йшлося у попередніх розділах. 2 квітня 1928 р. у листі Всеволоду Змієнку, відповідаючи на поставлене питання про добір «певних людей» для співпраці із спецслужбами ДЦ, він зауважував: «Перебрав багатьох – але не зупинився ані на одному, бо розумію всю вагу і значення яке б мусили мати ці люди, яким довірилася б праця – багато вимог треба було б поставити до них – головне ж певність і вміння мовчати, але... на жаль таких людей на сьогодні нема тут... Все це заставило мене подумати над виходом з цього

положення... Прийшов до висновку – організувати інформаційні відділи при представництвах В. М. (військового міністра. – *Авт.*) – ці відділи будуть надавати Вам цілий перебіг подій... еміграційного життя...»¹.

Схвально оцінюючи пропозиції Филоновича, Змієнко писав у травні 1929 р.: «Взагалі прошу Вас вжити заходів щодо зберігання відомостей на окремих людей...»². Таким чином планувалося, мабуть, створити (для зручності в роботі і дотримання конспірації) своєрідний інформаційний масив спецслужби.

Особа Филоновича надзвичайно цікава не лише в контексті розглядуваної теми, але й така, що яскраво віддзеркалює загальну атмосферу, котра панувала о тій порі в українській еміграції. Його практична діяльність – це, з одного боку, грамотна, продуктивна, сповнена самопожертви робота патріота-державника, з іншого – перманентна інтрига і протиборство з окремими уенерівськими діячами. На жаль, чимало творчих сил доводилось витратити цій людині на з'ясування стосунків.

Кілька разів Филонович писав заяви на ім'я Сальського з проханням усунути його з посади представника Військового міністра, знову образившись на когось із своїх опонентів. Конфлікти, які виникали при цьому, завдали чимало шкоди загальній справі.

Наприкінці 1928 р. кимось були поширені звинувачення щодо «непорядної поведінки» Филоновича, розтрати ним коштів, які надходили від Уряду ДЦ УНР в екзилі. Ці чутки, підтверджені деякими його недругами, призвели навіть до створення спеціальної слідчої комісії «в справі п[ана] полковника Филоновича.., обраної Загальними Зборами Празького товариства б[увших] вояків Армії

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 140 а. – Лист В. Филоновича до В. Змієнка від 2 квітня 1928 р. – Арк. б/н.

² Так само. – Спр. 176 б. – Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 27 травня 1929 р. – Арк. б/н.

УНР». Вона, у свою чергу, розбираючись із висунутими звинуваченнями, надіслала 3 січня 1929 р. офіційне звернення до Филоновича з проханням дати письмові пояснення, вказати свідків, надати документи за такими звинуваченнями:

«1) Що Ви розповсюджуєте, що дістаєте гроші від Уряду, що це стає відомо політично ворожим колам нашої еміграції, що необережно поводиться з громадськими документами (Ваші листи до Сербії, Болгарії...).

2) Що Ви без уповноважень на те Управи Товариства б[увших] вояків Армії УНР від його імені вели переговори з п[аном] проф[есором] Лотоцьким у деяких справах товариства.

3) Що Ви присвоїли собі титул представника Уряду УНР...»¹.

Василю Филоновичу довелося докласти чимало зусиль, аби виправдатися і аргументовано спростувати звинувачення. Головним наклепником у цій справі він уважав серед інших і Миколу Чеботаріва.

До речі, із багатьох листів самого Филоновича та інших представників уенерівської еміграції справді впливає його бажання перебрати більше повноважень на чеському терені, ніж було відведено компетенцією займаної ним посади. Варто нагадати, що, проживаючи у Чехословаччині, він був представником Військового міністра на Балканах і координував діяльність колишніх вояків Армії УНР у дорученому йому регіоні. Ті, на чію компетенцію зазіхав Филонович, уперто боронили свої інтереси, ображалися на нього і скаржилися Військовому міністру та своїм товаришам.

Показовим є конфлікт між Змієнком та Филоновичем, який, почавшись у 1929 р., тягнувся аж до 1938 р. Щоб збагнути його витoki, варто детальніше зупинитися на деяких подіях. Переконані,

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 176 б. – Лист спеціальної слідчої комісії «в справі полковника В. Филоновича», обраної загальними зборами Празького товариства колишніх вояків Армії УНР до В. Филоновича від 3 січня 1929 р. – Арк. б/н.

що запропонований цитований матеріал не переобтяжить працю, а буде цікавим і сприятиме кращому розумінню не лише самого конфлікту, а й атмосфери, у якій доводилося організовувати роботу спецслужб.

«Каменем спотикання» стала письмова пропозиція начальника II секції Генерального Штабу Військового міністерства ДЦ Володимира Змієнка до сотника Володимира Шевченка співпрацювати на нелегкій ниві розвідки й контррозвідки.

Особисто вони не були знайомі. Але відомості, які мав Змієнко про Шевченка, дали підставу у квітні 1929 р. звернутись із зазначеною пропозицією саме до нього, про що вже йшлося вище. Аргументуючи свій вибір, дописувач наголошував: «...До цього часу праця освідомляючого характеру була сконцентрована в одних руках на Вашому терені, в руках п[ана] Ф[илоновича]. Незручність такої постанови справи в зв'язку з виконанням п[аном] Ф[илоновичем] обов'язків довіреної особи... стає ясною... Не хочу казати про його нездатність або шахрайство, – на те не маю жодних даних, а де в чому навпаки можу лише з признанням поставитися до його праці. Просто засади праці вимагають розподілу – відділення цієї праці від праці уповноваженого...»¹.

На перший погляд може здатися незрозумілим, чому сотник Шевченко міг провадити таку роботу, а представник Військового міністра Филонович ні? Справа, швидше за все, не у посаді, а в тому, що перший жив та працював у Чехословаччині і справді, як підкреслював той же Змієнко вище, «плавав на чеському терені як риба в воді»; а другий – представляв Військового міністра на Балканах, хоча і жив у Чехословаччині. Та й зрештою, цілком вірогідно, що Змієнко просто хотів мати паралельне джерело інформації, щоб порівнювати її адекватність. Утім, висновки і пропозиція

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. Особисті документи В. Шевченка. – Спр.459. – Лист В. Змієнка до В. Шевченка від 18 квітня 1929 р. – Арк. б/н.

дописувача, висловлені у листі, були слухними, а аргументи не зовсім коректними.

Зміст цього листа став відомим Филоновичу, який був прикро вражений і образився за висловлену «недовіру», сумніви щодо його роботи. Хоча, власне, образ лист і не містив. Вже у серпні 1929 р. він радиться із Шевченком щодо змісту своєї відповіді Змієнку: «Тепер надсилаю Вам проект мого листа до Змія. Хотів би засягнути Вашу думку, щодо його змісту...»¹.

Незрозумілою залишається роль Шевченка у цьому конфлікті. Адже Змієнку довіряв Шевченко, пропонуючи йому спільну роботу у такій серйозній справі. Чим же керувався останній, коли передавав зміст листа Филоновичу?

Трохи згодом Филонович пише до Змієнка і у досить категоричній формі висловлює своє обурення. Начальник II секції у відповідь намагається заспокоїти дописувача і навіть наголошує на корисності його роботи. Але конфлікт набирає нових обертів.

Генерал Сальський – мудра людина і досвідчений керівник – знав, що обидва учасники конфлікту є людьми відданими справі. Він порадив Змієнку уладнати це непорозуміння мирним дипломатичним шляхом. Голова II секції не скористався цією порадою. Влітку 1929 р. він звернувся до ображеного Филоновича: «Довідався від генерала Сальського про існування прикрого непорозуміння, що виникло внаслідок мого листа до Шевченка в справах організації служби інформаційної на тамошньому терені (згадаймо, що саме Филонович у свій час пропонував Змієнку організувати такі відділи. – *Авт.*). Спеціально взяв копію того листа, перечитав її вже під певним кутом і признаюся, що дійсно, не знаючи мене особисто, Ви могли зробити певні висновки, що й лягли в основу того непорозуміння... Трудно в дорозі листовній запобігти

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. Особисті документи В. Шевченка. – Спр. 459. – Лист В. Змієнка до В. Шевченка від 18 квітня 1929 р. – Арк. б/н.

непорозумінням, які трапляються навіть поміж родичами та приятелями, а в даному випадку Ви навіть не посідали знання моєї натури ... Отже, дорогий пане полковнику, про жадне недовір'я до Вас тут не було й мови...» І далі автор листа, віддаючи належне інформаційній роботі Филоновича, написав слова, які згодом викликали найбільше обурення останнього: «Досить подивитися чеський том в архіві 2-ї секції, щоб оцінити Вашу працю. Так само цінить її воєнмін, котрому по заведеному звичаю я завжди відчи-тую всі листи інформаційного характеру...»¹.

Конфлікт сягає кульмінації. Филонович згуртував навколо себе уенерівських ветеранів, які з тих чи інших причин з антипатією ставилися до «кривдника», консультувався з ними, планував навіть подавати до суду. (До речі, потенційний «відповідач» Змієнко, принаймні на початку і в середині 30 -х рр., входив до складу громадського суду Державного Центру – *Авт.*). Найбільшою образою для Филоновича стало те, що в архіві II секції осіли документи з його повідомленнями. У листі до Змієнка він без усякої «дипломатії» дорікав за спробу залучити його до співпраці, наголошуючи, що писав винятково як приватній особі, а «не як шефу II-ї секції»: «... Ви, п. генерале, мою тимчасову допомогу з бігом часу ввели без мого відому уже просто в 2-гу секцію та зарахували мене в рахунок її агентів і вже як до такого робили свої вимоги... Ви трактуєте мене, як свого агента а не як людину, яка в ім'я справи взялася Вам допомогти. Бути ж агентом я не маю жодного бажання... Мені дуже прикро..., що моя з Вами приватна переписка знайшла собі місце в архіві інституції, до якої я цілковито не належу». Завершуючи свого листа, Филонович просив Змієнка повернути його листи, які «знайшли собі місце на полиці II-ї секції. Попали вони туди по недорозумінню. І я їх хочу мати у себе»².

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 177. – Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 12 липня 1929 р. – Арк. б/н.

² Там само. – Оп. 2. Особисті документи В. Шевченка. – Спр. 460 а. – Лист В. Филоновича до В. Шевченка (не датований). – Арк. б/н.

Знаючи весь попередній перебіг подій, історію стосунків і співпраці Филоновича зі Змієнком, дещо нещирими здаються докори та звинувачення, які згодом переростають в образу й зрештою у відверту ворожнечу. Як ми переконалися, існувало достатньо свідчень того, що Филонович протягом року справді пропонував надзвичайно цікаві новації для роботи очолюваної Змієнком секції, подавав цінну інформацію і робив все це без будь-яких застережень. Він навіть ображався, коли цю роботу хотіли передоручити Шевченку. Інша справа, що йому, як і всім іншим, не хотілося фігурувати в архівах спецслужби екзильного уряду.

На жаль, цей неприємний конфлікт не був останнім.

Висвітлюючи взаємини Филоновича і Змієнка, варто зупинитися ще на одному факті, котрий у певну міру характеризує атмосферу в середовищі уенерівської еміграції і разом з тим досить прозоро вказує на спроби ззовні посилити деструктивні процеси.

Наприкінці 1930 р. Филонович став учасником чергового конфлікту, кльонувши на чутки, що ширилися серед певних кіл уенерівської еміграції, про нібито його причетність до «большовицьких агентів». Цього разу він знову звинувачує в усьому не лише свого «кривдника» Змієнка, а й закидає міністрові закордонних справ Уряду УНР в екзилі Шульгіну. На що останній відреагував у листі до Филоновича від 21 грудня 1930 р.: «...Мені дійсно передавали, що до Вас з усіх боків підбираються підозрілі особи... Але ані ті, що мені говорили, ані Боже борони, я сам не мали і тіні підозріння до Вас....»¹.

Після цього конфлікту генерал Володимир Сальський, довідавшись, що Филонович у черговий раз забажав суду честі, вже вкотре «втішає» його, пояснюючи, що не варто ображатися і на Змієнка, оскільки робота останнього пов'язана з перевіркою всіх відомостей, які надходять до нього, і відмовитись від них той не

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 177 а. – Лист О. Шульгіна до В. Филоновича від 21 грудня 1930 р. – Арк. б/н.

має права як шеф відділу розвідки й контррозвідки. «Генерал Змієнко виявив готовність написати Вам листа, в якому мав би в'яснити, що він не мав на увазі чорнити В[аше] добре ім'я. Мені видається, що то був би для Вас і для справи найкращий вихід: було б реабілітоване Ваше добре ім'я і уникнуто було б скандалу в суді. Тим більше, що ледве чи цей суд... дасть Вам сатисфакцію. Ген[ерал] З[мієнко] ні в якому разі свого агента не виявить. Отже: а) без сумніву з боку Генерала Змієнка сталася прикра помилка, на що я звернув його увагу і що він визнав; б) Ви, боронячи своє добре ім'я, йшли дорогою, котра поки що не порушила інтереси нашої справи...; в) сподіваюсь, що В[аш] патріотизм і відданість УНР підкажуть Вам і далші відповідні кроки, які боронючи Ваше добре ім'я, не наражали б інтересів нашої справи...», – зауважував Військовий міністр¹.

Змієнко також не стояв осторонь і заходився залагоджувати стосунки з Василем Филоновичем: «...Жодних закидів або підозрінь про Ваш зв'язок з більшовиками... контррозвідка Центру не робила і не робить, відомостей про це не має, а тому я не міг поширювати подібні підозріння. До того ж гадаю, що основною засадою «оборони» є ж не лише безоглядне нищення злочинних елементів, але також обережне поводження та оборона людських репутацій, несправедливо взятих на підозріння...»². Останні слова керівника II секції повинні були б загасити полум'я ворожнечі. Але так не сталося і вона перейшла у затяжну, перманентну неприязнь.

Сам Филонович у той період намагається зовні поводитися як людина зважена та поміркована, але вже надто принципова і наголошує: «Працюю я з тими, хто мені вірить, а хто не довіряє, для мене просто не існують». І вже з часом, отримавши певні відомості

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 178. – Лист В. Сальського до В. Филоновича від 2 січня 1931 р. – Арк. б/н.

² Там само. – Лист В. Змієнка до В. Филоновича від 16 січня 1931 р. – Арк. б/н.

щодо особи, яка ганьбить його брудними чутками, досить відверто називає його у листі до невідомого адресата в лютому 1931 р. «гідотою Садовським»¹.

Ці та інші чвари, замішані на чутках, іноді спрямовані просто в серце військової спецслужби ДЦ УНР, свідчать, на нашу думку, про те, що вони були не лише спровоковані гіпертрофованими амбіціями, хворобливими підозрами, а й штучно і влучно впроваджені певними ініціаторами, за якими стояли спецслужби противників. Тінь підозри час від часу падала то на одного, то на іншого активного чинника уенерівської еміграції, дестабілізуючи і без того нервову та неспокійну обстановку. Як відомо, такі методи діяльності входили до планів і спецслужби ДЦ УНР, але відносно своїх недругів та опонентів, тобто ж цією зброєю нищили їх самих.

У 1934 р. Филонович знову опиняється у центрі конфлікту, в орбіту котрого були втягнуті активні діячі українських уенерівських еміграційних організацій. Зазначимо, що аналізуючи всі заплутані перипетії цих скандальних стосунків і знаючи вже напевно засоби і методи деструктивної діяльності ворожих спецслужб, шукати ініціатора подекуди було не так вже й важко. Найбільш зацікавленими у підриві авторитету, внесенні ідеологічного та організаційного «занепокоєння й заворушення» до лав української еміграції та їхніх особистих стосунків були люди, як висловлювались емігранти, «з тамтешнього боку», в першу чергу – агенти ОДПУ. І вже другим ешеленом йшли інші зацікавлені особи – представники опонентських еміграційних угруповань.

Так, на початку 1934 р. ззовні була влучно підкинута чутка про те, що Филонович «хотів продати... радянським представникам у Чехословаччині...» В. Проходу – голову товариства колишніх вояків Армії УНР у цій країні². Ця чутка ширилася дуже швидко і над-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 178. – Лист В. Филоновича до невідомого адресата (не датований). – Арк. б/н.

² Там само. – Особисті документи В. Проходи. – Спр. 317 б. – Лист В. Проходи до В. Сальського від 28 лютого 1934 р. – Арк. б/н.

звичайно дратувала самого Филоновича. Якщо зважити, що цей закид був не першим, і тим більше сама ціль була надзвичайно вразливою за своїми особистими якостями, то можна вважати цю акцію вдалою для тих, хто її планував та впроваджував.

В. Прохода не примусив себе довго чекати з відповіддю. Вже у квітні того ж 1934 р. він надіслав В. Филоновичу лист, у якому витягнув на світ божий украй небажані для адресата подробиці конфлікту із В. Змієнком, до якого, як ми пересвідчилися, були втягнуті й авторитетні уенерівські діячі. Не погребував дописувач навести і ті «красномовні» епітети, якими нагороджували В. Филонович і його однодумці В. Змієнка під час конфлікту 1929 – 1930 рр., коли останнього називали не інакше як «гадом», «змієм» тощо. Нагадав він і про погрози фізично знищити В. Змієнка. Це не було фантазією. В листах до В. Филоновича тієї доби ми справді неодноразово зустрічали такі пропозиції від певних осіб. Звідки ж довідався про це В. Прохода? Мабуть, не такими вже й щирими друзями були оті «радники» В. Филоновича.

Уперше ініціатором мирного вирішення конфлікту бачимо на решті Филоновича. Саме він запропонував Проході «...в інтересах справи... все це ліквідувати шляхом певного персонального порозуміння...», відкидаючи при цьому всі звинувачення у приписуваних йому погрозах і образах на адресу Змієнка, наголошуючи, що «ніколи, ніде і нікому подібного не казав і подібну річ вважаю паскудним наклепом»¹. Хоча, як випливає із листів Проходи, замирення не відбулося і «виведення на чисту воду» Филоновича тривало і в 1936 р.

Дуже прикро, що талановита людина витрачала свою енергію на з'ясування стосунків із такими ж знавцями своєї справи, як і

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 317 б. – Лист В. Филоновича до В. Проходи від 28 квітня 1934 р. – Арк. б/н.; Спр. 317 г. – Лист В. Сальського до В. Проходи від 7 січня 1936 р. – Арк. б/н.

він. Особливо напружуватись у пошуках істинних причин такої великої кількості конфліктів Василя Филоновича і наступних загострень стосунків, як уже підкреслювалось вище, не доводиться. Окрім тих об'єктивних ситуацій, що лежали на поверхні, були також інспіровані ззовні заздалегідь заплановані «колізії». Про подібні ситуації пише Петро Балеї: «...Хтось накручує пружину міжгромадського нап'яття, пружину ворожнечі... до неможливості. Таким чином вогонь і енергія, призначена долею на конструктивну роботу кимось тонко була перемкнута на деструкцію, на ворожнечу...»¹.

Ким скеровувався і направлявся згадуваний у наведеній вище цитаті «хтось» не важко здогадатись. Добре відомо, що ОДПУ, а згодом і НКВС розкол української еміграції шляхом компрометації найбільш авторитетних провідників розглядали як один із найбільш ефективних засобів боротьби і використовували його в той період досить активно.

Водночас у архівних документах радянських спецслужб того періоду не знаходимо відомостей, які б кидали тінь на В. Филоновича. Більше того, всі згадування про нього свідчать, що його вважали ворогом радянської влади і причетним до діяльності спецслужби ДЦ УНР в екзилі. Так, в одному з документів зазначається: «За наявними у нас даними Филонович Василь проводить розвідувальну роботу на користь УНР. Були відомості, що він має намір особисто здійснити нелегальну поїздку на Україну»². В іншому документі наводиться така інформація: «Филонович є резидентом розвідки УНР в Чехословаччині і проводить роботу на Балканах»³.

Але, незважаючи на окремі вчинки, спровоковані зовнішнім втручанням, хибні кроки, зумовлені негативними рисами харак-

¹ Балеї Петро. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки. – С. 345 – 346.

² ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 1812. – Т. 1. – Арк. 167.

³ Там само. – Арк. 171.

теру і не в останню чергу обстановкою в еміграційних уенерівських колах, все ж треба констатувати, що Василь Филонович зробив багато для ефективної роботи II секції, показав себе умілим організатором і кваліфікованим практиком у цій специфічній сфері діяльності. Попри численні негаразди, він постає справжнім професіоналом та патріотом.

Все його подальше життя було присвячене єдиній меті – продовженню боротьби за незалежність України. У 1939 р. став начальником штабу оборони Карпатської України, потрапив до угорського полону, де зазнав неймовірних поневірянь. Після звільнення переїхав до Словаччини, з 1951 р. мешкав у США. Кілька років працював головою Товариства прихильників УНР в Міннесоті, пізніше очолював Союз українських ветеранів у США. У 1973 – 1978 рр. підвищений до звання генерал-хорунжого, виконував обов'язки Військового міністра уряду УНР в екзилі. Помер у США в 1987 р. До кінця своїх днів В. Филонович найкращим державним устроєм уважав Українську Народну Республіку як демократичну державу українського народу, тому неодноразово підкреслював: «Будучи вояком, я присягав на Конституцію УНР, за неї я воював і ніколи її не зрадив і не зраджу»¹.

Попри численні згадування у різних джерелах про причетність до діяльності уенерівської спецслужби у Туреччині М. Забелло та В. Мурського, біографічні відомості про них, на жаль, досить скупі. Про **Миколу Миколайовича Забелло** відомо, що він закінчив Одеський кадетський корпус і Михайлівське артилерійське училище, служив у російській імператорській армії, був поручиком 20-ї артилерійської бригади, після революції 1917 р. вступив до лав Добровольчої армії, у 1919 р. йому присвоїли військове звання штабс-капітана. З залишками білогвардійських частин евакуювався з Криму до Туреччини, перебував у таборі для інтернованих вояків «Селеміє» в Константинополі, входив до

¹ Вісті комбатанта. – 1987. – № 5 – 6. – С. 111.

складу Товариства офіцерів-артилеристів¹.

У Туреччині М. Забелло близько зійшовся з членами української громади, став її активним членом, а коли відбулося об'єднання усіх українських осередків у одне товариство, обраний його головою. У численних листах до М. Забелло В. Сальський, В. Змієнко, В. Филонович зазвичай вживали звертання «пане капітане» або «пане сотнику». Історія з намаганням радянських спецслужб залучити його на свій бік, про що йшлося раніше, не стала перепорою для продовження тісного спілкування М. Забелло з керівниками спецслужби ДЦ УНР в екзилі. Це може свідчити, напевне, про те, що всі контакти з працівниками ДПУ він здійснював за погодженням зі своїми кураторами у Варшаві. Помер М. Забелло у 1967 р. у Стамбулі².

Нарівні з М. Забелло на користь уенерівської спецслужби в Туреччині діяв представник Військового міністра ДЦ УНР в екзилі В. Сальського **Володимир Васильович Мурський**. Він народився 1888 р. на Галичині. До початку Першої світової війни працював учителем. У 1917 – 1918 рр. активно пропагував національно-державну і культурну політику Української Центральної Ради, редагуючи разом з Іваном Липою часопис «Українське слово» в Одесі, а згодом очолюючи департамент преси і пропаганди Української Народної Республіки. Невдовзі, за доби Директорії УНР, був радником міністерства закордонних справ УНР. Згодом опинився в еміграції в Австрії, а потім у Польщі й Туреччині. На посаді представника Військового міністра ДЦ УНР встановлював контакти з впливовими діячами багатьох країн, інформуючи їх про українську справу. У Стамбулі написав і у 1930 р. видав книжку «Україна та її боротьба за незалежність» (турецькою

¹ Учасники Білого руху в Росії // Сайт історика Сергея Волкова. – База даних № 2. – 2016 // http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm.

² Там само.

мовою). Помер у Стамбулі у 1935 р.¹

Серед інших активних діячів уенерівської еміграції доволі яскравою і цікавою є постать згаданого голови товариства колишніх вояків Армії УНР в Чехословаччині **Василя Хомича Проходи**. Інтерес до нього продиктований не лише причетністю до конфлік-тних відносин із В. Филоновичем. Ця надзвичайно яскрава пос-татъ сама по собі варта уваги, тим більше, що є підстави з великою часткою вірогідності припускати безпосередній його стосунок до спецслужб ДЦ УНР в екзилі.

Василь Прохода народився 25 грудня 1890 р. на Кубані. На військовій службі з 1912 р. Прапорщиком став у листопаді 1914 р. Брав участь у боях з австрійськими військами, був у полоні, повернувся додому через інвалідність. У часи національно-визвольних змагань служив (з серпня 1918 р.) у Сірожупанній дивізії, брав участь у протигетьманському русі й боротьбі із більшовиками. Підвищений у ранг підполковника у 1920 р. У серпні та вересні 1920 р. – на посаді начальника оперативного відділу штабу 4-ї Сірої стрілецької бригади. Більш детальні дані щодо проходження Проходом військової служби викладені у його «службовому списі».

Як переконуємося, Василь Прохода мав чималий військовий досвід. Колишніх вояків Армії УНР знав непогано і тому, коли після еміграції до Польщі (листопад 1920 р.) й наступного переїзду до Чехословаччини (травень 1922 р.) його призначили головою товариства колишніх вояків у цій країні (головував з 1927 р. до 1939 р.), це не викликало заперечень.

Разом із тим, не зайвим буде підкреслити ревне ставлення Проходи до надто активної діяльності Филоновича у Чехословаччині. Він підозрював останнього у намаганні усунути його від керівництва регіональним товариством українських вояків, що, зрештою,

¹ Стрельський Г. В. Мурський Володимир // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мл – О. – С. 136.

викликало протистояння цих двох осіб, яке тривало більше десяти років¹.

Як уже зазначалося, до співпраці з II секцією Генерального Штабу Військового міністерства ДЦ УНР активно залучалися поряд з іншими голови товариств колишніх вояків Армії УНР. Тому у листуванні В. Проходи із В. Сальським, В. Змієнком міститься чимало прозорих натяків на його причетність до окремих ланок діяльності спецслужб. Не випадково, мабуть, в особистому фонді В. Проходи зберігається і лист до нього В. Сальського, в якому, зокрема, наводиться наказ Військового міністра щодо скасування (1 січня 1936 р.) II секції. Такий же лист був надісланий і В. Філоновичу². Навіщо б людині, не причетній до діяльності цього відомства, така інформація? І, нарешті, є незаперечні письмові свідчення із II відділу Генерального Штабу Військового міністерства Польщі³ і Варшавської політичної поліції щодо матеріальних видатків «особистої субсидії п-полковнику Проході (Пацовськи)»⁴.

Крім цього, є й інші згадування, що Військовий міністр Володимир Сальський неодноразово намагався залучити В. Проходу до роботи у спецслужбі і навіть обіцяв платню. Зокрема, у Подєбрадах між ними відбулося кілька розмов на цю тему. Під час цих зустрічей В. Сальський прагнув переконати В. Проходу збирати інформацію для контррозвідки ДЦ УНР в екзилі. Більше того, міністр навіть отримував щомісяця нібито для нього 100 польських злотих, але підтверджень, що той брав гроші, немає⁵.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Проходи. – Спр. № 317 б. – Лист В. Проходи до В. Сальського від 28 лютого 1934 р. – Арк. б/н.

² Там само. – Спр 317 г. – Лист В. Сальського до В. Проходи від 7 січня 1936 р. – Арк. б/н.

³ За даними другого відділу Генерального Штабу Польщі полковник Прохода у 1935 р. щомісяця отримував 100 злотих.

⁴ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. № 74412 – ФП. – Арк. 185.

⁵ Коваль Роман. Тернистий шлях кубанця Проходи / Р. Коваль. – К.–Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – С. 213.

Водночас В. Прохода щиро поважав і Військового міністра, і керівника розвідки та контррозвідки ДЦ УНР у екзилі В. Змієнка. Чим міг, допомагав. Якщо просили, давав характеристики на членів української громади, бо чи не краще за інших знав їх, ділився різною інформацією, до якої мав доступ. А щодо участі у специфічній таємній діяльності, то у нього була своя позиція. Він уважав, що через розпорошеність сил, відсутність свого війська, амуніції, фінансування можна говорити лише про об'єднання у ветеранські організації для моральної і матеріальної підтримки один одного та національно-культурної праці, а не для масштабної політичної боротьби.

Наша думка щодо причетності В. Проходи до ІІ секції може видатися дещо настирливою. Адже сам Прохода ніколи так і не визнав цього. Однак це було продиктовано певними обставинами. Справа в тому, що заарештований «Смершем» у лютому 1945 р. В. Прохода, на відміну від усіх своїх побратимів і «друзів по нещастю» (І. Литвиненка, Г. Порохівського та ін.), жодним словом не згадав про діяльність уенерівської спецслужби. Він послідовно і вперто твердив на допитах, що нічого і нікого не знає, «не причетний», «не був», «не брав участі», коли йшлося про період перебування його в еміграції. Навіть запити і перевірки НКВС нічого не встановили¹.

Лише за новітньої історії аналіз деяких документів з архівів вітчизняних спецслужб дав змогу припустити, що керівництво розвідки УНР в еміграції усе ж вважало Проходу своїм, принаймні, позаштатним працівником і надійним побратимом, на якого можна було цілком покластися. Так, у одному з архівних документів радянських спецслужб зазначається: «Агентами Змієнка в Чехословаччині [окрім інших] є: Прохода – періодично надає доповіді про обстановку з усіх питань...»².

¹ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. № 74412. – ФП. – Арк. 120 – 124.

² ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12628. – Т. 6. – Арк. 83.

Тільки особисте зізнання, а також служба у німецькій будівельній організації під час Другої світової війни стали приводом для 10-річного ув'язнення Проходи. Після відбуття покарання він виїхав до Чехословаччини (1956 р.), а згодом до США, де помер у 1972 р. Реабілітований у 1998 р.

Публікації Василя Проходи, присвячені історії української еміграції, національно-визвольним змаганням, листи з його особистого фонду, матеріали справи у НКВС дають підстави дійти висновку, що ця людина відрізнялась неабиякою витримкою, яка і дозволила вижити в таборах Гулагу.

Свого часу до діяльності спецслужби ДЦ УНР в екзилі долучився і повстанський отаман **Петро (Євстафій) Філоненко**. Він народився 12 грудня 1896 р. в селі Ємільчині Звягельського повіту (нині Новоград-Волинський район Житомирської області). Навчався у Радомиській господарській школі, потім служив у царській армії, воював на фронтах Першої світової війни. Коли ешелони з частинами Дикої дивізії генерала Корнілова прямували на Петроград для придушення революційних солдатів та матросів і проходили через цю місцевість, молодий старшина Петро Філоненко зійшов з потяга і вирішив, що з нього досить, навоювався.

У рідному Ємільчині створив куцц самооборони для підтримання порядку. За Гетьманату працював членом військового суду і в мобілізаційному відділі комендатури Новограда-Волинського займався мобілізацією юнаків до українського війська. Невдовзі створив партизанський загін і почав боротьбу з більшовицькими окупантами. Під його началом партизани руйнували відтинок залізниці Шепетівка – Коростень, нападали із засідки на червону кінноту.

Швидко розголос про отамана Філоненка пішов округою. Він активно діяв у районі Коростеня – Овруча – Новоград-Волинського. У 1919 р. з'єднався з Дмитром Соколовським й упродовж певного часу воював у лавах його повстанської бригади, отримав

ранг сотника. Після налагодження стосунків із штабом Дієвої армії УНР кожен отримав наказ іти на свій терен і продовжувати боротьбу в запіллі ворога.

Невдовзі Філоненко потрапив у полон до більшовиків, які піддали його тортурам. З-під варти йому вдалося втекти, але поранення і катування не минули безслідно. На покалічене око він не бачив, не слухалася й одна рука. Та це його не зупинило від подальшої участі у партизанській боротьбі.

Згодом на чолі наново сформованого загону він приєднався до 6-ї стрілецької дивізії полковника Безручка, у складі якої взяв участь у Першому зимовому поході. На Поділлі й Волині його часто використовували як розвідника, оскільки він добре знав навколишню місцевість і тамтешніх мешканців.

Коли українське військо після відступу перейшло за Збруч і опинилося у польських таборах для інтернованих, Петро Філоненко вирішив боротися далі. Він повернувся на Волинь, де вже цілеспрямовано діяв під керівництвом розвідного відділу Партизансько-повстанського штабу Юрка Тютюнника.

Не раз він переходив кордон із Польщею для побачення з генерал-хорунжим і обговорення подальшого плану боротьби й не раз застерігав отамана та його оточення від можливого проникнення до штабу агентів ЧК. Великий повстанський і життєвий досвід навчив його не лише самому вести конспіративну роботу проти ворога, а й виявляти зрадників у своїх лавах.

Упродовж певного часу він ще партизанив на Волині. Повернувся до Польщі у 1924 р. Невдовзі його залучили до роботи у II секції Генерального штабу Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі. Він активно діяв спершу під началом Миколи Чеботаріва, а потім – Всеволода Змієнка, котрі характеризували його як «надзвичайно хороброго старшину, який, виконуючи покладені на нього штабом завдання, не один раз переходив із своїм загonom польсько-совєтський кордон і громив у глибині окупованої України

чрезвычайки та советську міліцію»¹.

У 1925 р. Всеволод Змієнко дає йому посвідку уповноваженого Воєнно-історичного товариства «Охорони козацьких могил на чужині». Як голова Братства охорони козацьких могил на Волині він створив гуртки і товариства в Корці, Межиріччі, Костополі, Здолбунові, Острозі, Глинську та інших містах. За його участі були знайдені й реставровані могили козаків, що полягли в 1919 – 1920 рр. у боротьбі за Україну². Водночас розвідник здійснював й іншу діяльність в інтересах унерівської спецслужби.

Його активність не лишилася непоміченою для радянських органів державної безпеки. У 1930 р. агентура ДПУ зафіксувала його приїзд із Рівного до Ракитного. «Філоненко Євстафій прибув у Ракитне, – йшлося в одному з повідомлень, – для створення мережі петлюрівських агентів, які передбачаються для посилення на радсторону з к[онтр]-р[еволюційною] літературою і для розвідувальної роботи. З цією метою Філоненко має намір вербувати людей серед б[увших] петлюрівців... Крім цього, Філоненко має завдання створити на ділянці Костопольського і Сарненського повітів див[ерсійну] групу для майбутньої роботи на радстороні...». А наприкінці цього документа зазначається: «Філоненко давно нам відомий як активний петлюрівський розвідник, зв'язаний з поляками. В останні роки Філоненко не проявляв себе, а нині він очевидно працює від Литвиненка-Морозенка, оскільки нещодавно був у Рівному»³.

З урахуванням цього органи ДПУ взяли П. Філоненка у розробку. Вони спробували переконати його за допомогою рідного брата, аби повертався в Україну. У такий спосіб хотіли виманити повстанського отамана і вчинити з ним так, як із Юрком Тютюнником. Та все марно.

Ані переслідування з боку радянських спецслужб, ані заборона

¹ Коваль Роман. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – С. 180.

² Там само.

³ ГДА СЗР України. – Ф. 1. – Спр. 12617. – Т. 1. – Арк. 430 – 431.

від польської влади мешкати на Волині як «національно небезпечному елементові» не похитнули переконань Петра Філоненка. Таку заборону йому оголосив повітовий староста у 1939 р. І тоді сорокап'ятирічний український патріот знову взяв до рук зброю.

Керівник Українського визвольного війська полковник Вільного Козацтва Голуб призначив Філоненка організатором антибільшовицьких повстанських груп у районі Овруча. Згодом він був підвищений до рангу полковника й отримав посаду отамана Другої округи, що охоплювала терени Волині.

До 1945 р. Петро Філоненко воював в Українській повстанській армії. Після Другої світової війни емігрував до США, де помер 1 серпня 1960 року і був похований у містечку Саут-Баунд-Брук.

Людей, схожих на Проходу, Филоновича, Порохівського, Філоненка було чимало в середовищі уенерівської еміграції. Всі вони – різні за характерами, але об'єднані спільною метою, сприяли роботі екзильної спецслужби.

Отже, у військовій спецслужбі екзильного уряду працювали люди із значним життєвим і фаховим досвідом. Більшість із них була обізнана зі специфікою оперативної діяльності. Проте були й відмінності, які, зрештою, спричинили логічну «ротацію» кадрів керівників II секції Генштабу.

Оповідь про головних дійових осіб, що склали кадрове ядро II секції та позаштатних працівників, не може бути однаковою як за обсягом інформації, так і за якісним складом архівних матеріалів. Це зумовлено винятково джерельною базою, а не політичними симпатіями авторів. Проте, на нашу думку, представлені персоналії в цілому дозволяють скласти уявлення про суб'єктивні чинники у формуванні концепції діяльності розвідки та контррозвідки екзильного уряду, а також зрозуміти, чийми зусиллям і в якій атмосфері здійснювалася щоденна робота. Як переконуємося, відцентрові, руйнівні процеси, політична нестабільність, внутрішні чвари

негативно позначилися як на роботі спецслужби, так і стосунках між її працівниками.

Уривки з листування головних дійових осіб військового відомства ілюструють поступовість напрацювання нових форм і методів його роботи, пристосованих до нових завдань та умов перебування в еміграції. З особистих листів дізнаємося, з якими труднощами стикалися штатні та позаштатні працівники, коли, перебуваючи далеко один від одного, у різних країнах, вони мушили виробляти єдино правильну і можливу для тих умов програму дій та реалізувати її заради досягнення кінцевої мети – підготовки ґрунту для повернення на рідну землю.

РОЗДІЛ 6.

**З ДУМКАМИ ПРО МАЙБУТНЄ:
ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ВІЙСЬКОВОЇ СПЕЦСЛУЖБИ
ДЦ УНР В ЕКЗИЛІ**

Відповідно до наказу «Головної Команди війська і флоти УНР» № 1 1 січня 1936 р. II секція Генерального Штабу Міністерства військових справ була ліквідована. Цей документ визначав майбутню долю архівів підрозділу, всі матеріали яких належало знищити¹.

Однак скасування інституції, яка забезпечувала розвідувальну та контррозвідувальну діяльність екзильного уряду, не стало остаточною крапкою. Ще певний час, практично до початку Другої світової війни, під керівництвом Військового міністра та колишнього голови II секції проводилася робота, аналогічна до тієї, що здійснювалася у надрах Генштабу. Вона зводилась до вжиття окремих заходів локального характеру й ініціювалася чільними особами ДЦ. Окремі ділянки, якими ще донедавна опікувалось військове відомство, перейшли до компетенції інших міністерств Державного Центру. 12 січня 1937 р. Володимир Сальський писав до Василя Проходи: «Міністерства Преси і Пропаганди (проф[есор] Роман Смаль-Стоцький) і Внутрішніх Справ (проф[есор] Андрій Яковлів) мають відповідно до своїх ресортів провадити серед еміграції свою працю. На їх просьбу я погодився, щоб Представник

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Проходи. – Спр. 317 г. – Арк. б/н.

Військового Міністерства... взяв участь у цій праці на місцях... Зарядження згаданих вище Міністерств буде переважно через мене»¹. Отже, Сальський не відійшов від роботи, а з певних причин, призупинивши діяльність спецслужби у надрах військового міністерства, переніс її за напрямками до інших міністерств.

Слід зазначати, що за рік до ліквідації II секції, коли робота її вже була дещо уповільнена, побачила світ (1935 р., № 24, 25, 26 часопису «Габор») цікава не лише з суспільно-політичного, але і з фахового погляду стаття Івана Вислоцького «Майбутня державна езекутива в Україні» (організація і праця розвідчо-поліційних установ в Україні після звільнення від окупації)».

Автор статті, колишній співробітник військової розвідки УГА, присвятив чимало часу, сил і знань, аби докладно викласти історію розвідки періоду 1919 – 1923 рр.² Більша частина праць Вислоцького написана у міжвоєнний період. Цього колишнього військового без перебільшення можна вважати істориком, аналітиком та теоретиком діяльності українських спецслужб. Звертаючи свої погляди у минуле, Іван Вислоцький мріяв і про їхнє майбутнє, виробляючи пристосовані до нової ймовірної обстановки в умовах «України, звільненої від окупації».

Сам автор на першій сторінці пояснює спрямованість своєї праці: «Кілька уваг і заміток до організації державної езекутиви: військової і політичної, поліції та жандармерії в Україні, після звільнення від червоної московської окупації». Якщо навіть не зважати на викладений у статті матеріал щодо майбутнього спецслужб, цінність її стає очевидною вже з перших рядків, коли аналізуються хиби та помилки «розвідчно-поліційної служби в 1917 – 1920 рр.», («...неувага до розвідчно-поліційної служби, що

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Проходи. – Спр. 317 е. – Лист В. Сальського до В. Проходи від 12 січня 1937 р. – Арк. б/н.

² Див. Вислоцький І. Розвідча служба // Українська Галицька Армія (матеріали до історії) / [Д. Микитюк]. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 354 – 359.

приносило велику шкоду як війську, так і нашому державному апарату» тощо). А далі, перераховуючи інші труднощі організації та функціонування спецслужб, Вислоцький наголошує: «...Армія УНР мала політичну розвідку, але її виконували установи, що властиво мали б повнити військову розвідку. Не було тайної поліції, не було й інших установ служби безпеки, що так необхідні державі».

Аналізуючи перераховані хиби і недоліки, Вислоцький пропонує інакше організувати нові спецслужби з доречною та необхідною, на його думку, структурою, організацією і завданнями. Пише він і про стратегію у майбутньому підборі фахівців, повністю виключаючи при цьому використання «персоналу з большевицьких установ», що, як вважає, надто небезпечно.

Є цікаві пропозиції і щодо зосередження управління спецслужбами майбутньої держави в одному центрі («уряді чи міністерстві державної безпечности»). Автор пропонує диференційовано підходити до такого делікатного і складного питання, як притягнення до відповідальності певних осіб за вчинення антидержавних та інших злочинів, а також звертає увагу на заходи запобіжного характеру.

Реалістично аналізує автор і «небезпечний спадок», який отримає нова національна спецслужба від радянської держави. Під цим спадком він має на увазі «молодь, виховану в комуністичному дусі., затруєну ненавистю до нас...». Старше покоління, «виховане в наших засадах», на яке, на погляд І. Вислоцького, можна було б спиратися, «майже вигинуло....»¹.

Через 14 років після поразки національно-визвольних змагань в Україні І. Вислоцький визначав головні пріоритети в організації спецслужб майбутньої нової української держави, виокремлюючи

¹ Див.: Вислоцький Іван. Майбутня державна езекутива в Україні / І. Вислоцький // Табор. – 1935. – № 24. – С. 31 – 33.

відразу один із головних напрямів роботи – правильне інформування уряду й вищого командування про реальний стан справ і загроз, що існують у світі. Для сучасних спецслужб це, як відомо, головний напрям їх діяльності.

У фондах архівів зустрічаємо листи-роздуми провідних діячів Державного Центру, не датованих, але написаних, вірогідно, у 1937 р., де вони звертаються у своїх спогадах до далекого і близького минулого, мріють про майбутнє та ті молоді сили, які заступлять їх – досвідчених ветеранів в боротьбі за незалежну Україну. Так, у фонді особистих документів В. Филоновича міститься лист до невідомого адресата, приводом для якого стали відомості з радянської України про існування там симпатиків та активних продовжувачів уенерівської ідеї¹. Це своєрідний аналітичний висновок-прогноз щодо можливого перспективного розвитку подій, розрахованого на потенціал патріотично налаштованої молоді в радянській Україні, готової до подальшої боротьби і продовження тієї справи, котру всіма можливими засобами за межами рідної землі втілювали у життя такі люди, як Сальський, Змієнко, Филонович, Чеботарів, Литвиненко-Морозенко, Водяний, Прохода, Порохівський та багато інших. Високо оцінювати реальність цих прогнозів, ураховуючи тодішню геополітичну ситуацію у світі, і, тим більше, достовірність отриманих з УРСР відомостей, мабуть, не варто. Проте очевидна ілюзорність не применшує їх ваги з погляду тієї світлої мети, котру впродовж десятиліть плекали та виборювали згадані нами люди.

Отже читаємо рядки, написані рукою представника Військового міністра ДЦ УНР в екзилі на Балканах Василя Филоновича: «...Останній місяць пройшов в гарячкових студіях того всього, що

¹ Нам не вдалося встановити, хто був автором відомостей чи листа про потенціал молодих уенерівських симпатиків на теренах радянської України. Не варто відкидати і можливість, що така інформація була штучно впроваджена до уенерівських кіл органами держбезпеки УРСР. – *Авт.*

робиться, і що думається там (на Україні. – *Авт.*). Всебічні інформації, фахово перевірені, довели до сенсацій надзвичайних. Варто жити, боротися і працювати. Варто життям навіть ризикувати, знаючи, що справа вже загинути не може...». І далі, аналізуючи наявний потенціал для продовження боротьби, продовжує: «Молоді, правда, у нас обмаль, але вистачить п'ять – десять «інструкторів», молодших од нас з Вами, а маси молоді не тут, на еміграції, і навіть не в Галичині – Б[укови]ні, а тільки там на нашій Україні... Цікаво, що найпевніші інформації маємо про настрої власне молодшої генерації на Україні. Старше громадянство встигло тільки передати молоді наші традиції, але здебільшого не втрималось на поверхні, бо не могло пристосуватися до нових обставин життя. Натомість молодь, вихована в тих жахливих обставинах, прийняла інші методи боротьби, не хоче вже вмирати, а хоче жити й боротись тільки за Україну... В скорому часі почувєте про нову хвилю втікачів активних; на них треба буде звернути особливу увагу, бо то наша молодь, що зберегла своє ідейне обличчя в жахливих обставинах «московського виховання». В контакт з нашими молодими державниками та молодь допоможе нам увійти нарешті в землю обітовану», – оптимістично висловлювався Филонович.

Насамкінець, спираючись на досвід, отриманий за роки діяльності в еміграції, зокрема і у військовій спецслужбі ДЦ УНР в екзилі, дописувач наголошує: «Мусимо мати «таємничі міни»... Ми тут вже зрозуміли цю необхідність і будемо суцього обережні. Іншими словами, «війна на Сході буде залежати не від імперіалістичних держав», як гадають наші есери, а в значній мірі від порозуміння між «еміграцією» та Україною»¹.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 184. – Арк. б/н.

Оптимістичні сподівання Филоновича, звичайно, не мали під собою реального ґрунту і їм о тій порі та й в найближчій перспективі не судилося здійснитися. Сценарій подій розгортався у протилежному від омріяного ним напрямі й відповідно коригував поведінку та діяльність кожного, зокрема й уенерівської спільноти в цілому.

У 1937 – 1938 рр. робота окремих чинників екзильної спецслужби зводилась здебільшого не до цільових операцій чи акцій, а до локальної відсічі або наступу на окремих ділянках ідеологічного фронту. Продовжуючи листуватися, вони обмінювалися інформацією щодо певних осіб, подій та фактів. Сальський, як і раніше, звертався до Филоновича з проханнями підтвердити певність або непевність конкретних осіб, належність їх до військових формувань УНР тощо.

Листи цього часу відзначаються вже більшою законспірованістю. В них переважають натяки, менше конкретних характеристик близького оточення, опонентів та подій у світі. І в той же час, як і раніше, спостерігається відданість своїй роботі. У багатьох посланнях є згадки про роботу «на тому боці», відправку «туди» (в Україну), навіть у той час, пропагандистської літератури і часописів. Чиїми зусиллями проводилась така робота, залишається лише здогадуватися. У нас щодо цього свідчень, на жаль, немає.

В окремих дописах провідних уенерівських діячів містяться й не виправдано оптимістичні сподівання щодо близької перспективи повернення на рідну землю. Так, у вітальному листі Голови Державного Центру УНР в екзилі Андрія Миколайовича Лівицького напередодні Великодня (11 травня 1938 р.) до редакції журналу «Гуртуймося» читаємо: *«Розвиток подій йде в напрямку, що в недалекому майбутньому неминуче допровадить нас до щасливої можливості святкувати Велике свято на власній землі, в незалежній Державі Українській...»*¹.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 184. – Лист А. Лівицького до В. Филоновича від 11 травня 1938 р. – Арк. б/н.

На відміну від цитованого вище допису В. Филоновича, та й власне останнього «прогнозу» А. Лівницького, розпачливе послання представника Військового міністра на Балканах своєму шефу В. Сальському в червні 1938 р. яскраво свідчить про той стан, у якому опинилися найбільш активні співробітники розвідувального відомства: «...Переживаємо тут тривожні дні й коли піде чутка про те, що «ластівки» вже або летять, або вже й прилетіли з Лубянки то здається, що й нам не так вже далеко до «відпочинку» в ній. Взагалі ж становище нас всіх українців надніпрянців є таке, що над ним варто б було нашим в[еликим] чинникам подумати заздалегідь щоб не було потім запізно. Дуже просив би Вас, поділитися своїми думками в цій справі й дати певні вказівки...»¹.

У таких умовах була поставлена крапка у діяльності спецслужб ДЦ УНР в екзилі. Активна робота, розпочата після смерті С. Петлюри та утворення II секції у Генеральному штабі Військового міністерства, підійшла до свого логічного кінця.

Микола Лівницький з цього приводу писав у праці «ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками»: «Треба ствердити, що штаб генерала Сальського до кінця 30-х років не пожвавлював, а навпаки сповільнював темп і розмір своєї діяльності. До цього спричинилися змінені міжнародні відносини і змінена ситуація у внутрішніх українських відносинах. У зовнішній ділянці все більшу роллю почала відігравати гітлерівська Німеччина, а увага українських політичних сил скеровувалася більш в антипольському, ніж в антисоветському напрямку. Це справи, які вимагають окремого обговорення»².

Гітлерівська Німеччина, яка поступово починала домінувати в Європі, не була серед симпатиків ДЦ УНР і відповідно не знахо-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 184. – Лист А. Лівницького до В. Филоновича від 11 травня 1938 р. – Арк. б/н.

² Лівницький Микола. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 32.

дила прибічників серед уенерівської еміграції. Провідники Державного Центру в питаннях майбутнього України орієнтувалися на західних союзників Польщі. Крім того, як переконує Андрій Лівіцький, «уряд УНР мав відомості з довірочних джерел, що Німеччина Гітлера заключить договір приязні з СРСР, а пізніше, якщо ця «приязнь» минеться, матиме щодо України виразно колоніальні пляни...»¹. Члени уряду в екзилі, інші діячі прагнули уникнути «зустрічі» окупаційних німецьких військ у Польщі і здійснили спробу виїхати з Варшави на початку вересня 1939 р. Водночас певній частини уенерівської еміграції, яка перебувала у Франції та Чехословаччині, не пощастило вчасно вирватися з цих країн. Це призвело до сумних наслідків. Так, зокрема, Олександр Шульгін був заарештований і майже рік перебував у німецькому концтаборі.

У ніч з 6 на 7 вересня 1939 р. 15 осіб, які належали до Державного Центру УНР в екзилі – уряду та інших інституцій, виїхали з Варшави у напрямку Румунії. Серед них були і генерал В. Сальський, його ад'ютант В. Шевченко, Я. Фартушний та інші. Але шлях їх втечі був недовгим. Назустріч уже просувалися радянські війська. І тоді вони змушені були повернутися до Варшави.

За час війни й у повоєнні роки лави ДЦ порідшали. Хтось перейшов до інших еміграційних угруповань, хтось взагалі облишив активну політичну діяльність, багато провідників пішло із життя. Деякі колишні вояки Армії УНР, активні працівники екзильної спецслужби емігрували до США, Канади та інших країн.

Роботою, аналогічною тій, що проводила у досліджуваний нами період спецслужба ДЦ УНР в екзилі, між 1941 і 1991 рр., займалися, але вже дещо іншими методами і в іншому вигляді їхні наступники. Вона зводилась переважно до вивчення процесів, що відбувалися у політичному, господарському й культурному житті

¹ Лівіцький Микола. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С. 63 – 64.

України, організації радіопередач українською мовою, що транслювалася на територію УРСР, пересилання літератури, контактів з українцями, які прибували на Захід, та з так званими «неповоротцями», про що написано у дослідженні Я. Рудницького «ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками»¹.

За океаном дожили до похилого віку колишній представник Військового міністра на Балканах Василь Филонович, голова товариства колишніх вояків Армії УНР у Чехословаччині Василь Прохода, один із керівників спецслужби Володимир Шевченко, відважний і незламний розвідник Петро Філоненко, у Франції – керівник розвідувального сектору Василь Недайкаша. Перший голова II секції Генштабу Микола Чеботарів закінчив своє тривале і багате на події життя в Ульмі (Німеччина). Дочка Всеволода Змієнка Галина мешкала в Монреалі. Зберігають пам'ять про батьків і дідів у своїх українських еміграційних осередках діти й онуки уенерівських мрійників та палких патріотів, які, опинившись поза межами своєї рідної батьківщини, не припинили боротьби, зберігали ідею та символи незалежності України.

¹ Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. – С. 42 – 45.

ПІСЛЯМОВА

З далекої відстані ХХІ століття зазирнули у той час, коли розкидані по усьому світу колишні вояки Армії УНР намагалися продовжити боротьбу, розпочату у часи визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Змушені піти на еміграцію, вони не припинили боротьбу, не зреклися своєї мети – вибороти волю і незалежність Батьківщини.

Сьогодні ми намагаємось відновити в історичній пам'яті події тих далеких років, життєписи, професійні «ліфти» людей, чия доля тісно сплелася з нашою історією. Багато років ми або не знали про них, або ж робили вигляд, що їх не було взагалі. Та, зрештою, життя все розставило на свої місця і нині маємо змогу чесно переглянути всі сторінки нашого минулого. Багато свідчень та документів знищено і втрачено, однак в архівах України, Росії, Польщі, інших країн зберігається безліч матеріалів, які рано чи пізно дадуть нам відповіді на всі запитання та позбавлять нашу непросту історію темних і білих плям.

Мовою документів та свідчень безпосередніх учасників подій автори представленої роботи намагалися відтворити атмосферу складної міжвоєнної доби, підняти завісу над багатьма маловідомими фактами та подіями. Специфіка теми зумовила необхідність опрацювання великого масиву архівних матеріалів, коли авторам доводилося віднаходити інформацію серед багатьох джерел, аналізувати розрізнені факти та складати з них цілісну картину.

Військова спецслужба ДЦ УНР в екзилі була створена ще

у 1921 р. Після п'ятирічної перерви, зумовленої об'єктивним реаліями, вона відновила свою діяльність у 1926 р. в складі II секції Генштабу Військового міністерства екзильного уряду і працювала до початку 1936 р.

Діяльність уенерівської розвідки та контррозвідки підпорядковувалась головній меті – забезпеченню ефективного функціонування екзильного уряду й зумовлювалась низкою обставин перебування в еміграції на території кількох іноземних держав.

II секція взаємодіяла зі спецслужбами Польщі, Румунії, Франції, Японії тощо. Рівень цього партнерства залежав від збігу інтересів до здобуття певної інформації щодо СРСР і, не в останню чергу, від розмірів матеріальної підтримки. В цьому контексті польська «двуйка» посідала чільне місце. Хоча в досліджуваній період залежність спецслужби ДЦ УНР в екзилі від польських колег була більшою, ніж у 1921 р., варто підкреслити, що за будь-яких обставин пріоритетними для неї все ж залишилися завдання, продиктовані власною метою та потребами.

Повсякденна робота уенерівської розвідки та її взаємодія з відповідними структурами інших країн були предметом пильної уваги радянських органів державної безпеки, які розробляли цільові спецоперації проти неї, насаджували свою агентуру у всіх українських еміграційних осередках, намагалися використати їх як своєрідний плацдарм для проникнення до спецслужб інших країн.

Проаналізовані у цьому дослідженні документи та матеріали дають змогу дійти висновку, що двобій між добре налагодженими і фінансованими органами ДПУ-ОДПУ-НКВС та розвідкою і контррозвідкою ДЦ УНР був нерівним. Але екзильна спецслужба достойно і мужньо протистояла ворогові, у багатьох випадках завдала йому відчутних ударів, нейтралізувала маніпулятивні акції, спрямовані на розкол української еміграції тощо. Рівень професійної діяльності штатних і позаштатних співробітників II секції Генштабу військового міністерства ДЦ УНР в екзилі був значно

вищий, ніж у їх попередників – розвідників і контррозвідників Партизансько-повстанського штабу, який очолював Ю. Тютюнник.

Люди, які працювали в міжвоєнний період у спецслужбі екзильного уряду, пройшли непростий життєвий шлях – Перша світова війна, національно-визвольні змагання, еміграція, де вони намагалися розпочати новий етап у боротьбі за волю України. Як важко не складалась б доля кожного з них, вони залишалися патріотами, віддали Батьківщині всі свої сили, таланти, зрештою, своє життя. Кожен з них – непересічна постать, варта не лише нашого захоплення, але й розуміння і співчуття. Ми повинні вдячно схилити перед ними голови за їхню мужність і твердість.

Незважаючи на поразку у визвольних змаганнях, добровільні вигнанці з рідної землі – українські емігранти – не втратили сподівань здобути державність України. Вони продовжували плекати мрію побачити свою Батьківщину вільною. Справді пророчим стало висловлювання, наведене в одному з аналітичних документів уенерівської еміграції за 1933 р.: *«...Голод і вимирання української людності фізично нас непокоїть. Але з цього непокою зростає не розпач, а надія, що в свій час духовність українського народу збільшить й ту фізичну відпорність та міць його настільки, щоб вибороти й закріпити власну державність і назавжди звільнити своє майбутнє від винищуючих систем та задумів чужинецької державності»*¹.

Праця української еміграції, а серед неї й уенерівської, не була марною. Її активні діячі чесно і наполегливо боролись за незалежну Україну. Проте на тому історичному етапі перемогти не змогли, але вони наблизили цю перемогу. В 1991 р. Україна стала незалежною державою. У цьому заслуга не тільки сучасного покоління патріотів, а й їх попередників, які крізь роки пронесли віру у світле майбутнє своєї Батьківщини.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1876. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 24.

У Києві в Маріїнському палаці 24 серпня 1992 р. останній Президент УНР в екзилі М. Плав'юк відповідно до рішення надзвичайної сесії УНРади (14 – 15 березні 1992 р.) передав Президенту України Л. Кравчуку прапор Державного Центру УНР та державну печатку. Тодішній Голова Верховної Ради України І. Плющ прийняв символ державної влади – цінні клейноди доби гетьмана Івана Мазепи.

Після цього остаточно припинив свою діяльності ДЦ УНР в екзилі, що функціонував згідно з постановами Трудового конгресу України. Військова спецслужба, котра була об'єктом нашої уваги у цьому дослідженні, на певному відтинку часу існування ДЦ УНР відіграла відведену їй роль, в міру своєї компетенції та можливостей сприяла продуктивній праці у енергійської еміграції.

Відновлення в історичній пам'яті подій і фактів, замовчуваних або фальсифікованих у минулому, підняття нових пластів маловідомої або ж зовсім невідомої інформації ще раз переконують нас в тому, що в історії ніколи не можна перегорнути останню сторінку.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Агабеков Г. – 15, 77, 78, 79, 82
Андрієвський Д. – 36, 101
- Базяк І. – 40
Байда-Голюк Я. – 183
Балей П. – 153, 154, 210
Барвінський Б. – 166, 250
Безручко К. – 160
Безручко М. – 22, 146
Білоконь С. – 13
Брусський Я. – 12
Бульба-Боровець Т. – 14, 59, 179, 180, 182, 190, 257
- Валійський А. – 39
Вегухів М. – 42
Вислоцький І. – 222, 223
Вітос В. – 53
Вішка О. – 12, 26
Вовк А. – 142
Водяний Я. – 71, 72, 73, 98, 163, 179, 182, 186, 187, 188, 189, 224, 256
Войнаровський Я. – 182, 185
Войцеховський С. – 53
Волинець А. – 164, 183
Волобуїв, – 103
Воскресенська (Рибкіна) З. – 100
Врангель П. – 78, 176, 199
Вронська Т. – 12
- Галаган М. – 101
Гальчевський Я. – 72, 171, 179, 182, 183, 184, 185, 255
Галюк Я. (Малиновський) – 196
Геродот (Івашина) – 195
- Гітлер – 132, 228
Голубович В. – 103
Гольдштейн Е. – 82
Гризодуб Р. – 149
Грушевський М. – 103
Гуттра – 56
- Дельвіг С. – 194
Денисенко-Сулима А. – 141
Денікін А. – 78
Дітківський – 73
Дідченко-Задунайський Д. – 142
Добровольський О. – 170
Донцов Д. – 141, 185
Дорошенко Д. – 141
Думін О. – 141
- Свтимович В. – 141, 142, 143, 156
Свшан (Литвиненко І.) – 180
Среміїв М. – 116
- Забелло М. – 78, 79, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 95, 96, 211, 212
Завадський В. – 137, 138
Загородній Л. – 186
Залозецький В. – 37
Змієнко В. – 42, 43, 51, 59, 60, 68, 72, 74, 75, 76, 81, 83, 84, 85, 94, 95, 96, 97, 102, 111, 112, 113, 116, 122, 123, 125, 126, 129, 140, 146, 147, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 170, 171, 172, 173, 175, 187, 188, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 212, 214, 215, 217, 218, 224, 229, 248, 249

Змієнко Всеволод (молодший) – 160
Змієнко Галина – 160, 229
Змієнко Олег – 160

Івашина Д. (Геродот) – 194, 195, 257
Іващенко – 102
Ільченко Ю. – 186
Іножарський І. – 62, 175

Кабачків – 62
Капустянський М. – 138
Карий-Яворський С. – 183
Карпусь З. – 12
Кащук С. – 183
Кедрин-Рудницький І. – 110
Кентій А. – 11, 110, 116, 120, 198
Кисілевська О. – 37
Кіров С. – 103
Клячківський (Клим Савур) Д. – 180
Кмета А. – 40, 92, 94, 95
Ковалевський М. – 57
Коваль Р. – 13, 98, 99, 186, 214
Ковальський В. – 63, 188
Кожевников П. – 37, 38, 96, 97, 111, 112, 163, 195
Кол'єр Л. – 120
Коновалець Є. – 36, 37, 57, 101, 104, 105, 110, 111, 114, 115, 120
Косенко – 63
Котовський Г. – 184
Кравчук Л. – 233, 263
Кук (Леміш) В. – 180
Куш В. – 39, 62, 144, 145, 146, 176, 243

Липинський В. – 23, 24
(Данило Солончак, Євшан) – 59, 71, 72, 73, 81, 99, 123, 128, 163, 166, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 187, 190, 196, 215, 218, 224
Лихо М. – 183
Лівицький А. – 14, 22, 57, 62, 76, 86, 88, 97, 110, 111, 112, 146, 154, 155, 156, 166, 188, 226, 227, 241
Лівицький М. – 13, 21, 23, 28, 29, 40, 41, 50, 51, 57, 97, 98, 167, 169, 174, 227, 228
Лісов О. – 11, 2
Лісовий В. – 183
Літінський – 178
Лотоцький, 201
Лотоцький О. – 22, 42, 202

Маггерідж М. – 125
Мазепа І. – 149, 232
Майський – 196
Макогон Я. – 35, 36, 337, 38
Малиновський Я. (Галюк, Майський) – 196
Мамчій Г. – 30, 131
Мамчур П. – 194
Мандрика – 111
Мартинець В. – 108, 111
Махно Н. – 168
Мацієвич К. – 194
Микитюк – 222
Миргус – 63
Мілоцький – 197
Міtringa І. – 191
Монкевич Б. – 142
Морозовський – 197
Мосціцький І. – 53

- Мурська С. – 62
Мурський В. – 85, 86, 88, 211, 213, 258
- Назарук О. – 156
Небелюк М. – 14, 174
Недайкаша В. – 43, 68, 83, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 229, 251
Нечай – 63
- Огородник Ю. – 73
Омелянович-Павленко М. – 169
Орлик Г. – 174
Орлов В. – 15, 87, 88
Осадчий – 184
- Павленко В. – 196
Павленко М. – 11
Панейко В. – 37
Паращук М. – 192, 196
Пеплонський А. – 11, 154
Першинг Д. – 36
Петлюра С. – 7, 20, 21, 22, 25, 28, 29, 30, 32, 91, 92, 93, 137, 139, 148, 149, 150, 152, 156, 163, 175, 177, 184, 185, 191, 220, 227
Петрів В. – 176
Пілсудський Ю. – 25, 53, 56, 155, 196
Плав'юк М. – 233, 263
Плющ І. – 233
Полуботок П. – 193
Полуведько К. – 100, 101, 102, 103, 104, 105
Порохівський Г. – 67, 71, 163, 192, 194, 195, 215, 219, 224, 256
Примаков В. – 184
Прокопович В. – 22, 57, 63, 88
- Прохода В. – 63, 116, 129, 208, 209, 213, 214, 215, 216, 219, 221, 222, 224, 229, 261
- Резмер В. – 12, 27
Роєнко В. – 156, 160
Розумовський К. – 36
Рудичів І. – 63
Рудницький Я. – 229
Рябініна-Скляревська М. – 160
- Садовський В. – 207
Саліковський О. – 183
Сальський В. – 22, 39, 57, 59, 60, 62, 63, 68, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 85, 86, 88, 89, 102, 110, 111, 115, 116, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 154, 155, 158, 165, 201, 204, 206, 207, 208, 209, 212, 214, 221, 226, 227, 242
Самутін П. – 167
Сідак В. – 10, 12, 15, 30, 67, 68, 149
Сікора П. – 40, 70, 72, 89, 90
Сидоренко-Сапрай С. – 142
Скляревський Д. – 160
Скоропадський П. – 115, 116, 142
Скрипник М. – 103
Скрипник О. – 13
Смаль-Стоцький Р. – 24, 51, 57, 62, 120
Солончак Д. (Литвиненко І.) – 181
Сочавський Г. – 97, 98, 99
Срібняк І. – 11, 72, 184
Стахівський – 72

Субтельний О. – 25
Судоплатов П. – 15, 100
Сушко Р. – 199
Сушко Х. – 160
Сціборський М. – 89, 110, 111, 113

Танцюра – 63
Тинченко Я. – 13, 68, 144, 147
Трейк І. – 183
Трепке В. – 194
Троцинський В. – 11, 26, 42
Тютюнник Ю. – 103, 138, 168, 169, 217, 218, 232

Удовиченко О. – 22, 63, 74, 156, 158, 197

Фартушний Я. – 43, 174, 175, 253
Фердинанд І. – 194
Филонович В. – 63, 64, 70, 72, 74, 75, 76, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 107, 102, 104, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 133, 134, 140, 144, 162, 164, 192, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 219, 224, 225, 226, 254
Филонович Вероніка – 198
Філоненко П. – 216, 217, 218, 219, 229, 260

Хвильовий М. – 103
Хмара П. – 186
Хмара-Харченко С. – 183
Христюк П. – 103

Чеботарів М. – 42, 43, 59, 62, 63, 68, 94, 97, 98, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 162, 164, 171, 174, 176, 177, 178, 184, 187, 202, 217, 224, 229, 246, 247
Чикаленко Л. – 51, 63
Чуб – 190
Чубарь В. – 32

Шандрук П. – 39, 63, 74, 145, 146, 147, 244
Шаповал М. – 111
Шварцбард С. – 91, 92, 139
Шевченко В. – 7, 43, 44, 68, 83, 94, 101, 151, 152, 162, 163, 164, 165, 203, 204, 205, 206, 228, 229, 252
Шевченко Я. – 165
Шелухін С. – 111
Шпилінський О. – 74
Шраг М. – 103
Шульгін О. – 8, 13, 14, 22, 39, 88, 106, 110, 140, 228, 245
Шумицький М. – 63
Шумський О. – 103

Яковлів А. – 22, 62, 221

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія – 186
Австрія – 212
Америка – 38, 133, 148
- Балкани – 64, 70, 84, 94, 96, 102, 114, 140, 143, 192, 199, 200, 202, 203, 210, 224, 229, 259
Барсуки – 73, 186
Береза Картузька – 56, 156
Берлін – 74, 75, 77, 82, 84, 114, 115, 133, 157
Белград – 157
Білоруська РСР – 157
Білосток – 157
Болгарія – 23, 25, 50, 51, 69, 78, 192, 195, 196, 197, 199, 202
Борове – 170
Братислава – 114
Брусленів – 183
Будапешт – 114
Бухарест (Букарешт) – 114, 120, 157
- Вадовіце – 169
Варна – 157
Варшава – 23, 57, 61, 62, 70, 72, 73, 74, 76, 83, 84, 85, 114, 123, 130, 137, 138, 146, 147, 156, 157, 163, 166, 167, 170, 171, 176, 177, 184, 188, 191, 194, 195, 212, 228
Велика Британія – 24, 37, 52, 120, 133
Верхньодніпровськ – 195
- Відень – 37, 114
Вінницька область – 182
Вінниця – 81
Вітебськ – 148
Владивосток – 192
Волинь – 72, 137, 146, 169, 176, 179, 180, 189, 190, 191, 196, 217, 218, 219, 257, 260
Ворожба – 197
Вороніжчина – 70
- Гайворон – 198
Галичина – 150, 189, 212, 225
Гданськ – 124
Глинськ – 218
Глодоси – 167, 170
Гришинці – 165
Грубешів – 185
Гусятин – 45, 73, 186, 187, 188, 256
Гута-Літинська – 182
- Далекий Схід – 69, 75, 76, 77, 186
Дніпропетровськ – 71, 81
Добра – 192
Дубно – 69
- Європа – 11, 22, 23, 26, 27, 35, 36, 37, 38, 42, 71, 113, 114, 115, 116, 133, 162
Єгипет – 78
Сйськ – 70

Єлисаветградський повіт – 167
Ємільчине – 216

Женева – 36, 37, 120
Житомир – 92, 190
Житомирська область – 216

Західна Білорусія – 17
Звягельський повіт – 216
Здолбунів – 179, 178, 216
Зелений Клин – 53, 75
Каліш – 61, 130, 138, 145, 146, 176,
177
Кам'янець-Подільський – 130
Канада – 36, 191, 228
Канівщина – 166
Карпатська Україна – 211
Катеринославська губернія – 144
Катеринославщина – 159, 195, 198
Кенігсберг – 156
Київ – 71, 81, 85, 138, 141, 148,
149, 166, 176, 190, 192, 233
Київська губернія – 183, 186
Константинополь (Царгород,
Стамбул) – 70, 82, 85, 86, 211
Корець – 49, 69, 72, 179, 184, 196,
218, 255
Коростень – 216
Костопіль – 73, 179, 218
Костопільський район – 191
Костопільський повіт – 218
Краків – 169, 185
Кременець – 45, 69
Кременецький повіт – 146
Крим – 176, 211

Кубань – 70, 198, 213
Кутно – 185

Ланівці – 45, 179, 184, 186
Ленінград (Петроград,
Санкт-Петербург) – 71
Летичівський повіт – 182
Литва – 64, 196
Літинський район – 182
Лондон – 37
Львів – 61, 181, 182, 185

Магнітогорськ – 71
Малинівка – 182
Маріуполь – 165
Меджибозька республіка – 183
Межиріччя – 218
Миколаїв – 168
Міа-Маре – 195
Міннесота – 211
Мінськ – 157
Мліїв – 131
Могиляни – 45, 72, 178, 179
Монреаль – 229
Мордовія – 195
Москва – 71, 82, 102, 143, 146, 148
Німеччина – 17, 52, 57, 64, 74,
113, 114, 115, 139, 147, 166, 227,
228, 229
Новоград-Волинський – 216
Новоград-Волинський район –
216
Новоросійськ – 70, 86, 87
Нью-Джерсі (штат) – 147

Нью-Йорк – 175

Оберсдорф – 157

Овруч – 216, 219

Одеса – 71, 77, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 158, 159, 160, 195, 198, 212

Олевськ – 179, 191

Олександрівськ – 144

Олександрія – 167

Омська округа – 70

Острог – 45, 72, 73, 137, 176, 179, 197, 218

Палестина – 78

Париж – 23, 37, 61, 77, 91, 139, 155, 156, 172, 173

Пересоловичі – 186

Переяславль – 74

Персія – 69, 70, 74

Петербург – 137

Петроград (Санкт-Петербург, Ленінград) – 216

Пісочин – 163

Пісочинська волость – 163

Поділля – 169, 183, 184, 217

Полісся – 180, 190, 191, 257

Полтава – 74, 148, 167

Полтавська округа – 74

Полтавщина – 148, 175

Польща – 11, 12, 13, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 35, 37, 44, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 63, 69, 71, 72, 75, 77, 84, 97, 98, 114, 123, 129, 132, 139, 142, 145, 146, 150, 151, 154, 155, 160, 161, 164, 166, 167, 171, 178, 179, 184, 185, 186, 187, 193, 196, 197, 212, 213, 214, 217, 228, 230

Поті – 199

Прага – 23, 61, 92, 101, 114, 199

Прибалтика – 114

Радянський Союз (СРСР) – 28, 45, 45, 71, 73, 160, 170, 187

Рокитне – 45, 179

Рівне – 72, 45, 190, 218, 254

Річ Посполита – 170

Роменський повіт – 175

Російська Федерація (РРФСР – до 1937 р., РСФРР – після 1937 р. Росія) – 45, 71, 98, 104, 230

Румунія – 22, 25, 26, 35, 37, 50, 52, 61, 69, 71, 72, 77, 146, 184, 192, 193, 194, 195, 228, 231, 256, 257

Сарненський повіт – 170, 218

Саут-Баунд-Брук – 219

Сахни – 182

Сербія – 202

Середня Азія – 70

Сирія – 78

Сквира – 174

Сміла – 186

Софія – 157, 196, 197

СРСР (Радянський Союз) – 28, 33, 35, 37, 58, 60, 69, 70, 74, 75, 76, 80, 86, 88, 90, 95, 97, 120, 125, 154, 158, 188, 190, 197, 228

Стамбул (Царгород, Константинополь) – 70, 77, 79, 82, 84, 86, 87, 88, 90, 141, 202

Суми – 197, 198
Східна Галичина – 169
Східна Європа – 132, 133
Східна Україна – 104
США – 25, 36, 147, 166, 211, 216, 219, 228

Тавріз – 74
Таврія – 159
Таллінн – 196
Тарнув – 20, 145
Ташань – 74
Темрюк – 70
Тернопіль – 69
Тернопільщина – 196
Токіо – 77
Трентон – 147
Туапсе – 70
Туреччина – 23, 25, 50, 69, 77, 78, 79, 82, 83, 85, 87, 88, 97, 211, 212, 258
Україна (УСРР – до 1937 р., УРСР – після 1937 р.) – 8, 21, 29, 30, 31, 33, 41, 67, 68, 71, 79, 82, 86, 104, 122, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 138, 165, 169, 170, 171, 172, 174, 189, 222, 223, 225
Ульм – 157, 229
Умань – 131, 192
УРСР – 122, 145, 155, 224, 229

Фінляндія – 101, 103, 104, 130
Франція – 23, 24, 25, 26, 52, 61, 167, 172, 173, 174, 197, 230, 231, 258

Харків – 31, 51, 71, 148, 163, 176, 190
Харківський повіт – 163
Херсонська губернія – 167
Херсонщина – 158
Хмельницька область – 16
Холмщина – 185
Холодний Яр – 186
Хоружівка – 175
Христинівка – 130

Царгород (Константинополь, Стамбул) – 70

Ченстохова (Ченстохів) – 20, 159
Черкаси – 131
Черкаський повіт – 185
Черкащина – 130
Чехословаччина – 11, 15, 17, 21, 23, 25, 50, 61, 69, 71, 77, 94, 101, 104, 112, 116, 162, 192, 199, 202, 203, 208, 210, 211, 213, 215, 216, 228, 229, 261

Швейцарія – 57, 114
Шепетівка – 216
Шепетівський округ – 178
Щипіорно – 159, 160
Югославія – 23, 25, 50, 61, 78

Ямпіль – 169, 178
Японія – 35, 52, 75, 76, 186, 231
Ясси – 195

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

Авт. – автор	КРВ – контррозвідувальний відділ
арк. – аркуш	м. – місто
адм. – адміністративний	МВС – Міністерство внутрішніх справ
б/н – без нумерації	Мінпрод – міністерство продовольства
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)	мін. – міністр
В. М. – військовий міністр	міст. – містечко
Воєнмін – воєнний (військовий) міністр	НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія (рос. – Всероссийская чрезвычайная комиссия)	ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ГПУ – Державне політичне управління (рос. – Государственное политическое управление)	оп. – опис
ГДА – Галузевий державний архів	ОУН – Організація українських націоналістів
ген. – генерал	п. – пан, пункт
ГУДБ – Головне управління державної безпеки	ПГШ, Польштаб – польський генеральний штаб
ГШ, Генштаб – Генеральний штаб	політ. – політичний
ДАРФ – Державний архів Російської Федерації	ППШ – Партизансько-повстанський штаб
ДПІ – Департамент політичної інформації	ПУН – Провід українських націоналістів
ДПУ – Державне політичне управління	р. – рік
ДЦ – Державний Центр заст. – заступник	РДВА – Російський державний військовий архів
ін. – інший	РСЧА – Робітничо-селянська червона армія
ІНВ – Іноземний відділ	СБУ – Служба безпеки України
інф. – інформація	СВУ – Спілка визволення України
к.-р. – контрреволюція (контрреволюціонер)	СЗР – Служба зовнішньої розвідки
крб. – карбованець	СМЕРШ – «смерть шпигунам»

спр. – справа
СРСР – Союз Радянських
Соціалістичних Республік
СУН (правильно СОУН) – Союз
організацій українських націо-
налістів
США – Сполучені Штати Аме-
рики
т. – том
тис. – тисяча
т. п. – тому подібне
УВО – Українська військова
організація
УНО – Українське національне
об'єднання
УНР, УН.Р. – Українська Народна
Республіка
УНРА – Українська народно-
революційна армія
УНРада – Українська Націо-
нальна Рада
УПА – Українська повстанська
армія
УПСР – Українська партія
соціалістів-революціонерів
УРСР – Українська Радянська
Соціалістична Республіка
(після 1937 року)
УСДРП – Українська соціал-
демократична робітнича партія

УСРР – Українська Соціалістична
Радянська Республіка (до 1937
року)
УЦК – Український Центральний
Комітет
ф. – фонд
ЦДАВО – Центральний держав-
ний архів вищих органів влади та
управління
ЦДАГО – Центральний держав-
ний архів громадських об'єднань
ЦДОВА – Центральний державний
особливий архів
Центррозшук – центральне управ-
ління карного розшуку
ЦК – Центральний комітет
ЦР – Центральна Рада
ц. р. – цього року
цт. – цілком таємно
ЦХІДК – Центр зберігання істо-
рико-документальних колекцій
ч. – частина, число
ЧК – Надзвичайна комісія (рос. –
Чрезвычайная комиссия)
ЧСР – Чехословаччина

ІЛЮСТРАЦІЇ

**Андрій Лівицький –
Президент ДЦ УНР в екзилі (1926 – 1954)**

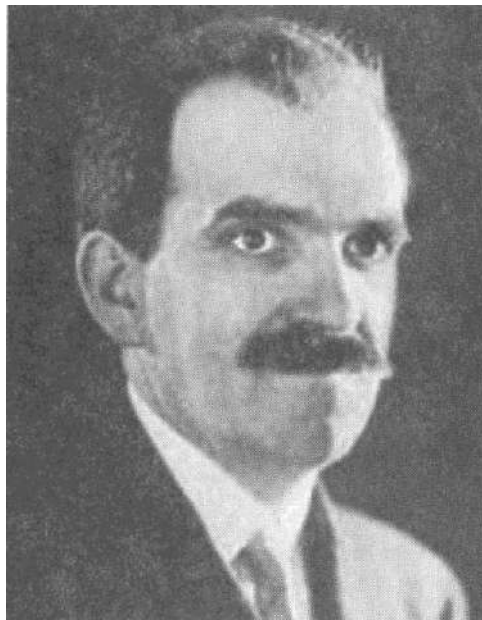
**Володимир Сальський –
т.в.о. Військового міністра (1922 – 1924),
Військовий міністр (1924 – 1940) ДЦ УНР в екзилі,
генерал-хорунжий Армії УНР**

**Віктор Куш –
начальник Генерального штабу
Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі (1926 – 1927),
генерал-хорунжий Армії УНР**

**Павло Шандрук –
начальник Генерального штабу
Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі (1927 – 1936),
генерал-хорунжий Армії УНР**

**Олександр Шульгін –
Міністр закордонних справ
ДЦ УНР в екзилі (1926 – 1936)**

**Микола Чеботарів
під час служби у
російській імператорській армії**

**Микола Чеботарів—
перший начальник II секції
Генерального штабу Військового міністерства
ДЦ УНР в екзилі (1926 – 1928),
полковник Армії УНР**

**Всеволод Змієнко –
начальник II секції Генерального штабу
Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі (1928 – 1936),
генерал-хорунжий Армії УНР**

**Всеволод Змієнко,
світлина з надгробка на цвинтарі у Варшаві**

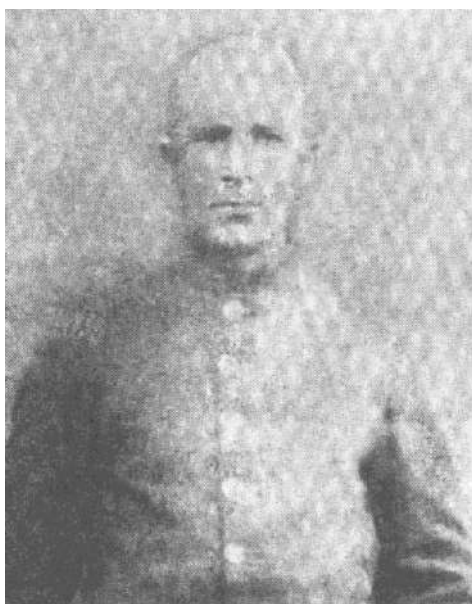
**Борис Барвінський –
керівник розвідувального сектора
II секції Генерального штабу
Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі (1928)**

**Василь Недайкаша –
начальник розвідувального сектору II секції Генерального
штабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі (1928 – 1933)**

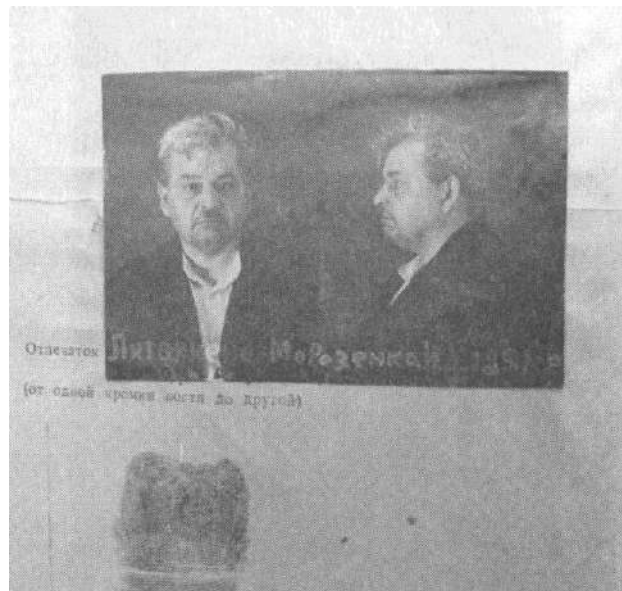
**Володимир Шевченко –
керівник пропагандистського
і розвідувального секторів II секції
Генерального штабу Військового міністерства
ДЦ УНР в екзилі (1929 – 1936)**

**Яків Фартушний –
один із керівників контррозвідувального
сектора II секції Генерального штабу
Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі (1934 – 1936)**

**Іван Литвиненко –
керівник центрального розвідувального пункту
військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі
у м. Рівному (1928 – 1935),
полковник Армії УНР**

**Іван Литвиненко –
фото з кримінальної справи МДБ УРСР,
1946 рік**

**Яків Гальчевський
за часів свого вчителювання (1915)**

**Яків Гальчевський –
керівник розвідувального пункту
військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі
в Корці та Ланівцях (1925 – 1930),
полковник Армії УНР**

**Яків Водяний –
керівник розвідувальних пунктів
військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі
у Гусятині, Барсуках і Ланівцях
(1927 – 1930)**

**Гнат Порохівський –
керівник розвідувального пункту
військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі
у Румунії (1927 – 1936),
полковник Армії УНР**

**Тарас Бульба-Боровець –
активний діяч уенерівської спецслужби
у 1930-ті роки на Поліссі і Волині**

**Дмитро Івашина –
громадський діяч, журналіст,
діяв в інтересах уенерівської спецслужби
в Румунії**

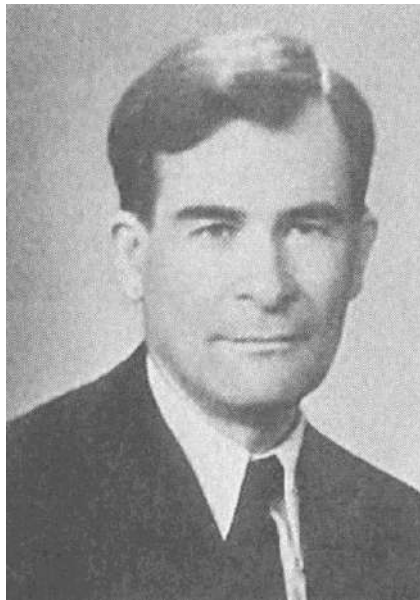
**Олександр Удовиченко –
представник військової спецслужби
ДЦ УНР в екзилі у Франції,
генерал-хорунжий Армії УНР**

**Володимир Мурський –
представник Військового міністра
ДЦ УНР в екзилі у Туреччині**

Василь Филонович
під час служби у російській імператорській армії,
1916 рік

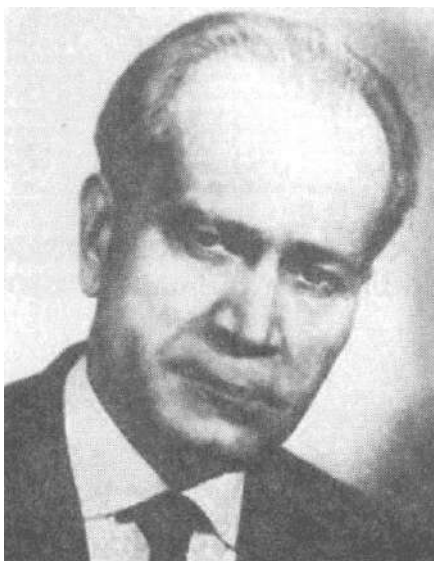
Василь Филонович –
представник Військового міністра
ДЦ УНР в екзилі на Балканах,
полковник Армії УНР

**Василь Прохода –
голова товариства колишніх вояків Армії УНР
у Чехословаччині (1927 – 1939),
полковник Армії УНР**

**Петро Філоненко –
повстанський отаман,
активний діяч уенерівської спецслужби
у 1920 – 1930-ті роки на Волині**

**Микола Лівицький –
Президент ДЦ УНР в екзилі
(1967 – 1989)**

**Останній Президент ДЦ УНР в екзилі
Микола Плав'юк
передає першому Президенту України
Леоніду Кравчуку
прапор ДЦ УНР в екзилі, 24 серпня 1992 року**

Наукове видання

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ І ДО СЬОГОДЕННЯ

У п'яти томах

ТОМ ІІІ

В. С. Сідак, Т. В. Вронська, О. В. Скрипник

**СПЕЦСЛУЖБА ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА
ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ
(1926 – 1936 рр.)**

Технічне редагування та комп'ютерна верстка - *В. Рагнева*

Формат 60×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 15,5. Обл.- вид. арк. 14,46.
Тираж 50.

Видавець Національна академія Служби Безпеки України,
03066, м. Київ, вул. Михайла Максимовича, буд. 22.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №6844
від 17.07.2019

Надруковано у ТОВ "7БЦ"
03087, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84
e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329
від 11.04.2017

